

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશ્ટ્રિ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૧૫૨ વર્ગીક

પુસ્તકાનું નામ દેવ નંદિની

વિષય ૬૮૧૧:૩

દેવી નંદિની.

(સામાજિક નવલકથા.)

સંપાદક અને પ્રકાશક:—

ગોવિંદ મહાદેવ જાગુષ્ટે,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે,

બુકસેલર અને પબ્લિશર,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

અંત્ય સ્વામિત્વના સર્વાધિકાર પ્રકાશકને સ્વાધિન છે.

અમદાવાદ

ઢાલગરવાડે શ્રી અંબિકાવિનય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

પટેલ લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદે બાપ્તું.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

વ્રત ૧૦૦૦.

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૭

ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૨૦

મૂલ્ય રૂા. ૨-૦-૦

અરેખિયન નાઈટ્સ— એક હજાર ને એક રા-
તની અદ્ભુત વાર્તાનો
બહાર. અદ્ભુત અને રસિલી વાર્તાઓમાં અરેખિયન નાઈટ્સ
પહેલો દરજ્જો ભોગવે છે. દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં તેનું
ભાષાંતર થયું છે. મહાન પુરુષ ગ્રેડસ્ટન પણ તેને માટે કહે
છે કે “જો કોઈ સારામાં સારાં એકસો પુસ્તકો ચુંટી
કહાડવાનું કહે તો તેમાં હું કદાપિ અરેખિયન ના-
ઈટ્સને મૂક્યા વગર નહીં રહું.” કહો આથી વધારે
સાફ સર્ટિફિકેટ કયું જોઈએ? જોઈએ છે. કાગળ, ૫૪ પૃષ્ઠ
સેનેરી પાકું પૂઠું છતાં કિંમત ૫ રૂ. પોસ્ટેજ ૭ આના.
૨૬ કાગળની કિંમત ૪૫ રૂ. પોસ્ટેજ ૭ આના.

દગાબાજ દુનિયા— રહેવે ખાતાના નોકરોની શો-
ચનીય સ્થિતિનો ચિતાર,
ટ્રેનમાં લાસ, સ્ટેશન માસ્તર કૃષ્ણલાલનું કલ્પના પણ ન
પહોંચે એવું કાવતું, પત્નીનું એકાએક ગૂમ થવું, આદર્શ
હિંદુ વિધવા નિર્મળાનું દૈવી જીવન, નર્મદાનું નર્મદા નદીમાં
તણાઈ આવવું, અંતે ધર્મનો જય અને પાપનો પરાજય,
પતિ પત્નિનું પ્રેમમિલન, વીસમી સદીના સાક્ષર કેશવલાલનાં
કુટિલ કારસ્થાન વગેરે આકર્ષક અને રસમય વિષયો વાંચતાં
વાંચતાં તમે આહાર નિદ્રા ભૂલી જશો. હિંદુ નારીઓને આ
નવલકથામાંથી ગાનસુધાના ઘુંટડા પીવાના મગશે. આ નવ-
લકથાનાં ચિત્રો જોઈ તમે “વાહ-વાહનો” ઉચ્ચારજ કરશો.
સુંદર જોઈ કાગળપર છપાયેલી ૮૬ પ્રકરણની પાકા સેનેરી
ખામ-બીંગની ચાર સુંદર ચિત્રોવાળી આ દળદાર નવલકથાની
કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૪-૦

બધી જાતનાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું.
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુભટે-બુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હું.	અનાથ બાલક...	૯
૨ જી.	ભગિનીદય...	૭
૩ જી.	ગૃહ સૌખ્ય...	૨૩
૪ થું.	ભવિષ્યકાલની પૂર્વ જાણ...	૩૩
૫ મું.	નવજીવન સંચાર...	૪૮
૬ ફું.	શુદ્ધ સ્નેહ...	૬૨
૭ મું.	બાલમિત્રતા...	૬૯
૮ મું.	માતૃભક્તિ...	૭૯
૯ મું.	નવું સ્થાન...	૯૦
૧૦ મું.	નાયરંગ...	૯૯
૧૧ મું.	દુઃખી બાળા...	૧૧૩
૧૨ મું.	શરદુત્સવ...	૧૩૮
૧૩ મું.	પત્ની વિયોગ...	૧૬૦
૧૪ મું.	સ્વપ્ન...	૧૮૪
૧૫ મું.	યાત્રાક્રમણ...	૧૯૫
૧૬ મું.	જીર્ણદુર્ગ...	૨૦૩
૧૭ મું.	મિદનાપુર મુકામ...	૨૧૧
૧૮ મું.	આશ્રમ અને દેવાલય...	૨૨૧
૧૯ મું.	પ્રતિજ્ઞા...	૨૩૦
૨૦ મું.	માતૃપ્રેમ...	૨૪૩
૨૧ મું.	ગાયન સમારંભ...	૨૫૨
૨૨ મું.	પતિનો અનુતાપ...	૨૬૩
૨૩ મું.	પત્ની શોધ...	૨૭૪
૨૪ મું.	પતિ-પત્ની...	૨૯૮
૨૫ મું.	ઉપસંહાર...	૩૦૨

તરૂણ તપસ્વિની ભાગ ૧-૨ જે સચિત્ર—

નીતિ, રીતિ, પુન્ય, પાપ, પરાપકાર વગેરેનું જ્ઞાન દર્શાવનારી અને અનેક બચંકર બેદમરમોથી ભરપૂર સંસારને સોના સમાન બનાવનાર આ સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાપર ગ્રાહકોની જખરી લૂંટ પડી છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં સાધુપુરુષના શયતાનના બચંકર પૈશ્ચાતિકકર્મો વાંચતા હૃદય સ્તબ્ધ બની જશે. ખરા ખોટા મિત્રની પરીક્ષાનું ભાન થશે, અને સતી સન્નારીઓના પાતિવ્રત્યથી આર્યજાણાઓને સંસારના ભાન સાથે શિયળ-પ્રભાવનું જ્ઞાન થશે. દ્વંકાણુમાં આ પુસ્તક અવશ્ય સૌએ એકવાર વાંચવું જ જોઈએ. બન્ને ભાગ જૂદા બાંધેલા છે. દરેકનાં પૃષ્ઠ ૪૦૦ ઉપરાંત, કાગળ ઉંચા, સોનેરી પાકું પૂઠું ત્રણે ભાગની કિંમત રૂ. ૫-૮-૦

પિશાચમંદિર— રેનોલ્ડઝના ઓન્ડ સ્ટેચુ પુસ્તકના આધારે આ નવલકથા લખવામાં આવેલી છે. આમાં ચમત્કારિક બેદમરમો એવા હૃદયદ્રાવક અને આકર્ષક આપેલા છે કે એક વાર વાંચવા લીધા પછી તે સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય મૂકવું નથી; એટલુંજ નહિ પણ આ પુસ્તક પડેલીજ વાર વાંચતાં પાત્રો પ્રત્યે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ભાવ બીજી વાર વાંચતાં ધણો સ્પષ્ટ થતો હોવાથી જે સંવાદો અરસપરસ થાય છે તે એવા આકર્ષક જણાય છે કે તે વાંચવાથી અત્યાનંદ થાય છે અને તેટલા જ માટે તેના મૂળ લેખક આ પુસ્તકને બે વાર વાંચવાની ખાસ બલામણુ કરે છે. પુસ્તકમાં સુંદર આકર્ષક ફોટો ગ્રીન્ડોનાં પાંચ ચિત્રો આપેલાં છે. આજે જ મંગાલી ખાત્રી કરો પાકું પૂઠું, લગભગ ૨૫૦ પૃષ્ઠ છતાં કિં. રૂપિયા ૬ પોસ્ટેજ માફ.

બધી જાતનાં પુસ્તકો મળવાનું ડેકાણું.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે-શુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા—ખમદાવાદ.

ૐ

દેવી નંદિની.

પ્રકરણ ૧ લું.

અનાથ બાલક.

વસંતિલકવૃત્ત.

લીલા સ્વીકૃત જગમાં વિમુચ્ચે અપાર,
પામે ન કેઈ જન તેહ તણોય પાર,
માથાપરે પુરના કદિ પાપ
તેવાથી થાય સવૃજે દુખિયાં અપાર-૧

અંગદેશના એક વિસ્તીર્ણ સપાટ ભાગમાં 'તાલ' નામનું એક અત્યુત્તમ રમણિક સરોવર છે. આ સરોવરના આસપાસ તાલવૃક્ષની હારેની હારે આવેલી હોવાથી, તેનું તાલવૃક્ષ એમ નામ પડેલ છે. સરોવરની આસપાસ આંખને રમણીય લાગે એવાં લીલાંશુભ અંગરના ખેતરો આવેલાં છે. અને તેની પાસેજ એક ન્હાનકડું ગામડું છે. તે ગામડું પણ તાલવૃક્ષ એ નામથીજ ઓળખાય છે. તાલ સરોવરની પાળો બધી

૧૨મી દેહ-પાણી ઉડાઈમાં હોવાથી અને આબુખાબુની તૃણ છાયા તેમાં પડવાથી, એ કૃષ્ણવર્ણ દેખાતું હતું. માત્ર ખાત્ર મધ્યાન્હ વખતે જ્યારે સવિતા નારાયણ માથાપર આવે છે, ત્યારે ઘડીભર તે કૃષ્ણછાયા બદલાઈ જાય છે. પણ સૂર્યાસ્ત વખતે તો તેમાં મેશ રમદોળવા પ્રમાણે પાણી કાઠું જમર દેખાય છે.

ચૈત્ર મહિનાનો દિવસ, સંધ્યાનો સમય, રતુરાજ વસતનું આગમન સૂચિત કરનારો, અને શીશીર રતુએ પીઠ ભટવ્યાથી આવતો વાયવ્ય દિશાનો પવન, આ સરોવરની આસપાસના તાલવૃક્ષની નિખીડતામાંથી પોતાનો મર્ગ શોધી, સુસવાટી કરતો જ્યારે વહેવા માંડ્યો તેનો કાંઈ નિયમ ન હતો. પણ આકાશમાં કૃષ્ણવર્ણની મેઘઘટા છવાઈ હતી તેપરથી વાદળાં ઘેરાયેલ છે એટલેજ માત્ર ભાસ થતો હતો. તાલવૃક્ષની ઘટામાં અઘાપિ મંદમંદ વાયુ વહેતો હતો. આકાશમાં કાંઈક તારા ચમકતા હતા, અને દૂરના ગ્રામડાઓ માંહેના ખેડૂતોના ઝૂંપડાની અંદરના દિવાનો સામ્ય પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. આ વખતે જો કે અંધકાર થતો ચાલ્યો હતો, તોપણ ગોઠણ સુધી પાણીમાં ઉલેલી એક સ્ત્રી અને પોતાની ન્હાની બહેનને તેડીને સરોવરના ઓવારા પર બેઠેલી એક તેની નવ વર્ષની દીકરીની આકૃતિ આ ઝાંખા પ્રકાશમાં નજીક જનારને સહજ દૃષ્ટિગોચર થાય એમ હતું. સાંજના વખતે તળાવ માંહેના ઠંડા પાણીમાં ન્હાવાથી શરીરમાં થતો ઠાડ કાંઈક નરમ પડ્યો.

એવા હેતુથી, તે સ્ત્રી તળાવમાં ઉતરી હતી. અને ન્હા-
યાબાદ પાણી ભરી લઈ જવા સાડે લાવેલી માટીને
ઘડો બાબુપર પડ્યો હતો.

આવાં સ્થળો અને પ્રદેશો જંગલી ગામોમાં તેવાં
કાંઈ અશ્ચર્ય નથી થતું નથી. અને તેથી તદ્દન સાંજ-
ની વખત થઈ અંધકાર પડતો આવ્યો હોય, બાબુ
બાબુ કોઈ સંગાથ ન હોય, અને કદી કોઈનો પગરવ
થાય તોપણ એકલા છતાં ભીંતી લાગવાનું કારણ હોતું
નથી. કેમકે ગામમાં જે પાત્ર પત્રાસ ખેડુતના ઘર
હોય તે બધું જાણીતું છે. તેથી હોય છે. એટલે કો-
ઈની કોઈને ભીંતી લાગતી નથી. વંજેશમાં આવા
વનશ્રીથી સુક્ત એવાં ઘણાં ગામડાંઓ હોય છે, અને
તેની માંધણી તદ્દન સાદી હોય છે. અને જેમ ઘણાંનો
આધાર ખેતીપરજ હોય છે. આપણી નવલ કથા માં-
હેની દીન વિધવા સ્ત્રી તથા તેની તે બે છોકરીઓ,
આવાજ તે તાલપુષ્કર ગામડાની રહેનાર છે.

ઘોડા વખત પડી તે સ્ત્રી પાણીથી ઘડો ભરી લઈ
બહાર નિષ્પત્તાં બેઠી—“બહેન મિંદુ! ચાલ હવે ઘર
જઈશું ને? તું સુધાને તેડીશ કે? કેમકે તે મિચારી
શું ચાલી શકવાની હતી? જો, તે ઉઘી ગઈ કે શું?”

“હા, મા. તે સુતીજ જણાય છે. ચાલ હું તેને
બેઠી લઉં છું.”

“ના, સુતીલી છે એટલે તું સંભાળી, ચક્રીય નહિ.

તેને ઉપાડી મને આપ અને મારો આ છેડો પકડી આવી આવ. કેમકે અંધારૂં થયું છે. અને આજ રાત્રે ઘણું કરી વરસાદ વરસશે એમ લાગે છે.”

“ ના મા. હવે તો તેને જરૂર તેડીશ, શું તે દિવસ હું તેને લતા બહેનને લાથી તેડીને ઠેઠ ઘેર સુધી નહોતી લાવી? તો પછી આતો આટલું પાસે છે તેમાં શું? ” પિંદુ હઠપુર્વક બોલી.

“ ઠીક બહેન તું તેડજે. પણ સંભાળજે અંધારૂં મહુ થઈ જવાથી કાંઈ દેખાતું નથી અંટવે પગ લપટી જાય નહિ. યાદ છેને તે રાત્રે જત્રાએથી આવતા નંદિની પડી ગઈ હતી! ગરીબ બિચારીના માથાન કેટલી ઇલા થઈ હતી! ”

“ પણ મા તે કંઈ જત્રાએ ગઈ હતી હેં ? તેણે કેવાં રૂપાણાં રમકડાં આણ્યાં હતાં ? હેં મા એવાં તેને ક્યાંથી મળ્યાં હશે ? ”

“ પિંદુ ! તને ખબર નથી ? એ બધાં વજેશ્વરીની જત્રાએ ગયાં હતાં આ જત્રા વરસમાં એકવાર લાસાય છે અને ત્યાં આજીબાજીના ગામના હબરો લોકો જાય છે. ત્યાં વૃક્ષો નિચે જત્રાગુઓની રસોઈઓ થાય છે. અને જ્યાં ત્યાં માણસના ટોળે ટોળાં લેખાં થઈ આવણા મળવણા અને ગમત કરે છે. ”

“ હે મા ! તું ત્યાં કેાઈ દિવસ ગઈ હતી કે ? ”

“ હા બહેન તારા જેવીજ હું નહાનકડી હતી ને ”

ત્યારે મારા મા બાપ ભાઈ વગેરે અમે બધા ગયા હતા. અને ત્રણ ચાર દિવસ ત્યાં રહ્યાં હતાં. અને એટલા દિવસ ઝાડ નિચેજ મુકામ હતો. ”

“ શું કહે છે મા ? ઝાડ નિચે ? એટલે ત્યાં શું જુંપડાં જુંપડાં નથી હોતાં કે ? ”

“ ગાંડીરે ગાંડી ! ઘર કે જુંપડાં કેવાં ત્યાં ? પાંચ પચાસ હજાર માણસ ભેળું થાય ત્યાં બધાને ઘર જુંપડાં ક્યાંથી ? જે તે ઝાડ નિચે પોતાનો મુકામ કરે. ત્યાં એક ઘણી લાંબે મોટી એક આંપરાડ છે અને તે આમ વૃક્ષોની ઘટા નિચેજ બત્રા (સેંગો) બસાય છે. અને તેમાં કંદોળ વગેરે મેવો મીઠાડ વેચનારા અને પરચુરણ રમકડાં વિગેરે વેચનારની કેટલીય દુકાનો બેસે છે ? ”

“ મા ! ત્યારે તો હું ત્યાં એકવાર જઈશ. મારે લેવી મોટી બત્રા ખાસ લેવી છે. ”

“ બહેન ! તને એ મેજે તેડી જઈ એટલી બીજાના લેવી હું ક્યાં નશી પહાર છું મા ? બત્રાએ જવું એ મોટા ખર્ચનું કામ છે બેટા ! ”

“ પણ આવતા વરસે તો હું જવાનીજ લતા અને વંદીની અને જઈ આવ્યા, ને હું કેમ ન જઈ ? ”

“ ના તેમ નહિ મારી બુઢાલી દિકરી અમથી એવી હક ન લઇએ. જો લતા અને નંદિનીના બાપ તો પૈસાપાત્ર છે તેમને શું ? કાવે ત્યાં જાય પણ જો બાપાપણે તો ખરીબ લીએ. જો પરમેશ્વરે આપણા નશી-

અમાં સુખ લગ્યું હતું તે આવી રીતે બીજાના ઘેર આપણને રહેવાનો વખત શામાટે આવત ? હાય ! મારાં પ્રિય બાળકોને અત્ર માટે આવી રીતે દુઃખ ? એ પ્રશ્ન એવાં તે શાં મારાં કુટુંબ કર્મ ? ” તે વિધવા રહી પડી.

એ તરફ રાત્રીનો અંધકાર પ્રસર્યો, અને આકાશનો પશ્ચિમ પ્રદેશ કાળા લમર વાદળોથી ઢંકાઈ ગયો તેથી પોતાની માતાની આંખમાંથી ટપકતાં અશ્રુખિંદુ બિયારી ખિંદુના સમજવામાં ન આવ્યાં તે બિયારી ધીમે ધીમે ચાલતી હતી. વીજ ચમકારા કરતી હતી. એટલે વચ-માંજ કદમ પ્રકાશ પસરતો અને પાછો અંધકાર છ-વાઈ રહેતો હતો. વૃક્ષોના સુકાપાત્રો ધ્વની થતો હતો અને પવનપણુ ઘુઘવાટી દેતો હતો. ગામમાં સર્વત્ર શાંતતા દેખાતી હતી, છોટી શિયાળીયાંનું રડવું સંભ-ળાતું હતું. આ અંધકાર પ્રસર્યો હતો તોપણ તેમાં આકાશમાંડુના એક બે તારા અને દુરથી ગામ માંહેના ધીમા ધીમા બળતા દીવા પણ તે ઝાડની ઘટામાંથી થોડા ઘણા દેખાતા હતા. એવી રીતે લયાનક અંધારી રાત્રે ઝાડની ડહાળીયેની થયેલ કમાનોમાંથી વાંકી વળીને પોતાની માતાનો પડેલો પકડી બિયારી અનાથ ખિંદુ ચાલતી હતી. હજુ પણ પોતાની પ્રેમળ; પણ હૃદય ભગ્ન માતાની આંખમાંથી વિચારમગ્ન મુખપર આ વખતે જે અશ્રુ પડતાં હતાં તે અંધકારને લીધે બાલિકા જોઈ શકતી નહતી.

ભાગીનીવંચ.

દાહરો

ખિન હરકતથી નિશ્ચયે કરતી કુદરત કાજ,
આલ તરણ બનિને વળી લોગવતા ઘરકાજ. ૨

મધ્યાન્હનો સમય ગ્રીષ્મઋતુના તીવ્રતાપને લીધે સર્વત્ર રખરખાટ થઇ રહ્યો હતો. સવારથી ખેતરમાં મહેનત કરીને થાકેલા ખેડુતો બળદ હાંકીને ઘર તરફ વળતા હતા. તદ્દન થાકી લોથ થઇ ગયેલા અને જેમનામાં ઘેર પણ પોષવાની શક્તી રહેલ નહતી, એવા કેટલાક ખેતરના સેઠાપરના ઝાડ નિચે આડે પડખે પડીને અપોરના ભાતની રાહ જોતા હતા. આ બધાનું જો કે ઝાંઝવાં તપતાં હતાં, તેપણ ગમતમાં તે ઝાડની છાયાને લીધે શાંતતાજ જણાતી હતી. કેમકે ચોમેર બાંસ અને નેતરના ખેટડા ઉભેલાં હતાં શહાઋતુની છાયા પ્રમાણે વાંક ખાધેલ એ બાંયુના સોટા ઘણા મનોહર દેખાતા અને તેમાં પવનના લેરખાથી તેના પાત્રાંચો ફરકતા તેને લઈ જોવાની ગમતમાં બહુજ ઉમેરો થતો હતો. પ્રત્યેક ઘરના કંપાઉડમાં તાડના શ્રીફળીના સોપારીના વગેરે ઘણા ઝાડો હતાં. ફનસના ઝાડપરના એકેક ફનસ પોણા પોણા મણુ વજનનો ઉતરતો હતો, અને તેજ પ્રમાણે કેળાં પણ પાકીને

લગી પડેલાં જણાતાં હતાં તેના લીલાછમ પાન તડકાને લીધે ત્રાસ પામેલ માનવીના નેત્ર શાન્તી આપ્યાવીના રહેતા નહીં. મંદાર ગુલાબ આદિ કંટકયુક્ત ઝડેથી રસ્તાની બાબુ ઘેરેલી છે. અર્ધ વધારે ગામ જંગલી ઝડેથી વ્યાપ્ત છે. ત્રણ ચાર એકર જમીનમાં ગામ પાસેજ આંખાવડી છે. અને તે નીચેની શીતલ છાયાના દેખાવો બહુજ આહ્લાદપ્રસન્ન લાગે છે. અવી એ સઘન વૃક્ષ છાયામાંથી પણ હરિત ગુણાચ્છાદિત ભુમિપટપર ઉતરવા સૂર્ય કીરણો જગા શોધતાં જાય એમ લાગે છે. કોપરવૃ પક્ષીઓ બેઠા છે પણ તેમણે આ વખતે મૌન્ય ખાણુ કર્યું છે, માત્ર એક પારેવો પોતાનાં કર્ણ કઠોર જૂ જૂ ધ્વની કર્યો કરતો હતો.

ઝાડની છાયા નીચે એક ન્હાનકડું સુશેષિત ઘર હોઈને, બહારની આશરીપર શ્રીફળીના પાત્રોના શું-ચીને તનાથી છાયા કરેલી છે. અને વચમાં આંગણું હોઈને તેની બાબુની ખોલીયોપર પણ એજ ઝાડના સુશેષ પાત્રોથી છાયા કરેલી છે. આંગણામાં એક નેતરના માંડવાપર નવલતા વીંટાળેલ હોઈને, તેનાપર થતી શીંગો અને ફુલો વીંગેર ન હરતા માણસો શાક ભાજ્યમાં ઉપયોગ કરતા. આંગણામાં જતાંજ સામે એક સુંદર ખોલી છે તે સુવા બેસવાના કામમાં વપરાય છે. નીતે આગળ એક એટો હોઈને તે ગાર ગોરમટીથી સાફસુક રાખવામાં આવે છે. બાબુમાં રસોડું અને આગે બાંધવાનો ગોઠો છે.

આ સમયે બપોરનું લોજન આટોપીને, કામવાસ્તવ નિયમીત જગોએ હાથ વાળી મુકવામાં આવ્યાં છે. મુલો પણ નિરશ્રી થઈ શાંત બનેલ છે. વાડપર કંઈ નહાના બચ્ચાંબાના કપડાં મુકવેલ છે. તે ખોલીની પાછલી બાજુએ એક પાણીનું ડબકું છે. તે પાણીની તલાવડીની બાજુમાં કાંઈક જંગલી ઝાડ અને ઘોડી કેળો હોમને બાકી બધું જંગલજ છે.

મુવાની ખોલીનું કમાડ સાદરીનુંજ કરેલું છે. પણ આ વખતે તે બંધ કરેલ હોવાથી અંદર અંધારુંજ સાધારણ હતું. ઘરઘણીયાણી તે અંધારામાંજ એક છ માસનું કુમળું બાળક પડખામાં લઈ સુતી છે. અને તેને મુવાડવા માટે મધુરા ગીતથી હાલરડાં ગાતી સબળાવ છે. પાસેજ લોંચપર ખેલ સાદડીપર બીજી એક બે વરસની બાલિકા સુતી છે.

આ બચ્ચાની માતાની ઊંચર ત્રીસ વરસની હોય કે નહિ હોય. શરીરે પાતળી સોટા જેવી અશક્ત હોમને અહેરો સૌમ્ય અને ફિકાશ પડતો છે. તેના નેત્ર વિશાલ હોમને તે પ્રેમાળ તથા વિવેકી હોવાની સાક્ષ્ય પુરતા હતા. ત્રીસ વર્ષની વયમાંજ તે માતૃપદે પોચેલ હોવાથી તેનું તારણ્ય અઠાત્રેજ નષ્ટ થયું કહેવામાં ભુલ નથી. ઘોડીવારે તે કુમળા બાળકને નિદ્રાવશ થએલ જોઈ પોતે પણ મોતાનો હાથ ઓશીકા નિચે લઈ જરા આડે પડખે થઈ થતાંવાર તુરતજ અતિશ્રમને લીધે ને પણ નિદ્રા દેવીને આધિન થઈ બહાર સખત તાપ હતો એટલે

સ્ત્રીમાં કોઈની હરફ ન હોવાથી સર્વત્ર શાંત દિસતું હતું. અને આ ખોલીમાં પણ સ્તબ્ધતાજ બ્યાપી રહી હતી. સાંસારીક કામકાજ આખો દહાડો કરીને ગરીબ સ્થિતિની ચિંતાથી શ્રમીત થતી એ ગિયારી માતા કાંઈક શાંતીને લઈ પડતાંવાર નિદ્રાવશ થાય તેમાં આશ્ચર્ય પણ થું ? આ વખતે તેનું સદોદિત ચિંતામગ્ન રહેતું સુખકમલ પણ કાંઈક શાંતતા પ્રસરેલું દૃષ્ટિ ગોચર થતું હતું તેને નિદ્રિત થયાને ઘડી દોઢ ઘડી થઈ નહી હોય ત્યાં સહેજ ખખડાટ થતાં તે જાગી યઈ. તેણે આંખો ઉઘાડી તેની સામે એક ગિલાડાના બચોળિયા સાથે હસતી રમતી સુંદર બાલિકા દેખાઈ. તે બાલિકાના હાથ માંહેનું રમકડું જિનાવી લેવા તે ધડકડ કરતું હતું. તે રમકડું પોતાના પંઝમાં આબરું કાં આવશે એમ તે ગિલાડાને કાચ એવી રીતે તે બાલિકા આ રમકડાને એ ગિલાડી ના બચ્યા પાસે જાંચુ નિચુ કરતી હતી. આ બાલિકા નો લાલ પ્રદેશ વિશાલ હોઈને કૃષ્ણવર્ણ કેશ કલાપથી બહુજ મુશોભિત દેખાતો હતો. તેના મુખ કમલપર ચિંતા કે વિચાર શસ્ત્રતાની છાયા ગિલકુલ નહતી તે ગિલાડીના બચ્યા પાસે રમતાં, તેણીના વાળ પવનના બેસથી ઉડતા તેની પીઠપર છવરાતા હતા એ તેની મનોહરતામાં ઓર વધારો કરી રહ્યા હતા તેની આંખ માં આનંદ લહરી ચમકતી હતી, તેના પકવ હાડમ કપી સરખા હાંત રક્ત ઓષ્ઠમાંથી હાસ્ય સાથે વચમાં વચમાંથી ઝળકતા હતા. અને કવિઓની કાવ્યોપમનિ

જોશાવે એવા, પુણ્યલતા પ્રમાણે તેના સુંદર વર્તુલાકૃતી ન્હાનકડા બાહુ આગળ પાછળ હતા. આ બાલિકાની ધીમર આઠ દસ વર્ષની હોઈને, તેણીનો હસ્તમુખ ચહેરા બાલ્યપણની સાક્ષી પુરતો હતો.

“ અહીં આવીને કેટલો વખત થયો સુધા ?

“ ઘણો વખત થયો. પણ બહેન ! તું સુતી હતી એટલે મેં તને જગાડી નહી. બહેન ! આ બિલાડી ! આજ હું જઈ છું ત્યાં પાછળને પાછળજ આંખ્યા કરે છે. આજ કોણ જાણે તેને શું થયું છે ? રસોડાનું બારણું બંધ કરીને હું દલાવ ઉપર વાસણ માંજવા ગઈ તો ત્યાં પણ તે માત્રી પાછળને પાછળજ. ”

“ વાસણ તું તે શં માંજતી હતી ? પણ એ બધાં પાછાં અંદર દરમાં તો મુક્યાં છેને ? બહાર નથીને ? ”

“ કેમ વળી ? મને ન આવડે કે ? પુજના વાસણો હું ન માંજ શકું કંઈ ? તે સઘળા ચોખ્ખાં કરીને ઘરમાં મુકીને મેં એ બિલાડાને પણ ચારડમાં પુર્યું હતું પણ તે ત્યાં શાનું રહ્યું ? ક્યયથીય લાજ સોંપી આલ્યું આંખ્યું. અને એને હવે મારા હાથ માંહેનું સાફ રમકડું લેઈ જા છીએ, ન હું કંઈ તેને આપું ? ”

“ પણ બહેન ! તું જરા સુધ કેમ જતી નથી ? ગઈ રાત્રે તું કંઈ બસાબર ઉઘી ન હતી ! તો જરા આવ, આડે પડખે થા. ”

“ અં, ના બેન ! મને દિવસની ઉઘ આવેજ નહિ. મને ગઈ રાત્રે સારી ઉઘ આવી હતી. એતો તારો

ચીકો ભાઈ ભાગી રડ્યા લાગ્યો, ત્યારે હું ઊઠી; હવે કેમ છે ભાઈને ? ”

“હવે ઠીક છે. પણ રાત્રે તેને જરા તાવ આવી ગયો હતો. કટવેથી આજે દવા આવશે, તે પાછાં કે તેની બેબેની મટી જશે અને તેને સારી ઉધ આવવા લાગશે. ”

“હે બહેન ! કટવેથી તેના છાપુ ક્યારે આવશે ? ”

“આજે સાંજેજ આવવાનું કહી ગયા છે. પણ તું આટલી ચોકશી કેમ કરે છે ?

“ મારે એક ગમત કરવાની છે. પણ શી ગમત તે હું હમણાં તને કહી દેવાની નથી જો ? તે મારા બહેની આવે એટલે વગર કહેજ બાપર પડશે. વસંત પાંચમને દિવસ ગલાલ ઉડાડી ઉરાડી ને મારી આંગોથ ખુરી મુકી હતી ને તેના આ બહેનો હું વાળવાની છું ”

“ પણ તે શું કરવાની છે એતો મને કહે ”

“ ના. એ તને કહેવાનું નથી તું કહાય તેમને વહેલી વહેલી કહી દે તે. ! ”

“ જાણ ગાંડી ! હું તેમને કહેવા શામાટે જઉં ? ”

“ બહેન ! સાચે સાચું નહીં કહી શકે ? લે ત્યારે કહું. ”

“ ખરેજ નહિ કહું કહે જોડે ! ”

આટલી ખાત્રી મળવા બરાબર સુધાએ ગોતાની આંધળી નિચે છુપાવેલ એક વસ્તુ બહાર કાઢી તે આ

શરે એક હાથ લાંબી હતી એ એક બિંદુ આશ્ચર્ય
ચકિત થતી બેઠી—“ એ ! આશુ તું લાવી છે ? ”

“ શું છે તે તને નથી ખબર પડતી ? ”

“ મને તો તે સહુની દયાવ લાગે છે. ”

“ તે ભલેને તે હોય, પણ તે રંગીને કેવી કહું
બાના રંજથી લાલ શું બનાવી છે ? એ તો ખરી ! ”
સુધાયે હસતાં બાળ સ્વભાવથી કહ્યું.

“ પણ તેનું તું કરીશ શું ? ”

“ તું નથીને સમજી શકતી ? ”

“ ના ખરેજ હું નથી બાલતી તુંજ કહેને ” બિં
દુએ વિનોદ પુર્ણ સ્વભાવે કહ્યું.

“ હું કેમ તારા ધ્યાનમાં નથી આવતું ને કાંઈ ?
એ આને મારા બહેની આવીને જાંબી બંધને, એટલે
આ તેમની દાઢીએ બાંધી દઈશ તે શાક્યા પાક્યા
આવીને સુતા હશે તે તેમને કરીએ ખબર નહિ પડે.
પછી સવારે ત હડશે એટલે તે બાવા જેવા દેખાશે.
પછી આપણે તો તેને “ અ ! અલ્લક બાવાજી ! અ-
લ્લક ! ” કહેવાનાં ! અહા મોજ પણ મોજ ! શું ગમત
થશે ! ” આટલું બોલતાંની સાથે તો તે ખડખડ હસી
પડી તે એટલે સુવીકે તેના હસવાથી સઘળી એ એ-
રડી માજી બેઠી.

સુધાની બાલવૃત્તી અને વિનોદ પ્રિયતા એક બિં-

હુને પણ હસવું આવ્યા વિના રહ્યું નહિ. તે બાલી
“ વાહ બહેન ! તું બારે છું ! ”

પ્રિયવાંચક ! આ બન્ને બહેનો અને તેની માતાને
આપણે એક દિવસે સાંજના વખતે તાલ સરોવરપર
બેથેલ તેને આજે લગભગ દસકો થવા આવ્યો છે એ
કંઈ જુદું જણાવવાની જરૂર નથી કેમકે તે બપરની
હકીકતથી સહજ ખ્યાલમાં આવી શકે તેમ છે.

ખિંદુની માતાએ પોતાના દીયરના ઘર રહીને એ
બન્ને બાલિકાઓને મોટી કરી હતી. તે બિચારીના ન-
શીબમાં સુખ લખાયેલું નહતું. તેવું સૌભાગ્ય હુંવે
હરણ કર્યા પછી તેને જન્મજ થયું હતું કે હવે મારી
આ છોકરી માના હું ફેરા ક્યારે ફેરવી દઈશ ? પોતાની
નજરે ચાર ફેરા ફરીને સારે ઠેકાણે પડી ઘરેપારે રહે-
તી થાય એટલે બસ ! ” એ તે બિચારીની એક પ્ર-
બળ ઇચ્છા હવે રહી હતી. એટલે ખિંદુ દશ વર્ષની
અર્ધ ત્યારથીજ તે વરઘરની શોધ કરવા લાગી. પણ
ગરીબની છોકરી ! અને તેમાં કુળવાન ગરીબની ! તેના
વગર ચાંદલે લગ્ન થાય એ કાંઈ સહેલી વાત નથી ?
શહેરમાં વરદક્ષણાતું (ચાંદલાતું) કામ બેરાવર હોય
છે. મામાપ સાધારણ ખાતાંખીતાં અને મુરતીયો થોડું
ઈન્દીય બણેલો હોય, એટલે બસ ! વરદક્ષણાની માંગ-
ણીતો પછી વગર હદવાળીજ મવાની ? જ્યાં કન્યાવિ-
કય થાય છે ત્યાંનીતો વાતજ શી ? અને તે માટે ખિ-

ચારી કલમજી ઘરથર ફળતી અચકી બાય છે ! દુકંમાં
આર્યાવર્તમાં આ લશ જેવી વિચારણીય યોગ્ય બાબતમાં
પણ દ્રવ્યના વિનીમયાર્થે લાકડે માંકડાં વળગાડી દેવાય
છે, એ શું ઓછું શોચનીય છે? અસ્તુ.

જો કે આવા ગામડામાં બહુ ચાંદલાની ખેતતાણ
હોતી નથી, એ વાત ખરી. તોપણ પોતાના ઘરમાં
શ્રીમાન પ્રતિષ્ઠિતના ઘરની દીકરી જોઈએ એમ સહુ
કોઈ સાસુસસરાના મનમાં હોય છે, એટલે પછી અ-
ન્યના આશ્રમે રહીને નિર્વાહ કરીને ગંરીબ હાલતમાં
હીવસ ગુબારનારી વિધવાની છોકરી લેવાનું કોણ પસંદ
કરે? જિંદુની મરીબ માતા કે તેણીના ખીજાં સગાં
બહાલાં તરફથી વિશેષ ઉતાવળ થતી નહતી. વળી
જિંદુ પણ કંઈ સાઠ શ્રીતેર છોકરીઓમાં દેખાવડી હતી,
એમ પણ નહતું. અર્થાત્ તેના વિવાહ માટે ઘણીવાર
તજવીજ અને વાતચીત થઈ પણ એવટ મુધી ક્યાંઈ
ચોક્કસ થયું નહી. ખિચારી જિંદુની માતાને એ સ્ત્રીતી
જોઈ ઘણું દુઃખ થતું પણ શું કરે?

જિંદુની કાકી એટલે તારિણી બાબુની સ્ત્રી ખંઝા-
લી રિવાજ પ્રમાણે ત્રીજે પહોરે માથું ગુંથવા બેસે,
સંધવા ચીંધવામાં કંઈ તે શ્રીમાનની દિકરી યોડીજ
અડકે? એટલે એ બધું ખિચારી જિંદુની માતાના
માથે પડ્યું હતું. જિંદુના લગન માટે વાત નીકળે
ત્યારે એ કહેતી—“જિંદુની બા! જિંદુ માટે તે આ-

ટલી બધી તમે શીદ ચિંતા કરો છો ? અમારા મોઢા
 ઘરની દીકરીઓ માટે શું કાંઈને વળી ફિકર કે ચિંતા
 કરવી જોઈએ ? અમારું ઘર કેવું કુળવાન અને મોટું
 લેખાય છે ? ખરદાનમાં તમારા દેરને શું કાંઈ ન્હાની
 સુની મોકરી છે ? કેટલો માન મરતળો ? એ શું ગા-
 મના માણસો કાંઈ નથી જાણતાં ? જિંડુના વિવાહની
 તમારે ખિલકુલ ફિકર ન કરવી હા. મારી નંદીનીએ
 હસ વરસની થઈ છે. અરે એતો પાંચ વરસની હતી
 ત્યારથીજ ઉપરાછાપરી માગાં આવ્યાજ કરે છે. માસ
 મોઢામાંથી 'હું' નીકળવાની વાટ તો ઘણાય જુએ છે.
 પણ અમારા જેવા ઉંચા ઘરની દીકરી મેળવવા તો સાત
 જન્મથી તપ કર્યાં પડે તપ ! ત્યારે એ મળે. પણ
 હું કાંઈ થોડીજ વિચાર કર્યા વિના એમને એમ દોરી
 દેવાની હતી ? તેને તો અમારા જેવું સુખિયું કુટુંબ
 અને રૂપાળો હૂશીયાર વર મળે, એવા સ્થળેજ આપ-
 વાની જો ! નંદિની અને જિંડુના રૂપ રંગમાં તો ઘ-
 ણીએ અંતર ! નંદિની રહી રૂપાળી અને ઉજળી અને
 જિંડુ તો શું જરા રહી શામળી. વળી તમારી પાસે
 પૈસો નથી ! મારા જેઠ હતા સાદા ને ખરચાઉ. તેમણે
 પૈયે બચાવી નહિ. નીકર ? હશે. તોપણ કાંઈ ફિકર
 નહિ. મેં એકવાર મનપર લીધું કે કયેજ છુટકો
 જામળ્યાં ?”

એ પ્રમાણે સોનાની બંગડીઓ હાથમાં પહેરી છે

એવા ચમકતા હાથ ડાલાવતી ડાલાવતી તારિણીખાણુની
બહુ આપ વડાઈના બણુમાં કુંકતી ધીરજ આપતી,
એટલે મિચ્છારી લોળી ખિંદુની માતાને કાંઈક થાંતી
વળતી.

બંગાલમાં એક શરદ્ રૂતુમાં પૂજનો તહેવાર ઉ-
જવવાની પ્રણાલિકા છે. અને તે પ્રસંગપર તારિણીખાણુ
રજાપર ઘેર આંબ્યા હતા. આવતી વખતે પોતાની રમ
ણી માટે તેઓ સારાં સારાં ઉંચા કપડાં અને ઘરેણા
હાળીના કરાવતા આંબ્યા. કેમકે તે તેમનાં બીજવારના
પત્ની હતાં. તે સાથે ઘરના બીજા માણસો માટે પણ
મોટા નાના કપડા ઘરેણા તે લેતા આંબ્યા હતા. નંદિ-
ની : માટે તે ડાકાની મલમલની જરીયની સાડી અને
અંબોડાપર લેરવવાના સોનાના આંકડા પણ લેતા
આંબ્યા હતા.

તારિણીખાણુ આંબ્યા ત્યારે ગામમાં જ્યાં ત્યાં ‘બ-
રદાનના નાઝર સાહેબ આંબ્યા’ એમ જે તે બેલવા
લાગ્યું. તેમના ઘેર માણસોની આવબ આવજ આવ
સાંજ ખુશામતખોરો તરફથી સ્તુતીપાઠો થઈ થતા. ત-
હેવારના દિવસ એટલે દેખીતી રીતે ખરચના દિવસો.
જેથી કેટલાક બાણુ પાસે જીતીતા પૈસા લેવા, કેટલાક
સરકારી કામકાજના પ્રસંગે સલાહ લેવા, કેટલાક પો-
તાના છોકરા કે સાળા જમાઈની સાડ નોકરી માટે
બતામણુની ચીડી લખાવી લેવા, તો કેટલાક વગર કામ

કેવળ આમના સંભાવિત ગ્રહસ્થાને ખુશ કરવા આતર જ આંચા હતા. આવી જ્યાં તડામાર ચાલતી હતી ત્યાં ખિચારી જિંદુના લગ્નની વાત કોણ ઉચારે? હું હું કરતા પૂજના તહેવારના દિવસો નીકળી ગયા. અને સ્નનું પખવાડીયું પુરું થતાં નાઝર સાંકળ પાછા, નોકરીપર દાખલ થવા બરદાન ઉપડી ગયા. અને ખિચારી જિંદુના વિવાહની વાત પાછી લંબાણે પડી.

તાલપુષ્કર ગામમાં જિંદુના બાપનો એક બાળ-સ્નેહી રહેતો હતો. જેના દિકરાનું નામ હેમચંદ્ર બોસ. હેમચંદ્રને તેના માળાપે સારી કેળવણી આપી હતી. બરદાનની સ્કુલમાં બાળીને તેણે પ્રવેશક પરિક્ષા પસાર કરી હતી. પછી તે ઠલકત્તાની કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા દાખલ થયો. પણ કમનસીબે તેને દરજો દીધો. તેના બાપ ગુજરી જવાથી તેને કોલેજ છોડવાની ફરજ પડી. અને હવે તે પોતે તાલપુષ્કરમાં પોતાના ઘર આવીને રહ્યો હતો. અને પોતાના બાપની જે કાંઈ શેડી ઘણી માલમીલકત તથા પાધર વાડી હતાં તે સંભાળીને તેના પર ગુજરાન ચલાવતો હતો. જિંદુ ન્હાની હતી ત્યાર-થીજ હેમચંદ્ર તેને ઓળખતો હતો. પોતાના બાપના મિત્રની એ દીકરી છે એમ બાળીને તેનો તેનાપર ઘણો પ્રેમ હતો. તેણીની સાથે સંબંધ કરવાથી બે કે પોતાને બિલકુલ આંદલાની રકમ મળવાની નથી, તો પણ જિંદુ એક સદગુણી કન્યા છે, એટલા લાભ ઉપર તેણીની સાથે લગ્ન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. કોઈપણ

ખાખત જનસમાજમાં પ્રસરતાં વખત લાગતો નથી. અને તેમાં વળી આવી ખાખતતો પાણીના પુરની માફક પ્રસરી વળે છે. તેણે બિંદુ સાથે લગ્ન કરવાથી, તેને જે ગામના પાંચ માણસ એક વ્યવહાર દક્ષ કરેલા હતા, તે વિચાર શુન્ય કહેવા લાગ્યા. જે તે તેને હલકી નજરે જોવા લાગ્યું. કેટલાક તેના આપ્તવર્ગ તરફથી તે નેમ નહી કરવા માટે સખત ઠાંકો અને તાકીદ પણ આપવામાં આવી તોપણ દૃઢ નિશ્ચયવાળા હેમચંદ્રે પોતાનો વિચાર જરા પણ ફેરવ્યો નહિ. બિંદુ સાથે લગ્નનું ચેકસ થયું તેવારે હેમચંદ્રને હલકો પાડવા માટે વિધન સંતોષી જાના મેઢાથી એવા પણ શબ્દો નીકળતા કે હેમચંદ્ર ખરાબ ચાલે. હઠવાદી માણસ છે. તે તો તેણીને આ પહેલાં પણ લાગ સાથીને એકાંતમાં મળતો હતો, અને સાંજ વળતે તાલ સરેવર ઉપરથી બિંદુ દેર આવવા નીકળતી, ત્યારે હેમચંદ્ર તેની પછાડી પડીને એકાંતમાં લજ્જા મુકી વાતો કરતો 'આવી અનેક ગપાઓ ગામમાં પ્રસરી રહી હતી.

બિંદુની કાકીને આ સંબંધ થએલ જોઈ એકવાર ઠીક લાગ્યું કે “ ઠીક આ બિંદુની વચમાંથી લપ ગઈ કે જેથી મારિ નંદિનીને માટે હવે સાંજે ગમે તેણે બિંદુ સ્થળ શોધી કાઢી આપું, તોપણ લોકો તરફથી મેણું ન મળે ” આમ કહેતી તે પોતાની બેઠાણી પાસે જઈ કહેવા લાગી કે “ હવે બિંદુની આ ! હવે તો ચિંતા ટળી ”

તારિણી બાબુની વહુના મનમાં અંતઃકરણથી કાળજી ન હોય એ સ્વાભાવિકજ છે, અને અહિં પણ એ જન સૂત્રમાં તફાવત ન હતો. બેશીએ સુમુહુર્ત કાઢી આપતાં તે દિવસે મિંદુનું કન્યાદાન આપવામાં આવ્યું.

મિંદુની પિતરાઈ બહેન નંદિની એ તો નાજર સાહેબની દીકરી । તેના માટે ઘણા ઘણાજો તરફથી માંગાં આવતાં હતાં, એટલે મિંદુની માફક તેના માટે સ્વાભાવિક રીતેજ ચિંતા નહતી. નંદિનીના પણ લગ્ન તેજ વરસમાં મોટી ધામધુમ સાથે એક શ્રીમાન જહાગીરદારના પુત્ર સાથે થયાં. પોતાની દિકરી પૈસાદારને ઘેર પકેલી બાણી તારિણી બાબુની વહુને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. લગ્ન વખતે મિંદુ અને નંદિની બંનેની ઉંમર બાર બાર વરસનીજ હતી.

આ પછી બે વર્ષ વીત્યા મિંદુને ચૌદમું વરસ બેઠું. સુધા આ વખતે આઠ વરસની હતી. તેણીનું લગ્ન પણ પોતાની હયાતીમાં થઈ જાય તો ઘણું સાર એમ તેણીની ઈચ્છા હતી. “ બે તેણીના લગ્ન પહેલાં મારો દેહપાત થશે, તો મરતી વખતે તેટલી એક ઈચ્છા મારા મનમાં રહી જશે, ” એમ તે કહેતી પણ માથુસ ધારે છે કાંઈ અને થાય છે કાંઈ । ન જાને જાનકી નાથ, પ્રમાણે કીં માવેષ્યતિ ? સુધા ગિચારી કુંવારી હતી ત્યાંજ તેની માતા મૃત્યુવશ થઈ. દુર્લેખે તેણી સ્વયં ભવ દુષ્કર્મમાં કાઢ્યો, તોપણ તેણે કદીએ ઉદ્ધર સીંતી મોઢાપર આણી ન હતી. તેણીની સહન શક્તી

અલોકીજ હતી.

પોતાની માતાના મરણથી ખિંદુ અને વિશેષે કરીમે સુધાને ઘણુંજ દુઃખ થયું. આ વખતે તેઓને ઊપર આકાશ અને નિચે ધરતીજ હતી. પણ વિવેકી હેમચંદ્રે બન્નેને તેમની માતા યાદ ન આવે, અને શાંતીજ તેમને જણાય એવી રીતે તજવીજ રાખી. જો કે હેમચંદ્ર ખિચારો સાધારણ સ્થિતીના માણસ હતો, અને ખિંદુની માતાના મરણથી હવે સુધાપણ તેના ગળામાંજ પડી હતી. તોપણ તે જરાએ ગભરાતો કે ખિજવાતો નહોતો. ખિંદુને પણ હેમચંદ્ર બાળુની આવી દુર્બળ સ્થિતી હોવાથી વિશેષ ધરાણા નહતા, તોપણ તેણીનો સ્વભાવ તેની માતા સરખો સંતોષી હતો, તેથી તેણીએ હેમચંદ્રને એ વિશે કદી એક શબ્દ સરખો પણ કહ્યો ન હતો! અને પોતાના કહેવા વિના જ્યારે સુધાને પોતાના પતિએ આશ્રય આપી, તેણીની બાળ સ્વભાવની માગણીયો પણ પ્રસંગવશાત પુરી પાડે છે, એ જોઇને તો તે વધારે ને વધારે સરલ તથા નમ્ર થવા લાગી, જેથી એ દંપતીમાં જે પ્રેમ બીજ હતું તેના અતુલ મોટા વૃક્ષ થવા લાગ્યો.

આ વાતને આજે ચાર વરસ થઈ ગયાં છે. ખિંદુની ઊંમર વીસ વર્ષની થઈ છે, તે બે બાળકોની માતા થઈ છે. નંદિની અને લતાગૌરી પણ હવે સાસરે રહેતી હતી. વચમાં વચમાંથી તાલપુષ્કર તેઓ આવતી, ત્યારે

(૨૨)

પોતાની બહેનપણી બિંદુને તે મળવાનું બુદ્ધતી ન હતી,
કેમકે ત્રણે બાળાઓ સરખી ઊંમરની સહચરીયે હતી.
તેમને જુદા જુદા ગામે જુદા જુદા સ્વભાવના સાસરી-
યાઓમાં વસાવવામાં આવી હતી. તેથી તેમને જુદાજુદા
પ્રસંગો અનુભવવા પડતા હતા. તોપણ બાળપણ મહિ-
નો એક બીજી માટે બંધાયેલ દૃઢ પ્રીતી જરાપણ કમી
શતી નહતી. એક બીજીના સુખદુખના પ્રસંગે તેણીઓ
એક બીજી ને આશ્વાસન આપતી, અને વિશ્રામરૂપ
શબ્દ પડતી.

પ્રકરણ ૩ ભુ.

ગૃહસૌખ્ય.

હરિગીત.

ગૃહસૌખ્ય નથિ નાણા વિશે માળા ન મ્હોલાતો મહી,
 ગૃહસૌખ્ય નથિ મિષ્ટાન્ન પાને કે અમુલ મસ્ત્રો લહી;
 ગૃહસૌખ્ય નથિ આમુષણોમાં રંકે કે નૃપ ગૃહ કંઠી,
 ગૃહસૌખ્ય ત્યાંજ સદા વસે ગૃહિણી પતી પ્રીતી ચહી-૩

રાત્રીના દસ અગીયાર બજવાનો સમય આ વખતે તાલપુષ્કર ગામમાં સર્વત્ર શાંતી પ્રસરી હતી. અજવાજી રાત્રી હોવાથી સઘળી સદી બાજે ચાંદીના મુલામા વડે મઢેલી હોય એમ આભાસ થતો હતો. નિચે ભુપરના તાલવૃક્ષ અને નેતરની સેડીયોના પર પડતા ચંદ્ર કિરણો, અને ઉપર નિરબ્ર નિત્યવર્ણ આકાશના મિશ્રણની શોભા રમણીયતા અને મનહરપણુ સૃષ્ટી સૌંદર્યમાં ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. આ વખતે તાલ સરોવરનો દેખાવો અનુપમ કવિ પ્રતિભાને ઉત્તેજિત કરનારો એવો હતો. બાચૂની મંદમતીવડે સરોવરના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર પ્રસરતી ઢીણી મોટી લહરીયો, અને તે ઉપર પડેલા ચંદ્ર પ્રકાશથી બાજે ચંદ્ર કીરણો અને સરોવરની વારિ લહરીયો ની ચસકીડાજ ચાલી રહી હોય એમ પ્રેક્ષકને જણાવું સરોવર મહિનું શીતલ પાણી તે શુભ પ્રકાશમાં અમરણું

ત્યારે તે એક સ્વંતભાતી કુસોમાંથી આગ્રહાદિત થઈ
હોવાનો આભાસ થતો.

શાંતી દેવીનું આ વખતે સામાન્ય ચાલી રહ્યું
હતું. કવચિત કોઈ વૃદ્ધ માણસ પોતાની ઓશરીમાં ત-
માકુની ચલમ પીસો, વચમાંથી જોડી જોડીને રૂંધાયેલ
કંઠ સાફ કરતો તો તે શબ્દ સંભળાતો. કોઈ મોટાના
ઘર કામ કરનારી સુલભ કામ વાસણો માંછીને આ સ-
રોવરપર ધોતી વીંછળતી તો તે વખતે સંભળાતી હતી.
ખેતરમાં માચડાપર ખેરીને કોઈ ખેડુત કાંઈ ગામડીનું
ગીત લલકારતો હોય તો તેનો ધ્વની પવન લહરીયો
આથે વખતે કહુંપટપર અથડાતો હતો. ઝાડી સર્વત્ર
રતબ્ધતાજ હતી.

આ વખતે એ તરૂણી ઘરનું કામકાજ આટોપીને,
પોતાની સુવાની જોડીની બહારના ભાગની ઓસરીપર
બેઠી હતી. તેના પતી આજે આઘાપ આવેલ ન હતો,
તેથી એ તેની રાહ જોતી બેઠી હતી. અને તેણે શુભ
છામલ પહેર્યું હતું. એ ઉપર તથા તેના વિચાર યુક્ત
મુખકમલ ઉપર ચંદ્રનો પ્રકાશ પડ્યો હતો- તેથી તે
એક અનુપમ સુંદરી જણાતી હતી. પ્રિય વાંચક ! આ
મુઘા તે પિંડુજ હતી.

દેમચંદ્રજીને કૃત્રીમ દાઢી ચોઠાડીને ખાખીઆવા
બનાવી, તેની ઠકા કરવાની ધારણામાં સુધા હજી બેઠી
વહતી પણ તેણીનો એ નિઃશય વધારે વખત ટકી શક્યો

નહિ. આજો દિવસ સમતમ કાઠકુન મયલ નીકળે. કમી
વખત કાઠનારી સુધા પેતેની. પેતેના પકે પેતેની
હતી ત્યાંજ ઝોકાં ખાતી સુઝ મ. દિશમાં તે પેતેની
રક્ત હોઠ હસવા પ્રમાણે એક બીજાના પેતેના પકે
હતા. કાઠકુન તેને જો એ વખતે પેતેની હતે,
સમણીય મોઢાપર ચંદ્ર કિરણો દ્વારા દિવ્ય સુખ પેતેની
ચાર સ્વર્ગમાંથી તેણીની સ્વપ્ન મૃદીમાં બિતરે. પેતેની,
એમ જણાયા વગર કદી રહેત નહિ. બિંદુ પાતાના
પ્રિય પ્રાણેશની રાહ જોતી હવે એકલીજ બેઠી હતી. દર
વાળ બહાર પગલાંનો ખડખડાટ થએલો તેણીને સંભ-
ળાયો તુરત દરવાજે ઉઘાડયો હેમચંદ્ર બાબુ ઘરમાં આવ્યા.

હેમચંદ્રની ઉંમર ચોવીસ વરસની હતી તેનું કપાળ
પહોળું અને તેજસ્વી હતું ચહેરો સમણીય હોવા સાથે
નેત્રો પાણીદાર હતાં. ઘણા દૂરથી ચાલીને આવેલ હોવાથી
તેના પગ માંહેના ખુટ રજેટાયા હતા. બિંદુએ હાથ
પગ ધોવા માટે ગરમ પાણી લાવી આપ્યું જે વડે તે
હાથ પગ ધોઈને બાબુ બાંકપર આવી બેઠા. એટલે
બિંદુએ ખાવાની પુછ પરછ કરવા માંડી તે બોલી
“ આવવા આજે ઘણી રાત્રી થઈ ? બાબુ હજી કયું
નહિ હોય ? ”

“ અરે બાબુ શાનું ? હું રાત્રી થતાં અવસર
આવવા નિકળ્યો હતો, પણ એટલામાં કંટવા ગામના
મારા એક મીત્ર મળ્યા. તેમની અને મારી ઘણી બુની

મિત્રતા એટલે આમહુથી મને તે પોતાને ઘેર લઈ ગયો. વળી ત્યાં ચોડા નાસતો કરવો પડ્યો. ઠીક પણ તમે જ પાચેં વાળુ આટાપ્યું કે નહીં ? ”

“ સુધા તો જમીને સુઈ પણ મઈ. હું માત્ર હજી બ્યાળુ કરી નથી. આપની રાકુ ખેતી હતી. હવે થાળી પીરસું કે ? મિંદુએ નમ્રતાથી પુછ્યું.

“ મને બહુ ભુખ નથી, પણ ચાલો તમારા આ શ્રદ્ધ પ્રમાણે જ કોળીઆ જમી લઉં. ” આમ કહી હેમ ચંદ્ર ઉઠ્યો.

મિંદુએ થાળી પીરમી. જમવાનું સાદુ પણ સ્વાદિષ્ટ હતું. રીતી પ્રમાણે ભાત અને વાડામાં ઉગેલા ભીંડા કારેલાનું શાક, તથા બગીચા માંહેની શ્રીફળીના તદ્દન કુમળા શ્રીફળને વાટીને તેની ચટણી બનાવી હતી તે. એ શિવાય ઘરની માયનું દુધ તથા દહીં પણ વાટકામાં ભરી પાસે મુક્યું હતું.

હેમચંદ્ર ખાત્રુ જમતાં જમતાં બોલ્યા— પ્રિય મિંદુ બાળુ માટે દવા લાગ્યો છું. પણ તે તેને અત્યારે આપતી નહીં. રાત્રે જો તેને બરાબર નિદ્રા નજ આવે તો પછી આપવાની છે. બાકી જે કામ માટે ખાસ હું કેટલે ગયો હતો તેતો થવું બાકીજ છે,

“ એમ કેમ વાર ? ” મિંદુએ આશ્ચર્યતાથી પુછ્યું.

“ ઘણી જુની મારી પીછાનના ત્યાં એક વકીલ છે તેમને મળ્યો અને તારા પિતાના ખેતર સંબંધીની સઘળી વાત તેમને જણાવી. ”

“ પછી તે શું બોલ્યા ? ”

“ તેમણે કહ્યું કે કોર્ટમાં ફરીયાદ કર્યા વિના તે ખેતરો તમારા કબજામાં આવશે નહીં.

ના પણ એમ કેમ બની શકે વહાલા ! શું કા-
કાશ્રી બિપર ફરીયાદ કરાય ? મારા બાપુ ગુજરી ગયા
પછી તો તેમણેજ અમને મોટી કરી માફ લગ્ન કર્યું.
વળી કાકી પણ મારા બિપર ઘણું હેત રાખે છે. તેહ-
વારના દીવસોમાં પણ હજી છોકરાં બાણી મેવો મીઠાઈ
મોકલાવે છે. હવે તો એ કાકા કાકીજ મારે માવતરને
ઠેકાણે તો ! અને તેમના પર ફરીયાદ ?

ખિંદુની વાત સાંભળી હેમચંદ્રને જરા હસવું આ-
વ્યું તે બોલ્યો— “ મને નથી લાગતું, કે તારા સાથે
મારા લગ્ન થયાં— તેથી હું તારા કાકાના ઉપકારના બે
બામાંડખાયો હોઉં? વિવાહ વખતેનું અજ્ઞાન હતી, એટલે
તે વખતે શું શું થયું તેની તને શી ખબર ? ઠીક
પણ તેની તને ખબર પડવાની જરૂર નથી. પણ તારા
કહેવા પ્રમાણેજ ફેરટે ચડી ટંટા બખેડા કરવાની મારી
મચ્છા નથી. મને કોર્ટનું પમથીયું એ માથાનો ઘા થાય
છે. પણ શું કરવું ? ”

“ તે ગમે તેમ હોય તોપણ કાકા બિપર ફરીયાદ
માંડવી એ ઠીક દેખાશે કે ? વળી આપણે રક્ષાં ગરી
બ ! ન્યાય મેળવવામાં વકીલ સાફ ખરચવા પછસો જો
મુખે તે કોની પાસે છે ? આ ગરીબાઈમાંજ આખરેસર

જિન્ના પાસે જોઈને જસ છે, સવાર સાંજ સુકો પા
કે જિન્ના પાસે, અને આ બે ચંદ્રમાં જેવા બ-
ચાનું સ્વરૂપ જોઈને થાય તે બાજુ ગંગા નહાયા. એ-
ટલે જોઈને અમ - સ્વચ્છનું સુખ મળ્યું. આ આ
પણુ જોઈતરના કંકડા છે ; તેમાંજ પ્રભુની દયા હશે
તે! સેવક પાછો, અને વડિલોએ આ બાંધેલું નહાંકડું
ઘર માં મ રાં, એટલે આપણે આપણને મોટો રાજકા
રહ્યાર છે એમજ માનશું !

હમચંદ્ર બાબુના મોઢાપર થોડી કૃષ્ણવર્ણ છાયા છે
વાઈ તે જરા કંપીત સ્વરે બોલ્યો— “ વિવાહ થયો તે
વખતે આવીજ રીતે સઘળા દિવસ દારીદ્રમાં કાઢવા પ
છે એવી મને ખબર ન હતી. પણ તગદીરજ દારિદ્રથી
મટેલું બીજું શું ? પણ તેમાં તું એક સમાધાનવૃત્તી
થી રહે છે એ ખુશી થવા જેવું છે. પણ તને આવી
લીખારણુ જેવી સ્થિતિમાં રહેતી મારાથી જોયું જતું
નથી. હું પુરૂષ છું. પછી મારા મનમાં એ મોટો ચીંતા
કેમ થયેલો રહે ? ”

પોતાના પતિના આવા દુખોદ્ધાર સાંભળી બિંદુને
પણુ લાગી આવ્યું પણ પોતાના મનની તેવી સ્થિતિ
વર્ણન નથી, એમ બતાવવા ખાતર તે હસતો ચહેરો
રાખી બોલી— “ નાથ ! શું આ આપને દારિદ્ર છે
એમ લાગે છે ? ઘરમાં અમોને શું કાંઈ છે ? એક
મહારાજાને પણ અમારું સુખ જોઈને તેની કૃત્જા થયા

વખર રહેશે નહીં. ફીક ત્યારે પણ રાજાઓના થાળમાં શોભવા જેવી કાંઈ ચીજ લાવું કે

ખિંદુતા આ વિવેકથી અને વિનોદ પ્રિય લાષણથી હેમચંદ્રને પણ હસવું આવ્યા વિના રહ્યું નહીં. તે બોલ્યો—“ બહુ સાડે રાણી સાહેબ ! ત્યારે આ રાજા બહાદુરના લેજન સમારંભને દિવાલે એવું કાંઈ પકવાન લાવે ત્યારે જોડે ! ”

ખિંદુએ સવારે ખાગ માંહેની કાચી ફેરીઓ આણીને, તે ખમણીને તેમાં મસાલો ગાળ વીગેરે નાખીને ભાત સાથે ડાળની માફક જમવા માટે દેશ રીતી પ્રમાણે ખટમધુરં ખમણ તથિયાર કર્યું હતું, તે પથરના વાટકામાં લાવી રળુ કરતાં તે બોલી— “ આ રૂપાના વાટકા માંહેનાં અમૃતરસનો સરકારસ્વારી ઉપયોગ કરશે કે ? ”

હેમચંદ્રે તે ભાત ઉપર બધું ને ઘણું સ્વાદ પૂર્વક એક સબડકાં મારીને કહ્યું— ખરેખર રાજા મહારાજાના થાળમાં શોભવા જેવી આ ચીજ છે. પણ એમી અમારા રાજામાં શકેતા આખાની મધુરતા કરતાં, આમાં તો અમારા રાણી સાહેબના હાથથી થયેલ ખનાવટને લીધે વધારે મિઠાશ આવી જણાય છે !

આથે થઈ રહ્યું. બંગાલી પદ્ધતી પ્રમાણે છેવટે દુધચોખા જમવાની શરૂઆત થઈ. હેમચંદ્ર ખાણુ જેમણી વખત ચાલતા આ પ્રેમ-પ્રહસનનો છેલ્લો અંક ખલાસ થતાં તેમણે એક ધની-દુધ આપનાર ગાયની-છે

વટે તે સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર સ્વપત્નીના કોમળ હાથની ખુબ તારીફ કરી. પછી મોઢું હાથ સાફ કરી, ખિંડુના હાથની પ્રેમાળ પાનખીડી લઈ તે એક ખુરસી પર બેઠા અને ખિંડુ હવે જમવા બેઠી.

તે પોતાના નીત્યના વિનયી સ્વરે બોલી- “ નાથા હવે કાંઈક જીપાય વડે પણ કાકા સાથેના આ બખેડો કાઢી ચકાશે નહિ કે ? મને લાગે છે ગામના ચાર સંભવિત ગૃહસ્થાને પણ નીમી તકરારનો નિકાલ આણવો.

“ મેં મારા તરફથી સઘળું કરી જોયું. પણ બ્યર્થ ! તારા કાકાનું એકજ કહેવું છે, કે તે ખેતર તો તેમનું પોતાનુંજ છે. દસ વરસથી પોતે વહીવટ કરે છે, જમીનદારના ખાતામાં તે તેમનાજ નામ જિપર છે. અને જેમાં મહેનત પણ તેમણે ઘણી કરાવી છે, હવે ખિંડુ અને મુઘા એ બન્ને પોતાની નંદીની જેવીજ દીકરી છે, તેથી કાંઈક આપીશ પણ કીમત તરીકે નહી, એટલે તે આપણી સ્થિતી જોઈ કાંઈક ચોથાભાગની રકમ જેટલું વળી આપશે. ખીનું શું ? ”

“ હું તો દેખીતી રીતે બાઈ માણસ. મને આપના જેટલી આવી બાળતમાં ઘાડીજ બખર પડે ? પણ મા રીતો એટલીજ વિનંતી છે, કે કાકાશ્રી સાથે ટટો બખેડો ન કરતાં જે કાંઈ મળે ત લઈ સંતોષ માનવો. કેમકે અત્યારે દાવો કરવામાં પણ સો જોઈએ તે આપણી પાસે નથી. કરજ કરી દાવો લડ્યા, તેમાં ફાળો

તો જે પેદાશ આવે તે એ કરજમાં ભરવી પડે, અને
જો હાર્યા તો તો ઉલટું ખાતર વાંસે દીવો, અને વળી
કાકા સાથે અમારે વેશ થાય એ જુદુંજ ! માટે સુખ
સમાધાનીથી જે મળે તેજ લેવું. જો કે તે જમીનનો
ખદલો જીજ નામનો આવશે, પણ જિપાયશું ? મને તો
આ કોરોના ન્યાયની બહુ બીક લાગે છે કાયદા બા-
યદા હું શું બાણું ? પણ મારા બહાલા જે વિચાર કરી
કરશે તે સાફજ હશે. એમ હું માનું છું. ”

હેમચંદ્ર બાણુ થાડીવાર વિચાર કરીને બોલ્યા-
“ પ્રિયા તું સ્ત્રી બતી છે એ વાત સાચી. પણ તારા
જેવી ડહાપણ ભરેલી સલાહ આપનારી સ્ત્રી જેના ધ-
રમાં છે, તેનો સંસાર ખરે ધન્ય છે. હું હવે તારાજ
કહેવા પ્રમાણેજ કરવાનો છું. આપણને એ ન્યાય નથી
જોઈતો; વારંવાર કોરોમાં ધકકા ખાવા નથી જોઈતા,
અને વઢીલોને વારે ગડીએ મિલતવારી કરવી નથી જો-
ઈતી, તારા કાકા હાલમાં ઘેર અબ્યા છે, તેમને કાલેજ
જઈને હું મળું છું અને સલુઆઈથી પતાવી દઉં છું
ચાલો હવે બીજી કોઈ પણ બાબતમાં સલાહ જોઈતી
હશે ત્યારે આપણે તો હવે આપણા ઘરના વઢીલ-ખા-
રીસ્ટરની લેવાના પારકા પાસે બાય કોણ ? ”

હેમચંદ્રના આ હાસ્ય પ્રધાન વાક્યથી ખિંદુ બી-
ચારી ચરમાઈ ગઈ. તે બોલી વહાલા ! બહું ચમું
એતો. હવે નિદ્રા નથીકે આવતી ?

રીને બોલતાં પિંડુએ હેમચંદ્ર બાબુનું બિ-
છાનું તપાસાર કર્યું. હેમચંદ્ર એકદમ કેંધકે યાદ આવ્યું
હોય તેમ ચેડુરો કરતો બોલ્યો- “ પણ પિંડુ તું
જમી કે ? અરો હો ! આતો અરધી ઉપર રાત
ગઈ ! જા હવે. ”

પોતાના પતીના મોઢાના એ પ્રેમાળ સ્વબદ્ધી, બિં
દુને પોતાના જેવી આ જગતમાં બીજી કોઈ સુખી
ત્રી હશે. કે કેમ તેનીજ શંકા લાગી. તે શરમાતી
બોલી- “ શું આપને મારા જમ્યા વિશેની પણ વિસ્મૃ-
તી થઈ કે ? ઠીક એતો બધી ઠગાઈ ! આમ કહેતી
તે પણ પોતાના બન્ને બાળકોને ગોદમાં લઈ નિંદ્રાવંશ
થઈ. પ્રેમી દંપતી સુષાંત થયું. આ વખતે રાત્રી ફક્ત
ત્રણ ચાર કલાકજ હવે રહી હતી.

પ્રકરણ ૪ થુ.

ભવિષ્ય કાલના પૂર્વ દર્શાવ્યા.

ઉપજાતી.

સગા સગંધી જન મિત્રકો' માં,
દરિદ્રિને માન નહી મહીમાં,
સંપત્તિના તોર મહી તણાયે,
રૂની સદાયે જગમાં ગણાયે.

૪

બીજે દિવસે હેમચંદ્ર બાબુ તારિણી બાબુના ઘર આઠ્યા. તારિણી બાબુનું ઘર એ ગામમાં એક સંભા-
વિત ગૃહસ્થના ઘર તરીકે ઓળખાતું હતું. અર્થાત તે ઘરનો ઠાંક વૈભવી હતો. ઘરની બાબુમાં મોટી વખાણે અનાજની ભરેલી હતી, બાબુમાંજ એક ઘોડા, બળદ, ગાયો, ભેંસો વીગેરે જાનવરોને ખાંધવાના તળેલા અને ગ્રે:શાળા હતી. શરદ પૂજાના સમારંભ માટે એક દિવાન બાબુ ખાસ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું, અને જાત્રાની રમત ગમત જલસા માટે એક મંડપ બિલો કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રીમાનના ખંડલાઓમાં આ પુજાના દિ-
વસોમાં રામલીલા અને હરિકથાના મેલાવડા થાય છે. તારિણીબાબુ ઈંગ્લીશ સ્ટાઇલના સરકારી નોકર હતા, એટલે બે વરસ પહેલાં તેમણે ઘરના આગલા ભાગમાં એક વિમીટીંગ રૂમ પણ રાખ્યો હતો. હેમચંદ્ર ગયો ત્યારે

તારિણીબાળુ એક ખુરસી પર બેસીને લાંબી નેહવાળો દુકકો ગુડ ગુડવતા બેઠા હતા. અને ગામના લોકો તેમને મળવા આવ્યા હતા, તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા. હેમચંદ્રબાળુ આવ્યા બરાબર તેમને મળીને એક નોકરને બોલાવી તારિણીબાળુએ તેને ઘરમાં લઈ જવા કહ્યું.

ઘરની અંદર પણ જ્યાં ત્યાં ગાર ગોરમટી અને બહાઈવોશ તથા રંગ કામ વિગેરેથી ચટકદાર શોભા આણવામાં આવી હતી. હેમચંદ્ર બાળુ ઘરમાં જઈને પોતાની ખીતરાઈ સાસુને પગે લાગ્યો. તેણીએ પણ તેના દુખણા લઈ આશીર્વાદ આપ્યો. તારિણી બાળુની સ્ત્રીની ઉંમર આળીસેક વરસની હતી. તેનો અહેસા હસતો અને શ્રીમંતાઈન લીધે શરીરમાં સ્થુલતા વ્યાપેલી હતી, તે ખાંધે કદાવર નહતી. પણ હીંમતથી શ્રમ ભરેલું કામ તે સહેલાઈથી કરી શકતી. તેનો સ્વભાવ અને બેઠવું બાલવું સભ્યતા ભરેલું હતું. તેણી તેમાં મોટાઈની ડાઘને બોડો ધણો ડાળ આવી જતો. પણ તેમાં વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કેમકે ધણી સારા હુદની નોકરી ઉપર હોય, આ ઘરમાં પૈસે ટકે સુખી સ્થિતિમાં હોય, ઘરેણુ ગાંઠા પણ પુષ્કળ હોય, એટલે પ્રત્યેક સ્ત્રીને ગવની પીડા તો થાયજ. ગવ ન હોય એવી તો દેખકેજ સ્ત્રી મળી શકે.

હેમચંદ્ર બાળુ ખુરસી પર બેઠો. એટલે તારિણી

બાબુની સ્ત્રી બેઠી- “ બાપુ આડેય ! આજે અમે તમને સમજાવવા આવ્યાં ? તમારું ઘર અમારા ઘરથી બહુ દુર નથી. છતાં ત્રિવેણીના કિનારે અને મહિનાના મહિના આવ્યા બાદ તોપણ દર્શન નહીં ? તમારી આ બુઢી સાસુ જીવે છે, કે મરી ગઈ એટલી તો કાંઈ ખબર લેવી ? ”

“ કેમવારું ? તમારા અડીની ખપર તો અમેરિકા રોજ અને કશું કશું મેગ્રીયમ ગ્રીસ. મો પેતાને આવવાને વખત મળતો નથી, પણ તેના ઉપાય શું ? અમારી સ્થિતિ પડી ગયેલ ! અમારે ત્યાં કાંઈ ચાકર નોકર મોકલ્યા છે ? સંસારના કામકાજ અને છોકરાં છૈયાં સંભાળવામાં હિંમત ક્યાં આવશે જાણ છે તેનીપણ ખબર પડતી નથી. એટલે અવાતું નથી. ”

“ આતો એક તમે આગળ કાંઈક બહાનું ધર્યું. હીક. પણ ત્યારે બહુત પિંડુએ તેનીજ કામમાં રોકાવી હોય કાંતેને મેંજ નડાવી મોગી કરી. મેંજ વગર કરાવ્યું. અને તેનેજ હવે મારી યાદ ન આવે, એતે શું ? ”

“ વાહ ! આપ આમ શું બોલો છો ? તે આપના માટે દુર હમેથ પુછવા કરે છે. અને મારે ‘ નંદિની બહેનને મળવા જતું છે ’ એમ તે આવ્યાં છે ત્યારથી રોજ કહ્યા કરે છે. પણ તેને વખત ક્યાં મળે છે ? ઘરના સવજાં કામ તેનેજ કરવાનાં. વળી તેમાં નડાવો છોકરો જરા માંદા જેવો, એટલે તેનાથી ઘર છોડી જ-

સાચો બહાર નીકળી શકાતુંજ નથી. પણ ત્યારે નહિ-
નીજ એક દિવસ અમારે ત્યાં આવે, તો તે બહોનો બ-
હોનો મળશે અને સહેજે તેના ભાણેળાં પણ એકજશે.

“ છટ, ના-ના. એ કેમ બને ? અમારી નાંદિની
તો મોટા ઘરની વહુ દીકરી ગણાય. તેનાથી બીજા
આના ઘેર જતું એ તેના સાસરિયાંને કેમ ગમે ? કે-
મકે તેના ઘેર વૈભવજ તેવો ઊધનપુરમાં તેના સાસ-
રેનું ઘર જીતું પેઢી દર પેઢીથી વખાણમાં છે. અને
માયીના કાળમાં તેમના વાડ વડિતો નત્રામના દિવાન હતા.

“ તે વાત કંઈ મારા જાણવા બહાર નથી. ”

“ ખરું છે. તમારા જાણવામાં નહોય એમ બનેજ
નહીં. દિવાન ધનેશ્વરદત્તનું નામ એક ન્હાનાં છોકરાથી
માંડીને વૃદ્ધ ડોસા પચોત આ બાલ વૃદ્ધના જાણવા બ-
હાર નથીજ. તેમના ઘરની એક દીકરી અરદ્રાન પર-
ણાવી, ત્યારે પચસ હજારનું આંધણ મુકાયું હતું-પચાસ
હજાર ! તેમને ત્યાં શું હજારનાથે હિસાબ છે કાંઈ ?

“ પણ આવું વગર કારણે ઉડાડે પણ તે શું ? ”
હેમચંદ્રથી એકદમ બોલાવી જવાયું.

હેમચંદ્રને કોણેજનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, અને તેથી
તેના વિચારોને નવીન પદ્ધતીનું હિતાહિતનું ભાન
થાય એવું ચાલન મળેલું હતું, એટલે કેવળ ભગ્ન સ-
મરંભમાં આવી રીતે પચાસ પચાસ હજાર બિપર
પાણી ફેરવવું એ તેને પસંદ નહતું.

હેમચંદ્રની આ પિતરાઈ સાસુએ તુરત તેની ટીકાનું સમાધાન કરવા કહ્યું—તેમાં વળી ઉડાઉપણું શાનું ? ગરીબ ભીખારી બા, અને નવળી હાલતના ન્યાયીતા એને જમણ તથા કપડ લત્તા મળે, તેમાં શું પુણ્ય નહિ કે ? અને વળી બ્રાહ્મણોને દક્ષણા અપાય તેમાં શું એટલું પુણ્ય સમજેછો ? ”

હેમચંદ્ર બાબુએ વિચાર કર્યો કે હિંદુ લોકોમાં જે રૂઢીઓ ઉડાં મુળ ધાલી રહી છે, તેમાં અતિરેકને લીધે જો કે નાશકારક પરિણામ આવે છે પણ તે જો સત્યાસત્યના વિચારથી આચારમાં મુકવામાં આવે, તો તેમાં પરોપકારકિ ઘણા સાવિક તત્ત્વે સમાવેશ છે. પોતાની સાસુ જો કે ભેટીની દીકરી નંદિનીની ધરની શેખાઈ ખાલી હતી. તોપણ તેમાં કેટલેક લાભ સત્ત્વે નો હોવાથી હેમચંદ્ર બાબુનાથી “ હા. તેમાં પુણ્ય તો અડંબ ” એટલું બેલાર્થ જવાયું.

તારીણી બાબુની વહુ આગળ બોલી—“ નંદિની બહેનના સાસરીયામાંથી જો તેને ઉપરા છાપરી અડી પીયર આવવા દેતાં નથી ફક્ત આગો માસમાં નૈરાત્ર. પુજનના મહોત્સવ ઉપરજ માત્ર તે મોકલે છે. ફરી એક વરસ સુધી તેનો મેળાપ નહિ. આ સાલ વળી બરબાદનાથી તેના પિતા રબાપર આવ્યા હતા ત્યારે સં દેશા ઉપર સદેશા મોકલાવ્યા, ત્યારે વળી એકવાર તેને આવવા લીધી. અને તે પણ ફક્ત એક પખવાડીયા મા-

દેજ. હવે એ મુદતપણ થઈ રહેવા આવી છે. એટલે પાંચ તેણીના સાસરીયાંના સદેશા આવવા લાગ્યા છે. વળી તેને મોકલતી વખતે કાંઈ રેગમી સારીઓ થોળી થો. કાંઈ આવી પડશે અને કાંઈ મેચો મીડાઈ કે આપુત પાયરીની કેરીઓ વિગેરે પણ સાથે આપવું પડશે. જે મોટે પરંદાન માયુસો મોકલાવ્યાં છે, કેમકે તેણીના સાસરીયાંના ઘરને થોડે એવું મોકલવું જોઈએ ! ત્યાં કાંઈ જેવું તેવું આવે છે ? રીતસર તો જોઈએને ! ”

“ ઠીક. દેવી નંદિની અમારા ઘરે આવી શકે તેમ ન હોય, તો તેમની બહેન અડી આવી મળી જશે. પછી કાંઈ ? ”

“ બહુ ઠીક. ત્યારે જરૂર જિંદુને મોકલજો. મારે તો જિંદુ અને નંદિની બન્ને સરખાંજ છે. જિંદુની મા મિચારી ગુજરી ગઈ એટલે હવે તેણીને મારા ચિવાય બીજું કોણ હવે ? ન મારી છોકરીજ ગણાયતો ! ”

“ બરુંજ છે. ઠીક પણ નંદિની દેવી અહીં કેટલું રોકાવાનાં છે ? ”

“ હવે રોકાવાની તો શું ? પણ આ બરંદાનથી કેરીયો મીડાઈઓ આવે એટલે પછી તે જશે. વળ આ છઠ્ઠ પણ આવે છે તે ઉત્સવ પણ જોતી જશે. પણ તે મહેલાં જરૂર જિંદુને મળવા મોકલજો. ”

“ ચાકસ મોકલીશ. ”

“ હા. તો તો ઠીક. નહિતર પછી ગયા વર્ષની માફક આવીને તેજ દિવસે પાછી જાય ! પણ આ સાલ તેમ નથી ચાલવાનું જો ! તે જ્યારે અમારીજ છે, તો પછી કમીમાં કમી એક અડવાડીયું તો અમારે ઘેર તેણીએ રોકાવું જોઈએ કે નહિ ? વળી તે વખતે એવા અંગત માણસનું કામ પણ ઘરું હોય છે. સવારના ચાર બજેથી ચુલો ચાલતો થાય છે, તે રાત્રીના આઠ બજ્યા સુધી હોલવાતોજ નથી. ધમાકે ચાલી રહી હોય છે. તોપણ સઘળા મીજામાનો વિગેરે જમણુ વખતસર આ ટોપતા નથી. શું તેના ખરચનો તે દિવસે હિસાબ હોય છે કાંઈ ? ”

“ શું તે કાંઈ મારા જાણવા બહાર છે ? આપના અહીંની ધામધુમ કોનાથી અંજાણી હોય ! ”

“ પણ તેમ કરવુંજ જોઈએ ! વાડવડિલોથી પુવા-પર ચાલ્યો આવેલ રિવાજ કાંઈ બંધ કરાય છે ? આપણાઓમાં કાંઈ સઘળાને ઘેરઘેર પુજના ઉત્સવ યોડોજ થાય છે ? હો ! તમારા ત્યાં ઉત્સવ કરવાનો રિવાજ નથી. એટલે તમે ન કરો તોપણ કંઈ નહિ. પણ અમારે અહિં કાંઈ એમ ચાલે ? અમારૂં ઘર પડ્યું આખરવાળું મોટું ! ત્યારે મોલ્યા પ્રમાણે ખરચ પણ રાખવુંજ જોઈએ ને ! ”

પોતાના કુટુંબના પુરાતાન રિવાજનું, પુજના ઉત્સવનું તેમાં થતી જમણુવારનું દેવી નંદિનીના સાસરે મો-

કલ્પી પડતી લેટનું, પોતાના પત્નીની સાહેબીનું વિગેરે લાંબુ લાંબુ પુરાણ પુરૂ થતુંજ નહતું તેથી હેમચંદ્રભાણુ હવે સાંભળતાં પણ કંટાળ્યો હતો, આત્મસ્થાપના કરવાની હોંસ એ એક દુનિયામાં અજાણ પ્યારની આગત છે ! પોતાની તથા પોતાના સંબંધીઓની મોટાઈ ગાવામાં ઘણી સ્ત્રીઓનું ભાન તદ્દન ભુલાઈ જવાય છે, તેમાં ત પોતાને કેટલે દરજે ઉપહાસારૂપક બનાવી લે છે, અને તમા માણસનું મન કેટલું દુખાય છે, તેની તેન કશી ગમ રહેતી નથી. સાસુ બાઈનાં વાણી પ્રવાહ સપાટા-બંધ ચાલતો હતો, તેવારે હેમચંદ્ર ભાણુ વચન બગાડાં પણ ખાતા હતા. પણ કેઈ વખત માથુ ધુણવીને તો કેઈ વખત અનુમતી વાચક હુકારવડે પોતે બધું સાંભળે છે એમ બતાવવાનો તે પ્રયત્ન કરતા. ખરી રીતે હવે તેની આંખપર નિદ્રા ઘેરાઈ હતી, પણ તે આત્મ-સ્તુતિમાં મત્ત અનેક સાસુ બાઈના બાણુવામાં આવતું ન હતું.

રાત્રીના દસ વાગવાનો વખત થયો. ત્યાં ધનપુર દિવાન ધનેશ્વરના કુટુંબ માંહેના વેલવી હીરા મોટી અને સુવર્ણના અલંકારોથી નખચિખાંત વિમુષીત નંદિની દેવી ઓરડામાં આવી અને પોતાની પિતરાઈ બહેન બિંદુના પત્ની સાથે વાતચીત કરવા લાગી. કેમકે બિંદુ ન્હાની હતી અને નંદિની પોતે તથા હેમચંદ્ર ભાણુ વિદ્યાથી સુશીક્ષીત હોવા સાથે બાળપણથી પરીચયના હતા એટલે અડચણ જેવું નહતું તેથી તેણીની માતાની

વાતો, સહેજે બંધ પડી, અને હેમચંદ્ર બાળુ પણ ધ્યાન પુર્વક સાંભળવા લાગ્યો.

નંદિનીની ઉંમર આ વખતે વીસ વરસની હતી. તેના શરીરનો રંગ ગોરો અને કાંતી તેજસ્વી હતી. યુવતીનું સૌંદર્ય જે તારુણ્ય તે આ વેળાએ દેવીનંદિની ને પુર્ણ પ્રાપ્ત હતું, વળી મૌલ્યવાન અલંકાર અને ક્ષીમતી વસ્ત્રો પણ પુર્ણ હતાં જેથી આ વખતે તે એક અનુપમ સ્વર્ગીય પુતળીજ દેખાતી હતી, તેની સ્પષ્ટતામાં ઉતરે તેવી અત્યારે તાલ પુષ્કર કે સઘળા એ પ્રાંતમાં કોઈ બીજી યુવતી નહતી. નંદિની તે ખરેખર દેવી નંદિની હતી તેની સર્પાકૃતી કૃષ્ણવર્ણ બેણી પીઠપર લટકતી હતી. કપાળપર હીરાજડિત બિંદી પણ શેષતી હતી, અંબોડાપર હીરાજડિત સુવર્ણકુલ ચમકતું હતું. હાથમાં સોનાની હીરાઓ મઢેલી બંગડીઓ પહેરેલી હતી કમરપટાને સ્થળે સુવર્ણ સાંકળી સાડીપર પહેરેલી હતી ગળામાં મોહનમાળા અને નીલમ માણુકની કંઠિયો પહેરેલી હતી.

નંદિનીનો આ લાભુકો જોઈને આંગણ વિદ્યા વિભૂષીત હેમચંદ્ર બાળુના મનમાં “ આ નિષ્કારણ શું દાડ માઠ ? ” એવો વિચાર આવી ગયો, જો કે અતી ઘરેણા ગાઠાનો હવસ સ્ત્રીઓને ખરાબ તો - ખરોજ, પણ એ એક તેમની સેંડીંગ એક છે એ વિચાર તેના બ્યાલમાં આંચો નહિ. ખરો સંકટના વખતે દાગીનાઓજ લાજ

રાખે છે, દાગીનાઓમાં ચૈસો રોકાઈ રહે છે, બ્યાજ મળતું નથી, ઘોડી ઘણી ઘટ પણ આવે છે તથાપિ પેઢી દર પેઢી દાગીના સાચવતા જવાની હિંદુ લોકોની ખદ્દતિ એવી ઉપયોગી છે કે તેના ખરે વખતે લાભ જણાઈ આવે છે.

નંદિની હસતી હસતી અંદર આવીને બોલી—“ હેમખાણુ ! ઓહોહો ! આજે અમારૂં મહત્ત લાગ્ય કે અમારા ગરીબના ઘેર આપના પગલાં થયાં ! આપના દર્શન તો દેવનેય દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે.”

“ આપના શેના ? મારાંજ મોટાં નશીબ ! કેમ આપ સરખા મોટાના દર્શન થવાં તે કાઈ ઓહો લાભ છે ? ”

“ એ ઠીક ખાણુ સાહેબ, આજે મને આવ્યા અહીં દસ દહાસ થયા પણ અંકે વખત આપના દર્શન ન થયાં, આપને કુરસદજ મળી નહિહાય ! ઠીક પણ મારી બહેન બિંદુતો ખુશીમાં છે ને ? ” નંદિની ટીકાને અટકાવવા બોલી.

“ હા, અમે સહુ ખુશીમાં છીએ પણ તમે ખુશીમાં છો ને ! ” હેમચંદ્ર ખાણુ બોલ્યો,

“ હા, ઇશકૃપાથી અને આપના સરખાની કૃપાથી હું ખુશીમાં છું પણ ખાણુ સાહેબ ! આજે રાત્રીના વખતે અમારા ઘેર આવવા સમળ બચ્ચા થઈ ? મારી બિંદુ બહેનને ઠીક રજા આપી ! પણ સંભાળજો હો !

બધારે મોડી રાત્રી સુધી ઘર બહાર રહેતા નહિ. બહિ-
તર શાશ્વત સાહેબને પસંદ પડ્યો નહિ એ, ”

હિમચંદ્ર બાબુની આ થયેલ મથકરીથી તે સ્તબ્ધજ
બન્યો, તેણીની ચટકદાર બોલીથી તે મહાત થયો, આજ
વાક્યયુદ્ધની અંદર એક પક્ષે સ્ત્રી અને બીજી તરફ પુરુષ
હોય છે, ત્યારે તેની અંદર જીત સ્ત્રી વગર મેળવે છે.

“ સિયો દિ નામ સ્વચેતા નિસર્ગા દેવ ચન્દિતા : ”

એ વાક્યની સામેતી એવા વાક્યયુદ્ધમાં સારી રીતે થઈ
જાય છે. કુંકમાં નદિનીના વિચારી સ્વભાવથી હિમચંદ્ર
બાબુ વિચાર કરીને ધીમે ધીમે બોલવા લાગ્યો—“ ત-
મરી બહેન હવે આજકાલમાં જરૂર તમને મળવા આવી
જશે તમને ક્યારે આવી મળશે એવું તેણીના મનમાં
ઘણું થાય છે. હુમેશાં મળવા જઉં જઉં કયા કદે છે.
પણ વખત મળતો નથી, તો પણ આવતી કાલે તો
જરૂરજ બાબુ બચ્યા સાને આપની પાસે તે આવશે, ”

હિમચંદ્ર બાબુ બચ્યાની વાત કાઢ્યા બરાબર નાં
દિનીના મનમાં પોતાનાં ભાવજનિત ભેવાની અત્યંત
હસ્યા ધઈ તે ઘણો આગ્રહ બતાવતી બોલી—“ બાબુ
સાહેબ જરૂર મોકલવો હો, તેમકે છેડા માણુ સાહેબને
ભોવાની તો મને અત્યંત પ્રમણ હસ્યા ધઈ છે, આજ
આ સંઘળાને હું ક્યારે અઠવાર મળીશ એમ મનમાં
ચલુ છે. ”

“ ચોકસ આવતી કાલે તે આવશે. મારા ઘેરથી પણ તમને એક ઘડીપણુ વિસરી જાય તેમ નથી. તમે સાસરે હો છો, ત્યારે તો તં કેટલીયવાર તમને સંભારતી રહે છે. ”

પ્રેમાળ નંદિનીના નંત્રમાથી પ્રેમાનુગિંદુ સરી પડ્યા તે બલાતકારે બોલવા જતી હાય તવા સ્વસ્થા બોલી-
 “ તે ખરું. ગિંદુ બહન આ હું, ન્હાનપણથી લેખાં પલકાં રમેલા અને સાચા મોટા થયાં, એક ઘડીય અમે એક બીજા ન દખતા તો રડી પડતા, પણ અ ન્હાનપણની સ્થિતિ મોટી અવસ્થા અ સઘગાજ બદલાઈ જાય છે. શું કરવું ? ન્હાનપણના તે દિવસો કેવા સુખના હાય છે ? હવે તં કયા અને હું કયા ? પણ બાબુ સાહબ ચોકસ મારી બહનને તેણીના બાળકો સાથ આવતી કાલે મોકલજો હા. ”

“ જરૂર, જરૂર મોકલીશ. ”

હમચંદ્ર બાબુનો આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી નંદિનીને સંતોષ થયો. તેણીની વૃત્તિ બહુજ પ્રેમાળ હતી. તેણીના પિતાને પૈસો અને માન મરતબાનો બહુ લોભ હતો, તેણીની માતાને પોતાની મોટાઈ આવનાના અને બીજા પાસેથી અવશવવાની બહુ ટેવ હતી, પણ નંદિનીમાં તેવી ટેવો નહતી, તેણીના સાસરીયાંની સંપત્તિ અને કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતી, તોપણ તેણીને તો સાદાઈજ પ્રીય હતી.

સાંદરથી મત્ત બનેલ અને હીરા રતનના અત્તકારથી આક્રુષ્ટ એ યુવાન નંદિનીને ચોરડામાં પ્રવેશ કરતી પ્રથમ જ્યારે હેમચંદ્રે જોઈ, ત્યારે તેણીને કેટલોએગર્વ હશે એમ તેના મનમાં આવ્યું હતું, પણ તેણીનું સરસ પ્રેમ અકૃત્રીમ સૌજન્ય યુક્ત બોલવું વિગેરે જ્યારે તેના જાણવા સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે એ તેની શંકા તદ્દન નિવૃત્ત થઈ બાલપણની પ્રોઢતા, પ્રેમાળ સ્વભાવ અને ઉદાર મનોવૃત્તિનો મોટો ઉમરે વૈભવ અને અમલથી જો નાશ ન થતા હોય તો જગત કેટલું બધું સુખી થાય એ વર્ણવવું અકથ્ય છે.

નંદિની ઘણીજ શરમાળવૃત્તિ બતાવતી બોલી—“ બાળુ સાહેબ ! તમારી સાને બોલવાની છુટ લીધી, એ માટે મનમાં બીજો ત્રીજો ભાવ આણુતા નહિ, અને વિધાને એ માટે દૂષણ આપતા નહિ, કે સ્ત્રીએ બાણી ગણી એટલે અમર્યાદાશીલ બન છે. પણ આપનામાં જુની રૂઢી પ્રમાણે એક સરલ વાત કરવામાં પણ મર્યાદાનો એટો ડોળ આડે આવે અને વિના કારણ કેટલીક બાબતમાં અગવડતા લોગવવી પડે એથી હું જરા વિરૂદ્ધ છું. ઠીક, પણ આ અને નાસ્તો તૈયાર છે લો પધારો તેને જરા માન આપો.”

હેમચંદ્રની સ્થિતિ નંદિની કરતાં હજાર દરજ્જે નબળી હતી, છતાં પોતા પ્રત્યે નંદિનીની આવી માયાળુ લાગણી જોઈ તેને આનંદ થયો. નંદિની આગળ ચાલી અને હેમચંદ્ર તેણીની પાછળ ચાલ્યો. નાસ્તો

પાણી કરવાના રૂમમાં ઉપર જે હાંડીથી પ્રકટેલી હતી. નીચે એક રૂપા થાળની અંદર દુધ પુરી શીખંડ પ્રે-
મોદી પવાનો શીરો આદી ફલાહારની તૈયારી હતી.
બાળુમાં નવી રૂઢી પ્રમાણે એક કપ અડાળીમાં ચાનો
પણુ હારેલો હતા. અન્નાસ, અંજીર, કેળાં, બદામ કા-
ળુકળી આદિ મેંવા મીઠાઈની પણ એક અડાળી પા-
સેજ હતી. આવા શ્રીમંતાઈ ઠાઠમાઠથી નાસ્તો કરવાનો
પ્રસંગ હમચંદ્ર બાળુને ઘણા દહાડે આવ્યો હતો.

હમચંદ્ર બાળુ નાસ્તો કરવા બેઠો. અને નાંદીની
પણુ ખુશા ઉપર પાસેજ બેઠો હતો અને જોઈતી
વસ્તુના માટે પુછપરછ કરતો હતો. નાંદીનીયુ સ્વરૂપ
અનુપમ લાવડનુડા હતો અને તથાજ એ ધનપુર
દિવાન સરખાના કુટુંબમાં વસા હતો. તમા એવા ઉ-
ચ્ચ સાધ્યેન લઈ જઈ ગણાને દવા એ પદ સર્વ કા-
ઈના તરફથી સ્વાલોચિક રીતેજ બક્ષાગત હતું. ધનપુર
દિવાનના ચીરંજીવા બહુજ વિહારી હતા. અને પોતાને
માટે કન્યા શોધવી તે રૂપ અને રંગ અલૌકીક હાવા
સાથે કુધરેલ વિદ્યાભૂષીત હાવી જોઈએ એમ ખાસ
તેમની ઇચ્છા હતી. અને દલી નંદીની એ સંધર્મી બા-
બતમાં રૂપ યુગ્મ વિદ્યા આદીમાં લાયક હાવાથીજ તે-
ણી સાથે સંજોગ જોડાયેલ હતો. જો કે નંદીનીના
બાપ તારણી બાળુ એક સરકારી હાલેદાર અને શ્રી-
માન પંકેતીના હતા, તોપણ ધનપુર દિવાનના કુટુંબ
આગળ તેમની કશી મહત્તા નહતી.

સંપત્તીના અંગે પ્રાપ્ત થનાર સુખ દેવી નંદિનીને હતું. પરંતુ ખીજી સર્વત્ર ભાગ્યમાં તની સુખી સ્થિતી હતી કે કેમ ત હજી આપણે જાણી શક્યા નથી. જે આપણે આગળ જાણીશું. હાલ તો આ ગામના લોકોના બોલવા જણવામાં છે, કે ધનપુર દિવાનના યુવાન ચી-રંજીવીની પ્રભુચતુષ્ણા, અને સૌદયેલાલસા દિવસ દિવસ એટલા બધા પ્રમાણપર વધતી જતી હતી, કે ભવિષ્ય-મા ખિચારી નાંદનાની કેવા પાવાપર સ્થાતી આવી પહોંચ્યા પરમાત્મા જાણુ!

નાસ્તા કરી આ પાતા પીતાં કેટલીક વાર થયા પછી હમયંદ્રે તણાના સાસરાયા સંબંધ કાઢ વાત છે. અટલે નાંદનાના સુખચંદ્ર ઉપર કાઢક કુબ્જવલ્લુ છાયા છવાઈ. તણાવ મોત્ય પારણ કહુ. કમક નાંદના બહુ માનનાવ સ્વભાવના હતી. તણાના પાતાના સાસરાયા સંબંધમાં ફરીવાર રૂંધ વાતા જના તના પાસે ઠરતી આ ગમતુ નહતું. હમયંદ્રે બાબુઅ ધણુ પુત્રવરજીવ, પણ તન કાઢ સંતોષકારક પુત્રાસા મન્ય. ગાહ. વિચક્ષણ સ્વભાવના હમયંદ્રે કહુ હાલના અનજાગર કરતા તણીના રતનજૂષીત લાલ મંદલી ઉપર અકાલોક આતાની છાયાનું આસ્તત્વ જણાયુ. સુદર નવમા પણ અદુર્ભિંદુ સ્થાજિત થયલ જણાયા. હમબાબુને ખાના થઈ કે દેવી નાંદનીને વેલવ સુખ હાવા છતાં તણીને કાઢ પણ ગુપ્ત ચિંતા છે. જથો તનાથી આશ્ચર્યચક્રત અંકે દુઃખોદાર સાથે ઉચ્છવાસ નિકળી ગયો.

પ્રકરણ ૫ મું.

નવજીવન સંચાર.

—O—O—

સ્નેહ અતુલ અવનીપરે, તે થકી થાયે ખાસ;
 બ્રાત્ર મિત્ર માતા પિતા, પુત્ર પત્નિ સહવાસ—
 હેમચંદ્રે વિચારમગ્ન ચિત્તવડે બેસીને નાસ્તો આ-
 ટાપ્યા પછી, નંદિનીની રબ્બ લઈ ત બહાર આબે.
 તારીણી બાળુ પાસે કેટલીક વાતચીત કરી. થોડાજ
 વખતમાં જિંદુના ખેતરો વિશે સસરા જમાઈ વચ્ચે
 પરસ્પરની સંમતીથી સંતોષકારક નિકાલ આવી ગયો.
 હેમચંદ્રે નહતું ધાયું કે આવી રીતે જલ્દી સમાધાન
 થઈ જશે ! જેથી તને ઘણો આનંદ થયો, તારીણી
 બાળુએ પણ જિંદુને મોકલવા આગ્રહ કર્યો, જેથી તે
 પ્રમાણે બીજે દિવસે મોકલવાનું કબુલ કરી, તેણે રબ્બ
 લઈ પાતાના ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

આ વખતે રાત્રીના લગભગ અગીયાર બજવાનો
 સમય થયો હતો. આ તરફ જિંદુ તેની રાહ જોતી
 બેઠી હતી. હેમચંદ્રને દૂરથી આવતા જોઈ, તે આનંદ
 મગ્ન ચીતે ઉઠી અને બારણા પાસે ઉભી રહી એટલે
 હેમચંદ્ર તદ્દન નજીક આવી ઉભો રહ્યો. તેનો પણ
 પ્રસન્ન ચહેરો જોઈ તે બોલી—“એહા! આપ પધા-
 ર્યા ? મને લાગ્યું હતું કે ઘેર આવવાનો રસ્તોજ ભુલી
 ગયા કે શું ? અથવા તો અમારાં નંદિનીબાએ મીઠી
 મીઠી વાતમાં વખતનું જ્ઞાન ભુલાવી દીધું !”

“ પણ નિંદુ ! અમસ્તી અમસ્તી આટલી બધી ટીકા કેમ કરે છે ? શું જરૂર આટલી બધી મોટી રાત્રી થઈ છે ? ” હેમચંદ્રે પ્રેમાળ સ્વરે પુછ્યું.

“ ના ના આટલી બધી તે મોટી રાત્રી કાંઈ થઈ નથી માત્ર બહુ ના સડાપાર કે એક વાગવાનો વખત છે ! આપના એક મિત્ર ક્યારનાએ રાહ જોઈ બેઠા છે, તેમને વજતની બરાબર બરાબર રહી હશે ” નિંદુએ હસતે ચક્રે વિરોધ પૂછ્યું.

“ કેણ વાર ? અત્યારે કોણ આવે ? ”

“ અપજ આવીને જુઓ આટલે બરાબર આજ કહી નિંદુ ધરમાં ગઈ.

હેમચંદ્રે જાણુ અંદર આવ્યો જ્યારે એક યુવાન ગોરો માણસ ને આવી લેટી પડ્યો. તે મોજાં પાટુન કોટ પેટાઈ કોલર આદી સુધરેલ ડેસનો આંગ્રજ વિદ્યા ભૂષિત જણુતો હતો. અને તેને લેટવાની શૈલીની તે ઘણું દિવસે મળ્યો હોય એમ જણતું હતું. તેની વાર હેમચંદ્રે જાણુ એળખી ન શક્યો જેથી નિંદુને જરા હસવું આવ્યું પણ યોડીજવારમાં પિછાન પડતાં ને બોલ્યા—“ ઓ કા ! શરદ ! તું કલકતેથી ક્યારે આવ્યો છે ! તારા ચક્રેમાં આટલો બધો ફરક શાથી પડ્યો બાઈ ! તારી બચ્ન લતના લગ્ન થયાં તે વખતે આપણે મળ્યા હતા. ત્યાર પછે તો આપણે લેળાજ થયા નથી વળી તે વખતે તો તું બરાબર કોલેજમાં ભણતો

હતો. અને તદન ન્હાનકડો દેખાતો હતો હવે તે ઠીક
હયો. પણ થયો છે. અને મુછનો દોરો કુટયો એટલે
ચહેરામાં ફરક પડવાથી હું પ્રથમ તો તને બોળાળી પણ
ન શક્યો. પણ તે વખતે તારા ચીરનો બાંધો નો મ-
બુત હતો હવે હુપગો આથી થયો ? ” હેમચંદ્ર મિંદુ
ના આશ્ચર્ય નુંસમાંધાન કરતો બોલ્યો.

શરદચંદ્ર બોલ્યો:—“ ખરું સાઈ બેકેન લાનું
લગ્ન થયા પછી પિતા ગુજરી ગયા, અને માતૃશ્રી પણ
બરદાન આવી રહ્યાં એટલે હું અડીં ઘેર આંખો ન
હતો, બરદાન મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી હું કલકતે
ગયો, અને માતૃશ્રી પાછાં અડીં આવી રહ્યાં, હાથમાં
ઉનાળાની વેકેયન છે એટલે મળવા ખાતર હું આંખો
છું દસ વરસ થઈ ગયા એટલે ચહેરામાં ફરક પડેજ ને ?
વળો જરા વયમાં તપીય નરમ હતી. બાકી બુબોને
હું પણ તમારા બધાનામાં ફારફર થએલ બેઉ છું.
મારી આ મિંદુ બહેન ! બહુ તો મારાથી એકાદ વસ્તે
મોટી હશે. અમે ન્હાનાં હતાં ત્યારથી એક બીજાને
ઘણુંજ સોડ હું તેના કાકાને ઘેર જતો અથવા તો
મિંદુ બહેન સુધાને તેણીને અમારે ઘેર આવતાં ને વ-
ખતે તો સીતાફળીના બાડપરથી છાનામાના લાકડી વતે
સીતાફળો ચોરી કરી કાઢી લેતાં ને એક પણ ટકવા ન
દેતાં લે હવે તો એક ગુડિયી પત્નીને ઘર વડેવાર મારે
ઉપાડી બે બચ્ચાંની માતા થયાં ! ”

ખિંદ્ર આમળ આવી હસતાં હસતાં બોલી—“ હા. લાંબે દહાડે ફરક તો પડેજને ! જુઓ આપ રાજેશ્રી પણ ન્હાનપણમાં ક્યાં એાદા ઝોનાડ હતા ? નલિનીકાંતના ઝગીયામાં સાંભળે છે કે ? માળી છીપરાં લઇ વાંસે પડ્યો હતો તે ! હવે તો શું મોટી ડોદોજના પિઠાર્થી ગળ્યા ! અને શરીરને સુકાવી મુક્યું. ”

“ જુઓ ખિંદ્ર બહેન ! જે વાત કહેવી તે પુરી અને ખરી હોય તેટલી કહેવી, હા. ઝોનાડપણું કરીને નલિનીકાંત બાળુના ઝગીયામાં આંખાપર કેરીઓ ન રહેવા દેતો એ વાત સાચી પણ તે ફોના માટે ! મારાં બા સાહેબ ! એ કહી દોને ” શરદચંદ્ર શાંત ચહેરા કરી બોલ્યો.

શરદ અને ખિંદ્રનો બાળપણની વાતોથી આમ વિનોદ ચાલતો હતો, જ્યાં હેમચંદ્ર દરમ્યાન બોલ્યો. “ અરે જવા દોને ! બન્ને સદ્દાષ તમે બન્ને ન્હાન પણમાં કમી ઝોનાડ હતાં એ વાંત આમના એકપણ આસામીથી ક્યાં અબળુ છે ? પણ શરદ હું તમારે ત્યાં આવતો એ વાત તને યાદ આવે છે કે ? જ્યાં અમારાં આ રાણી સાહેબ અને છોકરી સુધા પણ મારાં જોવામાં આવતાં કેમ સુધા ! દિકરા તને સાંભળે છે કે એ ! ”

સુધા શરમાતી બોલી—“ હાજી મને સહેજ સાજ થાદ આવે છે. ”

હેમચંદ્રે પુછ્યું—“ પણ ભાઈ શરદ ! તેં બ્યાળું કયું કે ! ”

“ જી. હા. મારાં મિંદુ બહેને આજે કાચી કેરી-ઓ બાણીને એવું મધુર પકવાન બનાવ્યું હતું કે એવું તો આ પહેલાં મેં કેઈ દિવસ ચાખ્યુંજ નહતું. ” શરદે વિનાદ યુક્ત જવાબ આપ્યો.

“ શું નહાનપણમાં એક આંગાપરથી બીજાપર ઠેકતો ફરતો ત્યારે પણ એવા સ્વાદ નહતો જડ્યો ? ”

“ તે વખતે મધુર કેરીઓ ખાધી હોય ખરી, પણ બહેનના હાથના પકવાનનો સ્વાદ તો આજેજ ચાખ્યો ”

હેમચંદ્રે મિંદુને પુછ્યું—“ ઠીક પણ સુધા અને તેં બ્યાળું કયું કે ? હું આજે નદિની દેવીને ત્યાં અચ્છી તરેહથી નાસતો. પાણી ઉડાવી આવ્યો છું એટલે મારે ઇચ્છા નથી. ”

“ ઠીક ત્યારે તેમાંજ અગર તુડી વાતો કરવામાં મળા પડી હશે. હું જઈ ત્યારે ” એટલું બોલી મિંદુ ત્યાંથી રસોડામાં ગઈ અને મોડી રાત્રી થવાથી તેણે દુધ પી લેવાનુંજ દુરસ્ત ધાર્યું.

મિંદુ રસોડામાં ગઈ, સુધા ઓસરીપર બાજમ ઉપર પડી પડીજ સુઈ ગઈ. કેમકે તેણીનું ચિત્ત હજી સંસારમાં રમતું થયેલ નહતું તેથી આંદિની રાત્રીમાં કંડા પવનમાં આડે પડખે થવા અસાધ્ય તે નિદ્રાને

આધીન થઈ ગઈ. તાલપુષ્કરમાં અત્યારે સર્વત્ર શાંતી છવાઈ હતી.

શરદચંદ્ર ઘોસ અને હેમચંદ્ર ખોસ એઓની ઓસરીપર ગાદીપર તકીયાને અટ્ટેલી બેઠાં બેઠાં વાતો ચાલી રહી હતી. તાલપુષ્કર ગામમાં એ ઘોસ અને ખોસ બંને કુટુંબ વચ્ચે પૂર્વાપરથી ઘાટો સંબંધ જ્ઞાત્યો આવતો હતો. તેમાં વળી બંને બાળમિત્ર આજે લાંબી મુદતે ભેળા થયેલા, જેથી ઘણા લાંબા વખત વાતોમાં વીતી ગયો છતાં વાત પુરી થઈ નહતી. જેમ જેમ વધારે વાતો થતી ચાલી, તેમ શરદચંદ્રના હેમદા સ્વભાવની હેમચંદ્રને ખાત્રી થતી ચાલી અને તેણે સુંધાને શરદચંદ્ર સાથે પરણાવવાનો મનમા વિચાર કર્યો આ તરફ મિંદુ પણ ઉપહાર આટોપીને સુંધાના ઉપર હાથ ફેરવતી આવી બેઠી.

“ કાં શરદ ! હવે તો તારો બી. એ. નો અભ્યાસ ચાલુ હશે કેમ ! પરીક્ષા આડે કેટલા છ સાત મહિના બાકી છે કે ? પરીક્ષા થઈ રહ્યા પછી શું ઉદ્યોગ કરવા ધાર્યો છે ? ” હેમચંદ્ર પુછ્યું.

“ હજી પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી શું કરવું તેનો વિચાર મેં કર્યો નથી મારાં માતૃશ્રીના મનમાં હવે કારીક્ષેત્રમાં જઈ આયુષ્ય પૂરું કરવું એમ છે, અને મેં અહીં આવી ઘરની વ્યવસ્થા જોવી. પણ ઘરની શું અહીં પેઠાસ છે, તે તો તમે જાણો છો ! તેમાં કાંઈ

પુરૂં થાય તેમ છે ? જેથી કોઈ નોકરી શોધી લેવાનો મારો વિચાર છે, કે જેથી માતૃશ્રીને કાશી જેઠે બોધએ તે મોકલી ચકાચ. અને હવે કલકતે જતાં પહેલાંજ તેમને કાશી પહોંચતાં કરી દઈશ. ”

“ તારી યોજના ખરાખર છે. તારી માતૃશ્રીની મરજી પ્રમાણે તેમની કાસીમાં સવડ કરી આપવી એ તારી ફરજ છે. અને પછી કલકતે જઈને ખરાખર અભ્યાસ ચલાવજે. ”

“ તે ખરાખર છે. હું મારાથી બનતા પ્રયાસે અભ્યાસ કરીશજ, ઠીક બધું હેમમાળુ બહા વખતે હવે ગામડામાં અહીં શીરીને ઠીક પડે છે ? આ વખતે તો હવે મારી સાંજે ચાલો. કેમકે હાલમાં કાંઈ ખેતીનો વખત નથી, જેથી કલકતે આવી રહેવામાં કશી અડચણ નથી પછી વળી તમારે પાછું આવવું હશે તો તેમ કરજો. ” શરદચંદ્ર વાત ફેરવી બોલ્યો.

“ શરદ ! એ તારું કહેવું સાચું છે પણ હું કલકતે આવીને છું શું ? તારા બવિખ્યના મનસુખા પુરા કરવા ખાતર તારે કલકતે રહેવું જોઈએ. કેમકે પરિક્ષા પસાર કર્યા પછી તને સારી નોકરી પણ મળે, પણ હું શું કરીશ ? હેમચંદ્રે કહ્યું.

“ કેમ, તમે પ્રેક્ટીસ કરો તો શું પ્રશ્નીદમાં આવી ન શકો ? આવા ગામડામાં પડ્યા સ્થેવાથી શું ? ‘કુમાર-વાસ’ એ લખને નથી લાઈ ? તમારું ઈંગ્લીશ જ્ઞાન

કંઈ ઓછું નથી બી. એ એલ. એલ. બી. ના લાંબા પુછડાં વળાડનારોએનું જ્ઞાન તમારા આગળ શું હીસા-જમાં ? પછી તમે મોટા ચક્રમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવો તેમાં સદેહ શું ? ”

“ અરૂં કહેતો મારું જ્ઞાન કંઈ તેવું થોકમપટ્ટીથી શીખેલનું નથી અનુભવનું વધારે પુસ્તકોના વાચનથી અવગત જ્ઞાન વધ્યું છે અરૂં. પણ એ વાચન કેવળ આનંદથી વખત નિર્ગમન કરવા માટેજ બાકી તેમાં બીજો ઉદ્દેશ નહિ. કલકત્તા ચક્ર એટલે એક વિશાળ દુનિયા કહ્યે તો ચાલે ત્યાં હું તે શું ? ‘ કોટશ્ચ કીટાયતે ’ મહાન વિદ્વાન માણસો નોકરી માટે સતત પ્રયાસ કર્યા કરે, અને આંટો ફેરા બાધા કરે તો પણ જેમનો પતો સરખો પણ લાગતો નથી, ત્યાં મારો કોણુ ભાવ પુછે ? આંટો ફેરા મારી કચર થઈ છેવટે આહી ગામડામાંજ આવી પડવું પડે. ”

“ ધારો પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે કહાચ નિષ્ફળ બગ્યો તોપણ માફે ત્યાં પરાણા તરીકે રહેવાની ! તમારો સથી ના પડશે નહીં અને પછી જેમ રહેવાથી ખરચ કે બીજી કંઈ બાબતમાં તમને શી ચિંતા છે ? મનુષ્યે પ્રયત્ન તો કરી જોવો, ‘ મનુષ્ય યત્ન ઇચ્છે કૃયા ’ એ કેમ બુઝો છે ? અને કંઈ નહિ તો છેલ્લી બાકી આ તમારું ગામડું તો બાકી છે. ”

હેમણે જગ વિચાર કર્યો જિંદુ સંભળુ સ્થિર
ચિત્તવડે સાંભળતી હતી, “ શરદ ! તું અમને પરોણા
તરીકે કલકતે બોલાવે છે, તેથી અમારા પ્રત્યેની લારી
રોહુભરી લાગણી સ્પષ્ટ થાય છે તારું કંઈક કલકતે
આવવાનું છે અને તારીણી પાપુનું કંઈક અરદાન જવાનું
છે. મને પણ અત્રે કાંઈક કંટાળો આવ્યો છે. એટલે
ક્યાં જવું તે વિશે વિચર કરી તને જણાવીશ. ” હે-
મણે કહ્યું.

શરદે જિંદુ તરફ ફરીને બોલ્યો—“ કાં જિંદુ
ખડેન ! આ આગવમા તમારો શો મત છે ! કલક-તા
જેવું મોટું શરદ બોવાનું તમારા મનમા નથી કે
આવતું ! ”

શરદે પાપુ ! કલકતા બોવાની માફી ઘણી ઈચ્છા છે
પણ તું અપારી સ્થિતી બાણ છે ને ! અને એ શહેર
નો ખરડા ! શીરીતે ખોસાય ? ”

“ જિંદુ ખડેન ! તમારા જેવાં સંભાળથી રહેનારને
ત્યાં કાંઈ અકસપેન્સ વધી પડતું નથી, મારા મુકામેજ
તમે રહેજો તમારા સાને રહેવાથી મારા અભ્યાસમાં જિ
લકલ બલેલ પહોંચશે નહિ, પણ કેટલીકવાર બહુ
વાંચી પાંચીને માથુ ચડી આવે છે, ત્યારે જે કંટાળો
ઉપજે છે તે ઉલટો તમે હથો તો નહી ઉપજતાં શાંતી
મળશે, અને તેથી જોખા મગજવડે અભ્યાસ ઉઠાવો
સારો થશે માટે માફ કરેલું માનોજ. ”

શરદચંદ્રના મનમાં એક બહુજ બીજ આવે પ્રેરણું હતું, અને તેના જીવનોપચાર માટેજ તે આ બધી ગોઠવણ કરતો હતો પ્રિયવાચક ! તારા જાણવામાં એ આવી ગયું હશે પણ તું ધારે તેટલી સ્વશામુદ્ધી શરદ ચંદ્રમાં નહતી પણ શુદ્ધ સ્નેહ લાગણી હતી,

ખિંદુ મસ્કરીના રૂપમાં બોલી—“ હા ખરું, અભ્યાસ સારો થશેજ તો, નહિતર પછી રસોડામાં આવી ન્હાન પણની કાચી કેરીઓની ચારીની વાતો તો થશેજ ! ”

શરદચંદ્ર હસતાં હસતા બોલ્યો—“ અથવા હું અભ્યાસ કરતો હોઈશ ત્યારે અમારા ખિંદુ બહેન તેવી કાચી કેરીઓના ખમણ બનાવી તો લાવશેજ. આપણે તો ફાયદાનીજ વાત છે. ”

“ શરદ ! તું ખરેખર લાગ્યશાળીજ છે. મેં જે વાત સાંભળી છે, તે ખરી હોય તો પછી તેવાં ખમણ શું અને મીઠા પદાર્થો શું ? જોઈએ તે મરજી પ્રમાણે કરી આપનાર રાણી સાહેબ મળ્યાંજ સમજીને ! ”

“ તે કોણ વાડ ? ” શરદચંદ્રે પુછ્યું.

“ વા. બહુજ સારું ! જાણે પોતાને તો કાંઈ ખમણ નથી. તારી માતા તારા વિવાહની તજવીજ કરે છે તે ખોટુંજ કે ? ”

“ ખિંદુ બહેન ! અમથી બનાવવાની વાત ના ર તેમાં કાંઈ અર્થ નથી. ” શરદચંદ્રે જરા શરમાયા જેવો અહેસાસ કરી જવાબ આપ્યો.

“ એ તું ગમે તેમ કહે પણ એ વાત સાચીજ છે તારી મા કાશી જઈ રહે એટલે આ તરફ તારી ખાતર બરદાસ્ત કરવા માટે એક ન્હાનકડી હુશીયાર વડુ પરણાવી મુકવા તેના વિચાર છે. ” બિંદુ બોલી.

“ શરદચંદ્રને સુધા પરણાવવી એમ માને વિચાર છે. કેમ શરદચંદ્ર શું વિચાર છે ? ” હેમચંદ્રે વચમાંજ પ્રશ્ન કર્યો.

“ અરે આ બાબુ સાહેબને મારી ઘેલી સુધા તે પસંદ પડે ? ” બિંદુ બોલી.

શરદચંદ્રને હેમચંદ્રના વિચારથી મનમાં મનમાં ઘણો આનંદ થયો સુધા તેને બહુજ પ્રીય હતી અને તેની સાથે પોતાનો સંબંધ થાય તો પોતાના અહો ભાગ્ય તે માનતો હતો એટલે બિંદુનું મન શું છે તે જોવા માટે તે બોલ્યો—“ બિંદુ બહેન ! પસંદ નાપસંદ હોવાની બાબત બાબુપર રાખીએ તોપણ સંબંધ થયો એ ઈશ્વરેચ્છા ઉપર છે દેવી નંદિનીની બહેન મારા જેવા ગરીબને ઘેર હોય ? તે રહ્યું, પણ મારી માતુશ્રીને તેવો કંઈ આગ્રહ નથી. તેનું ચીત્ત તો સંસારમાંથી વિરક્ત થયું છે, પણ મારી બહેનના વિચાર છે ખરો તેવો અને અહીં આવી છે ત્યારથી તે ઉતાવળ કરે છે બાકી મારો વિચાર અભ્યાસ પુરો કરી કુટુંબ પોષણ બેટલું હું પોતે કમાવવાને શક્તીવાન થયા શીવાય પરણવાનો નથી. ”

“ તે ઠીક, બાકી બહેનના મનમાં ભાઈ વહેલો પરણે તો સારું કેમ હોયજને તેમાં વળી લતા બહેન તો લતા ! એટલે હા [તેને મળ્યા કેટલાએ દિવસ થયા ન્હાનાં હતાં ત્યારે દેવી નંદિની, લતા બહેન અને હું સાથેજ આખા દિવસ રહેતાં. પણ હવે કેવો સ્થિતી થઈ છે ? છ છ મહિને પણ મેળાપ થતા નથી. આવતી કાલે જ બન્નેને જરૂર મળવા જવું છે. ”

“ દેવીનંદિનીએ ખાસ તને બોલાવી છે હું કહતાં બુઢી ગયો તેનો બહુજ માયાળુ સ્વભાવ છે હા. ” હે મયંદ્ર ગિંદુ તરફ જોઈને કહ્યું.

“ નંદિની દેવીને મળવા મારી લતા બહેન પણ આવતી કાલે જવાની છે એટલે ગિંદુ બહેન ! તું ત્યાં જઈશ તો બન્નેનો નંદિનીને ઘેરજ મેળાપ થશે. ” શરદચંદ્ર કહ્યું.

“ હા. જરૂર હું તેમજ કરીશ, ગિચારી લતા ! તેને પિયર આવવાનું હાય ત્યારે કેટલી પંચાત ? મને લાગે છે કે તેણીનું કુટુંબ મોટું અને પતીની તબીયત કાંઈક અશક્ત એટલેજ તેનાથી ઘર છોડાતું નહિ હોય મને લાગે છે તેની હંમર ચાળીસ વરસની હશે નહિકે લતા બહેનથી વીસ વરસે મોટી હંમરના બીજવર સાથે તારાં માતૃશ્રીએ કેમ તેણીના લગ્ન કરી આખ્યાં હશે કેમ બાળે ? ”

“ ગિંદુ બહેન ! તેમાં મારી માતાનો કાંઈ અપ-સમ નથી. લતા બહેનને તેમને ત્યાં આપવા ગિલ્ફલ

તોણીને વિચાર નહતો, પણ બીજા સંબંધી માણસો તરફથી આગ્રહ થાય એટલે પછી શું ? પણ વિચારી લતા બહેન ચરીમ ગાય જેવી, તેના મોઢામાંથી એક શબ્દ સરખો પણ નહી, તોણીના ધણીની સેવામાં સદા કેવી દાસી માફક તૈયાર ! ”

આ પછી બીજી પણ કેટલીક એક બીજાની વીતક વાતો થઈ જેમાં તદ્દન સવાર પડવા આવ્યું શરદચંદ્ર રજા લઈ ઘર જવા ઉઠ્યો એટલે જિંદુએ કહ્યું—“લતા બહેનને કાલે મળીને મારે જરૂર કહેવું પડશે કે આ શરદ રાજપુત્રને ખુબ અરજી રાજકન્યા સાથે પરણાવી દેજો, હવે કાચી કેરીના પકવાન વેલાસર નહી મળે તો પૂરકો લાઈશ્રી હુમળા પડી જશે ને. ”

શરદચંદ્ર આ વિનોદી ભાષણથી હસી પડ્યો તે પણ તેવાજ રૂપમાં બોલ્યો—“ મને પરણાવાનો જેવી રીતે લતા બહેનને અધિકાર છે તેવો જિંદુ બહેનને ક્યાં નથી ? વળી તેના તો હાથની વાત છે, અને આ શરદ તેની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરે તેમ નથી. ” આમ બોલતો તે રજા લઈ ઘર તરફ ચાલી નિકળ્યો.

સુધા હજી શાંત નિદ્રામાં હતી, ચંદ્રમાના શીતળ કિરણો તેના મુખચંદ્ર પર સ્ત્રી રહ્યાં હતાં, શરદચંદ્ર તેના ચહેરા તરફ જોતો મનની અંદર કાંઈ જુદીજ અમતનો વિચાર કરતો હૃદયમાં પ્રેમાંકુર પ્રેરતો સ્વાના થયો. શરદચંદ્ર એ ઘર બહાર નિકળ્યો ત્યારે તેના મુ-

જામાંથી એ શબ્દો સરી પડ્યા કે—“ રાશ્ત્રાન અને ક-
લકતાના ઘણા મોટા મોટા મકાનો જોવાં છે. પણ આ
ગરીબ ઘરની અંદર જે સુખચાંતી અને પ્રેમ જોવામાં
આવે છે. તે ક્યાંય પણ જોયો નથી. હવે પુસ્તકમાં
આખો દિવસ આંખો તાણીને પડ્યા રહેવાના અભ્યાસ
ના કેદખાનામાંથી છુટીને પ્રેમ સંપન્ન આ ઉત્સાહ
પુર્ણ નવજીવન । મર્ગે જતાવનાર આ પ્રેમી કુટુંબ
સાથે ક્યારે જોડાઈશ ? અને બાળુ હેમચંદ્રના વિચાર
પ્રમાણે પ્રિયસુધા મી ક્યારે થશે ? એ વિચાર હવે
જો થયા કરે છે. બહારી સુધા ! તું આ આમતમાં કાંઈ
જાણે છે ! ”

શરદચંદ્ર પાતાના ઘેર ગયો એટલે સુધા, બિંદુ
અને હેમચંદ્ર નિદ્રાવત થયાં.

પ્રકરણ ૬ કું.

શુદ્ધ સ્નેહ.

ધ્વિર પ્રણીત પ્રાણી.

જ્ઞાત ભગીની સમાન ભે લેખે,

ભૂત દયા ધરવાથી,

સુખ સહુએ અવનિમાં સદા પેખે.

વસ્ત્રા ભુષણોથી સુશોભિત નવ વધુ જેવું ઉપાનું રમ્ય સ્વરૂપ હોવાનું પ્રાચીન કવિઓએ વર્ણવ્યું છે તે ચથાર્થ છે ઉપા એ એક શુભ્રવસ્ત્ર ધારણ કરેલ યુવાન અંતરિક્ષ કન્યકા હોવાનું કહિયે તો કાંઈ ખોટું નથી. તેના ઉદયથી નિશાતમ ગગન મંડલમાં જવા લાગે છે. અન રાત્રે સુષુપ્તાવસ્થામાં વિલીન થએલી જીવ સૃષ્ટી ફરી જાગૃતાવસ્થામાં આવે છે.

ઉપાદેવોના મંગલ આગમન સાથે સૃષ્ટીમાં પણ નવ જીવન પ્રાપ્ત થતું હોય નહિ શું એમ આભાસ થાય છે. સપ્તાશ્વિના રથ ઉપર બેઠેલા આરકત વર્ણ સૂર્યનારાયણ ઉપાદેવીની પુઠે દોડતા આવે છે પણ લજ્જાથી ફર નાશી જતી નવ વધુ પ્રમાણે ચપલ ઉપા પસાર થઈ ગઈ એટલે સવીતા નારાયણની દોડમૂઠ વ્યર્થ બાય છે, ઉપકાલનો સમયજ એવો રમણીય હોય છે કે તે વખતના આસ્હાદ અને ચમત્કૃતી જનક દેખા

વા જોવા બરાબર કવિ પ્રતિભા ઉજવણ બન્યા વગર રહી નહિ.

આપણા વૈદિક કવિઓએ ઉષાદેવીના અનેક સુંદર કાવ્યો બનાવ્યાં છે. રૂપેદના સુકતમાં ઉષાકાલનાં વર્ણન જુદી જુદી ઉપમાઓથી વર્ણવેલ છે, અને તે ઉપરથીજ કેટલીક પૌરાણીક કથાઓ ઉત્પન્ન થયેલી સંભવે છે, સૂર્યદેવના રથને સાત ઘોડા હોય છે એવી જ કલ્પના છે, તે સૂર્યનારાયણના સાત રંગના કીરણો ઉપરથી બંધાયેલ સંભવે છે. બ્રહ્મદેવ પોતાની કન્યા પાછળ પડ્યા એ પૌરાણીક કથા ભાગનું, સૂર્યોદય ઉષા પછાડી હોય છે ત્યાં સામ્ય સંભવે છે. ગ્રીક લોકની દંત કથા માંહે 'Eos Dahnne', વગેરે નામે સંસ્કૃત માંહેના ઉષા-દહન વગેરે સાથે મળતાં આવે છે, એટલે મૂળ કલ્પના એકજ એમ તુલના દૃષ્ટિવડે અવલોકન કરનારા ભાષા-ભિન્ન પંડિતોએ સિદ્ધ કર્યું છે. ઉષાકાલ વ્યતિત થઈ સૂર્યોદય થવા બરાબર અન્ય સ્થળોની માફક તાલપુષ્કર ગામના લોકો પણ જાગૃત થઈને પોત પોતાના વ્યવહારમાં જોડાયા.

ખિંદુએ પણ આર્ય ગૃહિણીના કર્તવ્યોનું સાર વહેલાં ઉઠીને ઓસરી આંગણે ફળી વિગેરે વાળી સાફ કર્યું, પછવાડેના વાડા માંહેના કુવાપર વાસણો વીંછળી ધેઈ સાફ કરી મુક્યાં. વેલીઓપરથી પૂજા માટે કુલો અને તુલશી બીલી વિગેરે છાંયડીમાં ઉતારી મુક્યાં. સુધા-

છોકરાં તથા હેમ દંદ્ર હજી જાગ્યા નહતાં । ગિંદુ ઘરના પાછળના ભાગમાં હતી એટલે તેણીએ હજી આગળની ખડકી ઉઘાડી નહતી, એટલે રેલી ખખડાએલી ગિંદુના સાંભળવામાં આવતાં તે ઉઘાડવા આગળ આવી. રેલી ઉઘાડતાં એક વૃદ્ધ ડોશી તેણીના જોવામાં આવી. ધા-રણું ખુલ્લું કરતાં ડોશી અંદર આવી, ગિંદુ ન્હાની હતી ત્યારથીજ આ ડોશીની તેણીનાપર બહુજ માયા હતી. જે કણખી જાતિની હતી તેણીને જોઈ ગિંદુ બોલી—“ માશી બા ! આજે અત્યારમાં તું ક્યાંથી ? અને આ હાથમાં શું છે ! ”

“ કાંઈ નહિ ગિંદુ બાલન ! આજે મનમાં આવ્યું કે ચાલ મારી ગિંદુ અને સુધાને મળવા જઉં, વળી સુધાને શેડ કદું દૂધ લાવે છે એટલે તેની એક ટપુડી ભરતી જઉં તેથી એ દૂધ લાવી છું બીજું અમે ગરીબના ઘેર શું હોય ? સુધા ઉઠી કે ? ” ડોશીએ પુછ્યું.

“ ના માશીબા ! તે હજી ઉઠી નથી, પણ બા આવી રીતે તું રોજને રોજ કાંઈ લઈ ને આવે એ ટીક નહિ ”

“ લે ગિંદુ ! તેમાં શું ? આપણી ઘરની ગાયનું દૂધ છે તેમાં કાંઈ વેચાતું હોયજ આણું પડે છે. અમે તમારી જમીન ઉપરજ ખેતી કરી નભીએ છીએ ને ! ત્યારે અમારાં દાર દાંખર ઘરમારતમારાંજ નહિ કે ? ”

“ બહુ સાડ ત્યારે લાવ પણ માશીબા ! આ તારી આંખોમાં ઝળઝળીયાં શાના ? ”

આ રામજી પટેલની વહુ જીના જમાનાની માયાજી સ્વભાવની ડાશી હતી. બિંદુના આપના ઘર પાસેજ તે રહેતી હતી અને હેમચંદ્રની જમીનમાં ખેતી કરી તેના ઉપર તેણીના કુટુંબનું ગુજરાન ચાલતું હતું, એટલે બિંદુ તથા સુધાની સાથે બાળપણથી તેના સહવાસ હતો. તેણીની એ સ્થિતિ જોઈ બિંદુને આશ્ચર્ય લાગ્યું, ડાશીનું હૈયું બિંદુને જોતાં વાર તરતજ ભરાઈ આવ્યું હતું, પણ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે બિંદુએ પુછ્યું એટલે તો તે તુરત રડી પડી, એ જોઈ બિંદુને વિશેષ તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા, તે અધીરી બનીને બોલી—“ પછુ માશીબા ! આવી રીતે રડવાનું કારણ શું ! રામજી પટેલ હવે સારા છે ને ? ગોકળ વિગેરે બધાં ઠીક મળ્યાં છે ને ? ”

“ હા. પટેલ સારી પેઠે છે ને છોકરાં પણ તમારા જેવાની મેંદબાનીથી હાળાં નરવાં છે, ”

“ ત્યારે તમને કોઈ વઢ્યું ? કે રામજી પટેલ કાંઈ બોલ્યા ? ” બિંદુએ ઉતાવળથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ બિંદુ ! શું મેં કોઈના પાંચ પૈસા બાધા છે ? તે કોઈ મને બોલે ? અને હું કાંઈ પડી વેપડીની બા નારી નથી, આબા ઘરનો ભાર ઉપાડુ છું એટલે પટેલ પણ શાસાડે બોલે ? ”

“ ત્યારે પણ આવી રીતે સવારના પહોરમાં હું છે શામાટે ? ”

આટલી વાત થાય છે ત્યાં સુધા ઉઠી બિંદુ પાસે આવી નેને બેતાં વાર બિંદુ બોલી—“ સુધા કેમ નિદ્રા આજે વહેલી પુરી થઈ ? બે માસીના તારા માટે આ ચનું દૂધ શેડ કદું લઈ આવ્યાં છે. ઠીક તું માસીના પાસે ઉભી રહે હું આ મુકવા માટે ચુલો ચેતાવું. ”

સુધાએ હા પાડીને પોતાના માથાના બાળ સમારી લે વાડા તરફ ચાલવા લાગી. અને બિંદુ રસોડા તરફ વળી પેલી ડાશીએ વળી આંખો લોહીને પુછ્યું—“ બિંદુ મેં સાંભળેલ વાત ખરીકે ? ”

“ શી વાત ! જાણ્યા વિના મારાથી શું કહેવાય માસીના ? ”

“ મેં ઘોસ બાળુના ઘેર સાંભળેલ તે ! ”

“ પણ તે શરદચંદ્ર બાળુના ઘેર શું સાંભળ્યું, તે મને જાણાવ ત્યારે હું કહુંને ? ”

વૃદ્ધ ડાશી વધારે રડી પડી અને કહેવા લાગી—“ ઓ પ્રમુ ! સુધા બે એક દિવસ મારી નજરે પડતી નથી, તો મારા જીવને ચેન પડતું નથી, ત્યારે હવે કેમ થશે ? ”

બિંદુને તે ડાશીનો કંટાળો આવ્યો તે રસોડામાં મુંગે મોઢે ચાલી ગઈ એટલે રામજી પટેલની વહુ પણ રસોડાના બારણા પાસે જઈ બોલી—“ બિંદુ આમ મારાપર રીશ મા કર, બે મેં એવી વાત સાંભળી છે, કે જેથી અમને બધાને મુઠી કલકતે જનાર છે. બે બહેન

તમને બન્નેને મેં આ મારા હાથે ઉછેરીને મોટાં કર્યાં. મારી સુધા તે તો સુધાજી હાય તેને પણ લઈ જવાના કાં ? ” ડોશી ફરી આંસુઓ ગાળવા લાગી.

ખિંદુને તેણી તુરત વાતનો ખુલાસો કરતી નહતી તે માટે જોટલો કંટાળો આવ્યો હતો, તેટલીજ તેણીના પ્રેમાળ સ્વભાવ માટે દયા ઉપજી તે બોલી-“ મારીબા આ વાતજ કહેવાનું કે તને આટલું અઘરું લાગ્યું અને રડી પડી ? પણ બા ! હજી અમારું જવાનું નકી થયું નથી. રાત્રે શરદચંદ્ર થોડા દીવસ મેમાન તરીકે કલાકનો આવવાનું કહે । હતો. પણ અમને ગરીબને કલકતાનું અરથ પોસાય કે ? ”

“ તો તો ઠીક પણ જો ખિંદુ ! એક ટંક ખાઈયે પણ આપણું બાપદાદાનું ગામ મુકીને ન જઈએ સમજીને. લે બેસ ત્યારે હવે હું જઈશ, તમે નથી જવાનાં એ સાંભળીને મારા મનમાં હવે શાંતી થઈ. ” એમ કહી તે ડોશી જવા લાગી.

“ ઠીક મારીબા આવજો હો. ”

આમ કહી ખિંદુએ રજા આપી એટલે ડોશી તેણી ના ઘેર ગઈ ખિંદુએ આ તૈયાર કર્યો. હેમચંદ્ર બાપુ ઉઠ્યા. દિશા જંગલ જઈ આવ્યા દાતણ પાણી આટોપી સુધા અને પોતાના દીકરા નવિનચંદ્ર બાપુ સાથે આ પીવા બેઠા ખિંદુ બહાર એરડામાં શાક સુધારવા માટે આવી જ્યાં રાશી નામની શીવચર્મા પ્રાદ્યાબુની વહુ

દિવાળી નામની વાણીયેણી, સ્યામા નામની રખારણી વિ
 ગેરે વણી ગરીબ સ્થિતીની બાધઓ ખિંદુ બીજા ગામે
 રહેવા બાય છે, એવું સાંભળી તે માટે પોતાની દીલ-
 ગીરી બહાર કરવા આવી. એ સઘળી સ્ત્રીઓને સમ-
 બવી તેમના મનનું સમાધાન કરવામાં ખિંદુ ખિચારી
 કાયર થઈ ખિંદુ કરતાં ધનવાન સ્ત્રીઓ તાલપુષ્કરમાં
 બીજી અનેક હતી, પણ ગોર ગરીબને ખિંદુ જેટલી
 બીજી કોઈપણ ઉપયોગી ન હતી ખિંદુ સઘળીઓના
 દુષ્કર્મમાં ભાગ લેતી અને બનતી તેટલી મદદ કરતી
 જેથી ખિંદુ વધારે પ્રિય હતી, ખિંદુમાં દયાળુપણું, બી-
 જાને મદદ આપવામાં આતુરતા, પરદુષ્કર જોઈ મનમાં
 દુષ્કર્મ થયું આદિ કેટલાક સદગુણો વસતા હતા, અને
 તેવા સદગુણોને લઈનેજ મધુરું જીવન ગાળી શકાય, કે
 જે ગુણો ભારતવર્ષમાં દૃષ્ટી ગોચર થાય છે, તેટલા
 આર્થેજ પૃથ્વીના બીજી પીઠ ઉપરના દેશનાં નજરે
 પડશે ખિંદુ એક ગરીબ માતાની દીકરી અને ગરીબ
 વાણીના ઘેર પડી હતી, પણ તાલપુષ્કર ગામના લોકની
 સ્ત્રીઓમાં તેણીની જેટલી માન્યતા અને તેણીના પર-
 મુખ લાગણી હતાં, તેટલાં બીજી કોઈ શ્રીમાન સ્ત્રી
 ઉપર પણ મહતાં, અને તેનું કારણ ખિંદુ પરદુષ્કર નિ-
 વારણ કરવામાં તત્પર રહેતી એજ હતું.

અકરણ ૭ મું.

બાલ મિત્રતા.

નિર્મળને નિસ્વાર્થ મિત્રતા બાલપણમાં દેખાતી,
કાંઈ વખત થાયે મન દુખપણ પ્રેમવેલિ નવ સુકાતી
બાલક બાલક મળિ સંગાયે બાલા બાલા સાથ રમે,
આનંદ ઉત્તર ક્રિતાં સહુ શોક જરા નવ બાલ્યે સમે.

પ્રથમ સકેત પ્રમાણે બિંદુ સાયંકાળે પોતાના કાકા
તારિણી બાબુના ઘર ગઈ અને પોતાની બાળપણની
' જીવશ્ચ કંઠશ્ચ ' સહિયરો લતા અને નંદિની દેવી
ને મળી. એ ત્રણેની બાલ્યાવસ્થા એક બીજી સાથે
ખાતું પીતું અને રમતું એમાં ગઈ હતી, જ્યારે અત્યારે
તે ત્રણે યુવતીઓએ શ્રદ્ધાસંસાર માથે ઉપાડી લઈ તે
બૃહિણીપદે પહોંચી હતી. પણ તેમના અંતઃકરણમાંથી
બાલ્યાવસ્થાનું પ્રેમ નષ્ટ થયું નહતું, ઘણાએક દિવસે
ત્રણ જણીઓને આજે મેળાપ થયો હતો. એટલે એક
બીજીની મુખદુખની વાતો બોલવા કહેવામાં રાત્રી પડી.

લતાના શરીરનો રંગ કાંઈકે કાળો હતો. પણ અ-
હેરો સુંદર હતો, નેત્રો પાણીદાર હતાં, પણ આટલી
ખીલતી જુવાનીમાંજ તેના ચહેરાપર ચિંતા અને હાથ
ઉપાધીનું પરીણામ થયેલ જણાતું હતું જેથી આંખો
કંઈક ભીડી ગયેલ હતી. જ્યારે હાથ માંદેની સોનાની
ખંડડીઓ તદ્દન ઠીલી થઈ પડેલી હતી, લતા સુસ્વના

બની અને અકૃત્રીમ પ્રેમવાળી હતી ધરનું કામકાજ કરી
સંસારમાંહેની અનેક ઉપાધીઓ સહન કરી પતિ સેવા
બળવળી એજ તેણી પોતાનું ખર્ચ કંતવ્ય સમજતી હતી
ખિંદુ બોલી—“ ઓહોહો ! લતા બહેન, કેટલેય
હહાકે તું આજે મને મળી. ”

“ ખિંદુ બહેન ! હવે આપણા મેળાપ વારંવાર
ક્યાંથી થાય ? લગ્ન થયાં ત્યારથી હું બરદાન છું અને
હવે પીયેર આવવા પરવાનગીયે મળતી નથી, એટલે શું ? ”

“ કેમ વાડ ? હું તો બાઈ આ પૂજાના દિવસોમાં
હરવરસ આવું છું. ” વચમાંજ નંદીનીયે કહ્યું.

“ નંદિની બહેન ! તમારી વાત જુદી છે. ધનપુર
તમારા ઘેર નોકર ચાકર ઘણાએ છે. તમારે શું કાંઈ
કામ કે કાજ ! આ બેડાં મેનામાં અને આન્યાં પીયર !
મારું કાંઈ તેમ નથી આ વખતે પણ મારાં નણુંદ બાઈ
આણં ! તે તેમણે ધરનું સઘળું કામ માથે લીધું છે,
ત્યારે મને આ તરફ આવવા રજા મળી, એટલે વિધારે
વિધારે દિવસ અહિં રોકાઈ તેમનાપર એટલો બોળ પ-
ડવા દેવો એ કાંઈ ઠીક મણાય ? ” લતાએ કહ્યું.

ખિંદુ બોલી—“ પણ લતા બહેન ! તમારી સે-
વણી જમીન વાડી છે અને મોટી પેદાશ છે, પછી
શામાટે નોકર ચાકર નથી રાખતાં ? ”

“ ના ના તેમતો બનેજ નહિ. કેમકે પ્રથમથીજ

તેવી નોકર રાખવાની અમારે ત્યાં રીત નથી અમારા ઘરના માણસો બધાં જુના જમાનાના છે. બિલકુલ નોકર નથી એમ કાંઈ નથી છે. પણ તે તેઓનીજ ખીદ મતમાં રહે, ઘરનું કામકાજ તો અમારેજ કરવું વળી તમે ધારો છો એટલી બધી મોટી પેદાશ કાંઈ અમારી નથી તેમાંએ હાલ કાંઈ કરજ થવા લાગ્યાનું સાંભળ્યું છે

“ પણ તારો ધણી તો જરૂરનામાં ધણા સાહેબ લોકોને મોટા દમામથી ખાણું આપે છે, તેમાં તારા ધણીના મુલે પૈસો વપરાય છે ? ત્યારે જો તમને કરજ થતું બાક છે તો એવાં નકામાં ખરચ કેમ ઓછાં કરતાં નથી ? તું તારા ધણીને નથી કાંઈ કહેતી ? ” બિંદુએ કહ્યું.

“ શું આવી ખાબતમાં હું તેમને કહું ? મારથી ઓલાય ખરું ? ઘરમાં કંઈના વગેરે ધણા મોટાં માણસ છે, અને તે કહે છે પણ ખરાં તોએ તેમનું સાંભળે કાણ ? ”

“ પણ ત્યારે તારા ધણીનો વિચાર છે શો ? ”

“ તેમનું કહવું એમ છે કે આપણા કુટુંબની જે આબરૂ છે તે સાચવવા માટે તેવા ખરચ રાખવાજ પડે. સાહેબ લોકોની તેમનાપર બહુ મહેર ની છે, તે તો બિંદુ બહેન તમે બાણી છો, તેને લઈ તેમની કમેટીમાં કે તેને શું કહે છે કાણ બાણી ! તેમાં તે રોજ બાક છે. અને સાહેબ લોકોની મરણ પ્રમાણે મતો પણ

આપે છે. જેથી તેમને જ્ઞાનદાન કુટુંબના તેઓ માને છે”

“ ત્યારે સવાર સાંજનો વખત જો તેમનો સાહેબ લોકોને મળવામાં, અને તેમના તરફની સાબાશી મેળવવામાં જતો હોય, તો પછી ધરતું કામકાજ કોણ જુએ છે ! ” નંદીનીએ પુછ્યું.

“ કેમ ! સાચું છે તે ! પણ બિંદુ બહેન ! તેમને શીતેર વરસ થયા છે પણ હજી શરીર કેવું વજ્ર જેવું છે વહેલાં ઉઠી નહાઈને પુનઃ પાક કરે, પછી સંઘજાની જમવાની પુછપરછ કરે ત્યારે જ બને પોતે આવે. પાછા રાત્રે સહુ સુઈ જાય ત્યારે પોતે સુવેએવી રીતે સંઘજી બાજતપર પોતે દેખરેખ રાખે છે. ”

“ શીતેર વરસની ઉંમર થયા છતાં તારાં સાચું જ આટલાં કામ પોતે જુએ છે ! ખરેખર આશ્ચર્ય છે અને તેને એક અદ્ભુત શક્તિવાળી સ્ત્રી ત્યારે કહેવી જોઈએ ” નંદીની હસતાં હસતાં આશ્ચર્ય કારક ચહેરે બોલી

“ ખરેખર વિલક્ષણ શક્તિવાળી એ ડોશી કહેવી પડશે, અને કોઈ મુળના મજબૂરા કુટુંબમાં જુની વાલ્મી આવતી પદ્મતી સાસવી રાખમાર, તેવી વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કોઈ કોઈ સ્થળે ” [પુરાતની બેર] નજરે પડી આવે છે. બાકી હાલમાંતો રાજેશ્રી બી. એ. / એમ એ થયા, કે વાલ્યા બહારગામ નોકરીએ. અને ત્યાં રાણી સાહેબ માત્ર સાથે, કુચોએ ધણિ ધણિયાણીનો સંસાર” બિંદુ નવા જમાનાનીમીકા કરતી બોલી.

“ ના બહેન ! જોવું મહમ અને સાહેબના સંસાર સરખું અમારું કુટુંબ નથી. મારાં બે કુર્બાન સાસુ છે. તેમનાથી તો શું પણ પ્રત્યક્ષ મારા એમનાથીએ સાસુ-જીના મોઢાના એક શબ્દનું પણ કિલ્લંધન ન થાય ” લતાએ કહ્યું.

નંદિની એ ઉપર કાંઈ બોલી નહિ પણ લતાના કુટુંબની પદ્ધતી તે તારણિના મંત્રી સ્વભાવને કંઈ વિચિત્રજ લાગી. કેમકે દેવિ નંદિની અને તેના ઘણી સ્વતંત્રતાથી સાથેજ રહેતાં હતાં નંદિનીના પત્નીની રહેણી કરણી સુધરેલા જમાનાની હતી તેથી લતાના કુટુંબની પદ્ધતી જુના જમાનાની શૈલીવાળી અને તેમાં વહુરૂઓ ઉપર જુના ઢચરના દગ્ગાણની હકીકત બાણી તેણીને લતા માટે દયા ઉપજી. મજબૂરા કુટુંબમાં સંસાર વહન કરવાની શક્તી જેનામાં હોય છે, તેનાપર તે બોલે પડે છે અને બીજા અશક્ત હુદૈવી કુટુંબીઓને તેના તાબે રહેવું પડે છે. જેથી તેના તૈયાર થા-બીએ બેસનાર આળસુ તેવા કુટુંબમાં વધારે નિપજવા સંભવ છે ખરો, પણ નિરાધાર માણસનો પણ તેવા મજબૂરા કુટુંબમાં સમાસ થઈ નિભાવ ચાલે છે તેમને મદદ મળે છે એ સ્તુત્યવાત લક્ષ બહાર ચુકવા જેવી નથી, એ નંદિનીના લક્ષમાં આવ્યું નહિ.

થોડીવાર ચુપચુપ રહ્યું, પછી લતા બોલી-“ નંદિની દેવી ! તમારું તો અમારા સરખું નહીં હોય કેમ ? ધનકથ બાપુ તો કલકને છે ને ? ”

“ હા. આ ત્રયું વર્ષ સઘળું ત્યાંજ નિકળ્યું અને મને પણ કલકત્તે લઈ જવા માટે સામુજીને કહી મોકલ્યું છે. ” નંદિનીએ ઉત્તર આપ્યો.

લતા બોલી—“ કલકત્તામાં ધનંજયરા બાબુ સાહેબે એક મોટો પાંચ માળવાળો બંગલો લીધો છે, અને ત્યાં કાચ ખુરસી ટેબલો ગાદી તકીયા હાંડી ઝુમરો છબીઓ વિગેરે ફરનીચર અને રચાસતી સામાન એટલો બધો ગાડ્યો છે, કે બહુ મોટો રાજદરબાર હોય નહીં શું ? અને એક કાળારંજની અને બીજી ધોળા સફેદ રંજની લોહાઓની બે બેડીઓ ગાદી માટે રાખી છે કે જે મોટા રાજા રજવાડાઓને ત્યાં પણ ન હોય ? વળી ગહેર બહાર એક ફળઝાડ અને ફુલઝાડનો બગીચો ખરીદીને તેમાં એક આરસપાણનો બંગલો બંધાવી ત્યાં રહેવાનો પણ તેમનો વિચાર સાંભળ્યો છે. એમ મારા બાઈ શરદચંદ્ર કહેતા હતા. અહો બાઈ ! પછી નંદિની દેવી તમે ત્યાં ગયા પછી ફેટલાં મુખી થયો ? ઘણું કરીને તો આપના માટેજ એ ઉત્તમ હવાવાળા બંગલોની તબવીજ થતી હશે ! ”

નંદિનીના હોઠ કાંઈક ચંકિત સ્મિત સાથે ઘરઘરના લાગ્યા તેના મોઢાપર કાંઈક ફૂણ છાયા છવાઈ તે પીએ સ્વરે બોલી—“ બહેનો ? કાળા અને ધોળા રંજની લોહાની બેડીઓ વડે, અને આરસના પથ્થરોથી મુશોબિત બંધાયેલા બંગલો તથા બગીચાથીજ બે કાંઈ જીને

મુખ પ્રાપ્ત થવું શક્ય હોય, તો તો મુખના દિવસે
મારી નજરે પડશે ખરા ! બાકી તો નશીબમાં કાલ
બાલે શું છે ? ”

આટલું બોલી તેણીએ નિસાસો મુક્યો, જે બિંદુના
બાલુવામાં આવતાં તે બોલી—“ પણ નંદિની દેવી ! ત-
મારા નશીબમાં મુખ શિવાય બીજું શું હોઈ શકે ! ”

નંદિની બોલી—“ બિંદુ બહેન ! આપણે ન્હાનાં
હતાં, ત્યારે એક ભેરી આપણાં ઘેર આવ્યો હતો.
અને તેને સઘળાંના હાથ ભેગા હતા, ત્યારે તેણે શું
કહ્યું હતું તે તને સાંભરે છે કે ? ”

“ ના બા. મને તો કંઈ યાદ નથી, ”

“ હતા ! તને યાદ છે કે ? ”

“ મને ! મને તો બિલકુલ કંઈએ યાદ આવતું
નથી. ”

નંદિની બોલી—“ તો પછી તેના શબ્દોની મારા
મન ઉપરજ અસર થઈ લાગે છે અને તેથી એ મારા
આજ બહાર જમા નથી. એ વાતને આજે બરાબર
માર વરસ થઈ જમા. આજ તે દિવસો સાંજના વખતે
આપણે સઘળાં રમતાં હતાં. રાત્રી અંધારું થતું હતું,
ચંદ્રમાના ઉદયનો તે સમય હતો, એટલામાં સામેના
જંગલમાંથી એક ભેરી આવ્યો. તેનો અહેસા વિલક્ષણ
હેમાલો હતો, આપણે નાસવા લાગ્યાં ત્યાં તે નજીક

આવીને બોલ્યો—“ છોકરીયા ! જોડામાં મને જે ચાર પૈસા લાવી આપેા હું તમારા હાથ બેઠે, લતાએ જે પૈસા લાવી આપ્યા, એટલે તેનો હાથ બેઠે તે સારું ઠેકાણે પડે એમ તેણે કહ્યું હતું. ”

“ અને તમારા માટે શું તેણે કહ્યું ? ” બિંદુએ ઉતાવળી થઈ પુછ્યું.

“ તે હું કહેવાનીજ હતી, જો તારી મા પૈસા સરોવરપર ગઈ હતી, મારી કાઠી પાસે પૈસા ક્યાંથી ! એટલે તે પછી અમસ્તોજ હાથ બતાવ્યો, જે બેઠે તે બોલ્યો બેટા ! તું બહુ પ્રસિદ્ધ અને શ્રીમાન સ્થળે પડવાની નથી. ઘણા ગરીબ ઘણીનીજ ઘણીઆની શવાની છે ”

બિંદુ હસતાં હસતાં બોલી—“ હા. તે ઠીક એ બ્રાહ્મણે લખ્યું કહ્યું તેમાંજ મને સંતોષ છે. પણ નંદિની બા ! તમારા સંબંધે તેણે શું કહ્યું હતું ? તે તો કહો. ”

“ બિંદુ બહેન સાંભળ ! મને મારી બાએ પ્રથમ ચાર પૈસા આપેલા હતા, તે બધા મેં તેને આપી દીધા એકીવાર સ્તબ્ધ બનીને મારો ચહેરો અને હાથ તેણે બેયાં, પછી પાસે બોલાવી તેણે મારા કાનમાં કહ્યું “ છોકરી ! તું શ્રીમાન ગ્રહસ્થની વહુ થઈશ. પૈસાથી બે તું સુખ માનતી હોઈશ તો તે તને મળશે પરમાત્મા તારું બહુ કરો. પણ તારા ચતુસ્થાનમાં જે ગ્રહો પડ્યા

છે તે માટે સાવધ રાજી. ” આટલું કહી તે ચાલતો થયો, અને મારી છાતીમાં ઘાસકો પેઠો. ” આટલું કહેતાં નંદિનીના શરીરપર રોમાચ ઉભા થયાં.

તેને હિંમત આપતી બિંદુ બોલી—“ નંદિની બહેન ! તેમ શું શું ? તે નેશી વાવાયે સહુને કાંઈક જુદું જુદું કાવું બેઠો. તોયે તેમ કહ્યું તેમાં શું ? તે શું કાંઈ ખરું હોય ? વળી તે વાત ક્યારની ? તો બાર વરસ પહેલાંની ? તો જરૂર છે એટલે ખરાબ દુખના દિવસ આગળ આવ્યા, અને વિટંબણા ભોગવવી પડશે, એમ અત્યારથી માની બેસીને ચિંતા કરતા રહેવું એ તમારા જેવી શ્રીમાન લાડણી-વિદ્યાભૂષીત દેવીને શું ઉચીત છે ? એ જો આવાં ટાણેલાં આતી બેસે તો પછી અમારા જેવાં શું કરવું ? ”

નંદિનીને સ્વભાવ અભિમાની અને કાંઈક ભંડા વિચારનો હતો, એ આપણે પ્રથમ જાણ્યું છે. બિંદુના ઉપરના શબ્દો સાંભળીને તે તુરત બોલી—“ ના ના હું કાંઈ તેમ મારી માઠી કર્મ દશા છે એમ આતી નથી. અને તે ભીખારી બેસીનું કહેવું ખરું એ માનતી નથી પણ બહેન ! હોય તે ખરું, કેણ વળે કલકતે જવાનો વિચાર મનમાં આવે, કે તે સાથે મારા ચિતની કાંઈક જુદીજ વૃત્તિ થાય છે. અને કાંઈક ભીતીના વિચાર આવવાં લાગે છે. પણ બિંદુ બહેન ! તું પણ ત્યાં આવવાની છે ને ? અને લતા બરદાન રહેવાની કાં ?

બરદાન એટલે કલકતેથી જે ચાર કલાકનો રસ્તો છે. એટલે આપણે બધાં ન્હાનપણની માફક સાથેજ સ્થિતિ કઢાવ્ય કેમ કેમ કમનસીબે એક બીજાને છોડી બધે, તોપણ પરસ્પરની પ્રીતી સાંભળીને પણ એક બીજાને ચતોષ થયે. ”

આ શબ્દ નંદિનીના મુખમાંથી એવા સ્વસ્થી નિઃકળ્યા હતા, કે તેણીના અંતઃકરણ માહેની શુભ અસર વેદનાઓ તેણીએ પોતે સ્પષ્ટ કહી બતાવી નહતી તોપણ તેના અંતઃકરણમાં એ જોશી બાવાના શબ્દોનો ઝંડો જખમ થઈ રહેલ પ્રતિબિંબીત થતો હતો. તેણીને શું ચિંતા હતી તે કહેવા માટે જિંદુ કે લતાએ તેણીને આગ્રહ કર્યો નહિ. પણ નંદિનીની આંખો અશ્રુપૂર્ણ હતી, તે પોતાના છેડા વતે લોહીને તેણીપરનો પોતાનો પ્રેમ કદી પણ ખંડિત થયે નહિ એવી ખાતરી આપી. તે ત્રણે સહચરીઓની ઉમર સરખીજ હતી. અને તેમની બાહ્યાવસ્થા તાલપુષ્કરમાં સાથેજ ગર્ભ હતી. એટલે તેમની વાતો પુરી થતીજ નહતી. પણ રાત્રી બધારે ગર્ભ એટલે જિંદુ તથા લતા ઘેર જવા નિકળી. નંદિનીના વિચાર ગ્રસ્ત ચહેરાથી તે બન્ને મુવતીના બાલ પ્રદેશ ઉપર અજ્ઞાત દુઃખ પ્રસંગની છાયા આ લેખાઈ હતી. અને તેથી તેમના મન ઉદ્ભવેજ પામ્યા હતાં, કે કેવી નંદિનીને એ શું ચિંતા હશે ?

(૭૫)

પ્રકરણ ૮ મું.

માતૃ ભક્તી

.....

માતા પિતા તીર્થ સુપુત્ર મેં,
પવિત્ર પુણ્ય પ્રદ એ ધણેડું;
પિતાથી ભટે ઊપકારી માતા,
જંઝાસમા ગુણ સુપુત્ર માતા.

સુંબાઈ આવવા માટે કલકતેથી નિઃશ્વનારી
બીજે દિવસે ત્રીજા પહોરે મોઝલસરાઈ સ્ટેશનપર
પહોંચી. બનારસ જવા માટે નિકળેલ ભગ્વાનની
મથી ગીરદી ચર્ચ હતી. અહીંથી નદિ કિનારાની જ
એ મધ્ધ જતી રેલવેથી આ ભગ્વાન મંડળ પોતપોત
કચ્છીત સ્થળે જવા ઉપડ્યું. આપણી આ નવલ ક
સમયે જંઝા નદી ઉપરથી જવા માટે રેલવે પુલ બ
ચેલ નહતો, એટલે ઉતાર મંડળ કોઈ મજવામાં
કોઈ હોડીમાં અથવા ન્હાના વહાણમાં બેસીને સામે
કારીક્ષેત્ર તરફ જવા માટે રેલવેમાંથી ઉતર્યું. આ
જમાં જુદા જુદા પોષાક અને જુદી જુદી તબીયતવ
ધણા માણસો હતા. ચરીરે કદાવર હાથમાં લાકડા
જુથા પકડેલા ધણા જુવાનીયાઓ બહાર પ્રાંતમ
આવ્યા હતા, કેટલાકના હાથમાં ખચકા પાકીટો
પેડીઓ વગેરે હતાં. તેમાંના કેટલાકે તો ચણા મ

ઉપર કેટલાયે દિવસ કાઢતા હોઈ તેમાં અિલકુલ વિપત્તી પડતી નથી એમ માનનારા પણ હતા. જેમની પાસે દોરી લોટા શિવાય વિશેષ કંઈજ મળતું ન હતો. આ મંડળમાં મારવાડી લોકોની ગીરદી જોવા જતી હતી. તે હિંદુસ્તાનના તમામ પ્રદેશમાં વસતા હોઈને તેપાર રાજ્યમાં તે આગળ વધેલા જોવામાં આવે છે. તે મુંબાઈથી કેટલોક વિભાજીત અને દેશી માલ ખરીદીને મનારસની બજારમાં વેચવા માટે જતા હતા, અને છેટાનામપુરના ઠીંગણા ખાંધાના પહાડી લોકો પણ હિંદુ ધર્મના આ પવિત્ર ધામમાં જવા માટે આવેલ હતા. કાશી વિશ્વનાથજીના અને પવિત્ર ગંગાજીના દર્શન ક્યારે થશે, અને પોતાના જન્મનું સાથક્ય ક્યારે થશે? તે માટે કેટલીક વૃદ્ધ બાઈઓ ઉચેતવડે એક દષ્ટિથી જોઈ રહી હતી. જેની અંદર શરદચંદ્ર અને તેની વૃદ્ધ માતા પણ હતાં.

સુસાફરી કરતાં શરદચંદ્ર અને તેની માતા સાંજ પડતાં શહેરમાં જઈ પહોંચ્યાં, શરદચંદ્રની માને આખા દિવસે એ અપવાસ પડ્યો હતો. કેમકે તે જુના જમાનાની સ્ત્રી હોવાથી અપવિત્રતાની દહેશતને લઈ આખા વીસ કલાકના પ્રવાસ દરમ્યાન મોઢામાં પાણી સરખું પણ તેણીએ ઘાટ્યું ન હતું, પછી જમવાની તો વાતજ ક્યાં રહી ?

મનારસમાં સાડીઓ વડે બાંધેલી વીસીની અંદર બત્રાણુઓને ઉતરવાની અને જમવા ખાંવાની સવડયાય

છે, જે માંહેની એક તેવી વીરીની ઓરડીની અંદર શરદ્યંદ્રે પોતાની માતા અને કામકાજ કરવા સાથે લીધેલી બાઈની સવર કરાવી, આ વખત આકાશમાં વાદળાંની ઘટા છવાઈ હતી. વચમાં વચમાંથી વીજ પલ્લુ ચમકતી હતી. એટલે શરદ્યંદ્રે બીજે દિવસે સવારમાં નદી ઉતરી જવાનો વિચાર રાખ્યો.

ઉપકાલ થઈ પો કાટવા બરાબર શરદ્યંદ્રની મા બગી, નિશ્ચ નિયમ પ્રમાણે બે કલાક સુધી તેનો પ્રાત સ્મરણનો વિધી ચાલ્યો, ત્યાર બાદ એ ઉતારેથી નદી તટપર જવા નિકળ્યાં, આ વખતે સૂર્યનારાયણ ક્ષિતીજ ઉપર આવ્યા હતા. અને બાણે ગંભીર ગંગા પ્રવાહમાંથી ઉપર આવીને પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ નદારી-માંહેના દેવાલયો; તેના સુવર્ણમય શિખરો, અને ગંગા સ્નાનના ઘાટ પ્રદેશ ઉપર પોતાના ઉગતી પ્રભાના શોભા ફિરજો પ્રસારીને સોનેરી રંગની ચદર પાથરતા હોય એમ દેખાવ જણાતો હતો.

નદિ પ્રવાહની બીજી બાજુ કારીસેત્રનો જે ભવ્ય અને વિસ્મયોત્પાદક દેખાવો દેખાય છે, તેવો ભારતવર્ષ માંહેના કોઈકે જ શહેરનો દેખાશે, ઉપર આકાશને ભેદી ને જતાં દેવાલયોના ઉત્તુંગ શિખરો, તે નિચે ગંગા ઘાટના નિચેના ભાગના પગથીયાંઓપર જુદા જુદા પ્રદેશમાંથી આવેલ સ્ત્રી પુરુષોની ગીરદી ! આ ચિત્રપટમાં વળી અદ્ભુત શહેરમાંહેના જિંચા, જિંચા ખંઝલા અને

મમનો પાસે વહેનારો ભોલખંધ મંજાપવાહ ! એથી તે
અનુપમ શોભાનું જ્ઞાન દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે. બુદ્ધ બુદ્ધ
દેવાલયોમાંથી થતો ઘંટાનાદ અને શંખ ધ્વની એક જ
જતે ઠણ્ઠપટપર અથડાઈ અંતઃકરણને અપુર્વ જ્ઞાનંદ
આપતા હતા. આ પ્રાતઃકાલના રમણીય સમયમાં ફર-
કતી જ્ઞાનઓ દર પ્રદેશથી પણ પવિત્ર વારાણસીનું
જ્ઞાન ઠરાવતી હતી.

શરદ્યંદ્રની માતાએ આ પવિત્ર સ્થળ પ્રથમ કેદ
લીંચ જોયું નહતું, તેથી આ અદ્ભુત શહેરની રમણી-
યતા અને અનુપમ સુદી સૌંદર્ય જોઈ તેણીના અંતઃક
રણમાં વિચારની ભ્રમતા, અને જ્ઞાનંદની ઉર્ધ્વા એટલી
સાથે પ્રગટ્યાં, જેને લઈ વચમાં વચમાંથી તેનો સૂષ્ટિ
બદલારે પણ અટકી જતો હતો, શુદ્ધ અંતઃકરણને
લઈ પુરાણમાં કહેલ આ ક્ષેત્રના માટેની મહત્તાની વાતો
તેના હૃદયપટ આગળ એકદમ આવી ખડી થઈ ગઈ,
આ ક્ષેત્રનું ફક્ત નામ જાંબળવા બરાબર હિંદુ જી
અથવા પુરૂષના મન ઉપર જે પવિત્રતાની અસર થાય
છે, તે અકલ્પ્ય છે ત્યારે શરદ્યંદ્રની માતા જો વેદબ્ય-
હ્યા જોમવતી પોતાની આખર અવસ્થાએ ઇશ્વરટણ
કર્યા તથા આ ક્ષેત્રમાં આમુખ્ય પુર્ણ કરવાના વિચારથી
આવેલ હતી, તેથી ખરે તેવા એટલેક સુખના સમાર-
ભથી જે તેને જ્ઞાનંદ થાય તેથી આ ક્ષેત્ર ધર્મનથી
થતો જ્ઞાનંદ લાખ દરજે અધિક તે જ્ઞાનતી હતી અને

લેને લઈ તે સરલ હૃદયની વિશ્વવાચે શ્રી કાશી વિશ્વ-
નાથના માનસિક બાણ ઉપર અમુપાત વરસાવવો શરૂ
કીધો હતો.

શરદચંદ્ર ઇંગ્લીસ કોલેજની આંદર ભણેલ હતો,
તેથી તેના આંતઃકરણમાં તેટલી પવિત્રતાની ઉચ્ચ છાપ
પડી નહિ, તેમ એકદમ તેવી શુદ્ધ ભાવના પર પ્રભાવી
નહિ, તોપણ કાશીક્ષેત્રનો રમણીય દેખાવો જોવા બરા-
બર તેના મનપર આનંદ ઉદભવ્યા વિના રહ્યો નહિ.
ભારતીય કલા-વિદ્યા અને ધર્મનું તે પ્રાચીન પીઠ જોતાં
બાર શરદચંદ્રની દષ્ટિ આમળ તણુ હબાર વર્ષ પહેલાં
નો આર્થ ઉન્નતિ દર્શક ઇતિહાસ ખડો થયો. તેના
આંતઃકરણને જાણે પાંખ આળ્યા અને આધુનિક કાળ
એલંધીને તે ભુતકાલમાં દાખલ થયું. ત્રીસ સૈકા પહેલાં
જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રણશૂર ભારત અને પાંચાદ
સંસ્કૃતી સંપન્ન કોસલ અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વિ-
દેહ ઉત્કર્ષાવસ્થામાં હતા, તે વખતે આર્યાવર્તમાંહેના
દરદષ્ટિ અને વિલાકલા સંપન્ન રાષ્ટ્રોમાં કાશીના લોકોની
મુખ્યત્વે કરી માણના થતી હતી, આ ક્ષેત્રનું મહાત્મ્ય
હબાર વર્ષ પુર્વેથી અખંડીત આવ્યું આજુ છે, મુજબ
માનોએ છ સૈકા સુધી આ દેશ બિપર સત્તા ચલાવી,
અને પુરાણ પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રમાંહેના અનેક દેવાલયો ત્રેણી
દેહીને જાપ્ત કર્યા, તોપણ ધર્મનો અને હક લોક જાદા
નો જરાપણ નાશ થયો નહિ. ખરે તેટલો મુર્તી વિ-
શ્વસક હોય, તોપણ માણસના આંતઃકરણમાં સ્થપાયેલ

પરમાત્મ મુર્તીનો નાશ તેનાથી થઈ શકેજ નહિ. આર્ય
 ધર્મ અને આર્ય વિદ્યાનો ઉન્નતી સોમાનકાળ, ઘણું હ
 બાર વર્ષ પુર્વે જ્યારે આ શહેરની સ્થાપના થઈ તે
 વખતે તેની અંદર જે જીવનકલા હતી તેજ અંધાપી
 પણ કાયમ છે. આ સ્થાનના પવિત્ર દેવાલયોમાં વિવિધ
 પ્રકારની ભાષા જોલનારાઓની ઘણી ગીરદી થઈ હતી.
 ધાન્ય, મેવો, મીઠાઈ, ફળફળાવળ વગેરેની ઘણી દુકાનો
 દુતર્ક મંડાયેલ હતી, જેમાંથી શ્રી વિશ્વેશ્વર પ્રીત્યર્થ
 છોડેલા પાડાઓ વચમાં વચમાંથી ધાન્ય ઉપર તરાપ
 મારતા સ્વેચ્છાનુસાર દોડધુમ મચાવી રહ્યા હતા છતાં
 અદાળુ લોકો કોઈ પણ તેને મારતા નહતા. અને તે
 પાડાઓ પણ અન્યને પીડા કરતા નહતા. રસ્તામાં હ-
 બરો સાંધુઓ ભગવાં પહેરી, ગળામાં મોટી મોટી મા-
 જાઓ ધારણ કરી શિવ ભજન ગાતા બેઠા હતા. ભા-
 વિક ભકતો ઠેકાણે ઠેકાણે ન્હાની મોટી દેવ મુર્તીઓને
 નમન કરતા પૈસો સોપારી શ્રીફળ આદિ મુકતા ચાલતા
 જતા હતા, આ તરફ જ્યારે આવી રીતે ધમાલ ચાલતી
 હતી ત્યારે શહેરમાં વેપાર રોજગારની જગર ઉથલ
 પાથલ ચાલી રહી હતી. યુરોપ અને એશિયાખંડ માં-
 હેના જુદા જુદા માલની વખારોની વખારો ભરેલી હતી
 કપડ તથા રેશમી વસ્ત્રો અને વુલનના કપડાં, સોના
 રૂપાના અને મોટી માણેક હીરાથી જડીત ઢાળીના, જ-
 વપુર અને ઉદિપુરની બનાવટનો જરીયની સોમાન, ખુદ
 કાશીના પીતળના સુંદર વાસણો કાંત્યાદિ ચીજોવડે ગુણ.

અચકાની ન્હાની મોટી ફકાનો પણ ચીકર ભરાયેલી હતી. ઉપર ઉપરની દ્રષ્ટિવડે આધુનિક વિચાર પદ્ધતીને અનુસરી જોતાં આ શહેર મંડેના દેવાલયો જોઈ તેની આસપાસ ફરનારી વાંદર અને મર્કટ સેનાને આવતું ફેંકી આગળ પોતાના દેવ દર્શનની ધાસણમાં પ્રયત્ન કરતા જતા પ્રવાસી ભકતને આ સ્થાન એ એક ધર્મ ભીરૂપણાનું પીયરજ છે એમ જણાઈ આવતું હતું.

અપોર જ્યતીત થઈ ત્રીજે પહોરે દેવદરશનનો વિધી પુર્ણ થયો. શરદચંદ્ર અને તેની માતૃશ્રી સ્નાનાર્થે ગંગા તટ પર ગયાં. પોતાના અગ્રણિત પાપોનું શાસન કરવા માટે આવેલ હોયો. સ્ત્રી પુરૂષોની ગંગાના પવિત્ર તટ ઉપર ગીરદી ધસેલી હતી. ભીરૂં જોર અને ભીક્ષુક પ્રામ્હુલો પોતપોતાના યજ્ઞમાનેને સંકલ્પ કરાવતા હતા કેટલાક શુદ્ધ દવીજો પણ પોતાનું માધ્યાન્હ આહ્નિક ગંગાં તટ પર કરતા જોવામાં આવતા હતા. આ અનેક જનમંડળના આવાગમનથી મણિકર્ણિકા અથવા દશાશ્રવમેઘ ઘાટના પગથીયાં ઘસાઈ ગયાં હતાં. જ્યાંથી સ્નાનવિધી આટોપી શરદચંદ્ર અને તેની મા સાંજના સાડાત્રણ મળના અરશામાં પોતાના મુકામે આવી પહોંચ્યા, અને સોજનવિધી પણ આટોપ્યો. શરદચંદ્રની માતાને ઘણું આનંદ થયો અને હવે પોતાના જન્મનું સાકલ્ય થયું એમ લાગ્યું. શરદચંદ્રના પીતાના શુભસ્વા પછી તેની માતાની સંસારવાસનાઓ નીચું જ થતાં,

પોતાનું શેષ આશુચ્ચ શ્રી કાશી વિશ્વેશ્વરની પવિત્ર
છાયા તળે ગંગાકીનારે કઠવાનો જે તેણીનો લાંબા વ-
ખતનો સંકલ્પ હતો તે આજે પુર્ણ થયો હતો.

બનારસમાં શરદચંદ્ર ત્રણ દીવશ સુધી પોતાની
માતા પાસે રહ્યો હતો. તેણે અગાઉથીજ તાલપુષ્કરના
રહીશ એક પંડ્યાજીને પત્રદ્વારા લાખી પોતાના મુકામ
માટે તજવીજ કરાવી રાખી હતી. શરદચંદ્રની માતા
વહેલી ઉઠીને મુખપ્રક્ષાલન ન્હાવું ધોવું આટોપીને દેવ
દરશન આદિ ધારમીક કામનીજ તજવીજ રાખતી.
અને શરદચંદ્ર પણ તેને જોઈતી સઘળી તૈયારી પુરી
પાડતો. આ પંડ્યા લોકોના અત્યાગ્રહી અને લોભીયા
સ્વભાવને લીધે કેટલેક પ્રસંગે કંટાળો આવે છે એ
જે કે ખરું, તોપણ તેમની સઘળી બાબતની માહેત-
ગારીને લઈ જત્રાણુઓને ઘણી મદદ અને પૈસાનો
અચાવ વગેરે લાલ થાય છે તે વિશેષ છે. કાશી, પ્રયાગ-
ગંગોત્રી મથુરાં વૃંદાવન વગેરે સ્થાનોમાં આ પંડ્યાઓ
[હોતસ્થ ઈપાધ્યાઓ] ની વસ્તી હોય છે. અને તે-
મની પાસે એવા ક્ષેત્રોમાં યાત્રા કરવા માટે આવનારા
જત્રાણુઓના નામો નોંધેલા હોય છે. જે પેઢી દરપેઢી
નોંધાતું આવેલ દક્તર જોતાં તેમાં વંશાવળીનો ચોક્કસ
કાખલો બતાવી તે પોતે તેમના ગૌર હોવાનો દાવો
રાખે છે.

દીવસ અને રાત્રી પુર્ણ થઈ ચોથા દીવસનું

પ્રભાત થયું. આજે શરદચંદ્રને છુટા પડવાનું હતું. ની-
ત્ય નિયમ પ્રમાણે માતા પુત્ર શ્રી કાશીવિશ્વનાથના
દરશને ગયાં, દરશનનો ઘંટ વાગ્યો, બત્રાણ સ્ત્રી પુર-
શોની ગીરદી થઈ. શરદચંદ્રની મા ભગ્ન હાથે દેવળમાં
ગઈ. તેના અંતઃકરણમાં પુત્રવિયોગનું દુખ વ્યાપી ર-
હ્યું હતું. નેત્રમાંથી અશરૂંપાંત થતો હતો. તે શ્રી કાશી
વિશ્વનાથની સામે ઉભી રહીને સ્તુતી કરતી બોલી.

“ હે પ્રભુ! હે વિશ્વંભર! જન્મ બળની માયા
મોહ ટાળવા ધણું મુશ્કેલ છે. પણ તારી કૃપા વડે
સર્વ કાંઈ વીટંબણા દુર થાય છે. હે વિભુ! મારી મ-
તી તારા ચરણમાં સદા લીન રહે તેમ કરજે.
ભાઈ શરદ !- ”

શરદચંદ્ર આગળ જઈ તેણીના પગપર માથુ મું-
કયું, તેનું રહસ્ય ભરાઈ આવ્યું. કાંઈ બોલી શકાયું નહીં.
મૌન્ય ધારણ કરી નીચુ બેઠો ઉભો રહ્યો. તેની મા-
તાનો પણ કંઈ કંઈ થયો હતો. તોપણ તે જરા દ્રઢતા
રાખી બોલી-“ ભાઈ શરદ! બા. આપણા પુર્વજોની
ફેડીને માન આપી વરતજે. તારી બહેનની સંભાળ
લેતો રહેજે. હેમજાણુ ખિંદુ અને સુધા એ તારાજ
માનજે. તેમની સાથે તેમજ બીજા સંબંધીઓ સાથે
સ્નેહભાવથી વરતજે. બરાબર ધ્યાન આપી વિદ્યા સં-
પાદન કરી સારી જાગૃત્તિ મેળવજે. સિદ્ધીદાતા પરમા-
ત્માનું આહોનીશ અંતરમાં સ્મરણ કરજે. મને આ પ-

વિત્ર ક્ષેત્રમાં હવે રહેવા દે. શરદ! આ પવિત્રે તીર્થ માં રહીને શાસ્ત્રનિયમાનુસાર હું પોતે આ માફે બાકી નું આયુરય અત્રેજ પુરું કરવાની છું તું ગમે ત્યાં હશે ત્યાં તારી આવૃધ્ધ માતાના આશીરવાદ ફળશે, બા.”

તે સાત્વીક માતાના મુખમાંથી વધારે આગળ શબ્દ નીકળતાં અદકયા શરદચંદ્ર જો કે યુવાન હતો, અને મનનો પણ તેવોજ સુદૃઢ હતો, તોપણ માતાના અવજ્ઞનિય પ્રેમ આગળ તેની પણ તેવીજ સ્થિતિ થઈ. શું જવાબ આપવો અથવા આગળ શું બોલવું એ તેને કુંઠયુંજ નહીં તે સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો.

દેવાલયમાં ફરી ઘંટનાદ થયો. પ્રામુલ્યોના પુખ્ત પાકને લઈ આખા દેવળમાં પ્રતીત્વની ધુમી રહ્યો હતો. સવારનો વખત સ્વભાવિક રીતે પ્રસન્નતા અને શાંતી આપનાર હોયછે, તેવામાં પવિત્ર મંત્રોચ્ચારના શ્રવણ પ્રકંઠથી સર્વ ભક્ત મંડળના મન ભક્તીભાવથી સુપ્રસન્ન થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? તેથી શરદચંદ્ર અને તેની માતાની ખિનતા થોડા વખત સુધી થમી ગઈ. પણ પછી તે વૃદ્ધ માતા પાછી નેત્રોમાં આંસુ આંધીને બોલી—“ ભાઈ શરદ! હવે બા, પુત્રનો વખત થયો છે. લેથી માફે હવે દેવળમાં જવું જોઈએ. તું તારું કર્તાવ્ય ભુલીય નહીં. જલાઈથી ચાલજે; મન ઉદાર રાખજે, સંકટ સમયે હીમલ છોડીય નહીં, કુળપરંપરની ધર્મ અને નીતીને પાળજે.

છેવટે ઘણા કંઠ સાથે શરદચંદ્રના મોઢામાંથી શબ્દ નિકળ્યા—“ માતુશી! હું આપની આજ્ઞા કોઈ દિવસ ચુકીશ નહીં. તમારા કહેવા બહાર વર્તવાની મારી ખુદી થયે, તો તે કરતાં મારા પ્રાણ નિકળી ગએલા હું સુખકર માનીશ ” આટલું બોલી તે પોતાની માતાના ચરણનો સ્પર્શ કરીને—નમન કરીને રજા લઈ ચાલતો થયો. નદીમાં હોડી તૈયારજ હતી, જેમાં તે બેઠો કે તુરત હોડી સામા કીનારા તરફ ચાલતી થઈ.

શરદચંદ્રની માતા અચરુભરીત નેત્રોથી ગંગા નદીના વીસ્તીર્ણ પૃષ્ઠ ભાગ ઉપરથી જતી એક બીંદુ મંત્ર સમાન જાણાતી એ હોડી તરફ એકી દ્રષ્ટીએ જોયાં કરતી હતી. કેમકે તેણીનું અધિકૃત જીવિતનું સર્વસ્વ તે હોડીજ અત્યારે હતી.

સુર્યદેવ ક્ષિતીજ ઉપર આવ્યા અને તેના કીરણ દેવાલય ઉપર ચમકવા લાગ્યો. છેવટેનો ઘંટનાદ થયો. મંત્રોચાર થઈ સર્વ શાંત થયું. પણ શરદચંદ્રની માતા તો રહ્ય તો પ્રથમથીજ આજે શુન્ય હતું. તે તેવીજ પરિસ્થિતિમાં દેવાલયની અંદર દાખલ થઈ. અને ઘણ વખત સુધી કારીગિરિવનાથની સ્તુતિ પ્રાર્થનામાં નિમગ્ન રહી.

મકરણ ૬ મું.

નવું સ્થાન.

હોયે મોટા માળા મહેલો બાજ બગિચા સુદર ચોક,
માડી થોડા ત્રામ રેલવે માણસના પણ થોકે થોક;
એવા સુંદર ચહેર થકી પણ ન્હાતું ગામડું અતિ સાર
સ્વતંત્ર વર્તન સ્વચ્છ હવાથી લાગે મનને બહુ ખ્યારું

પ્રિય વાંચક ! શરદચંદ્ર પોતાની માતાને કાશીપુ-
રીમાં રાખીને પોતે તાલપુષ્કરમાં બાળુ હેમચંદ્રને કલ-
કતે આવવા માટે ખાશ આવડ કચેલ હોવાથી પ્રથમ
રહેતો હતો તે કરતાં મોટું મકાન લઈ રહ્યો હતો.
જેના આસપાસના એક મકાનમાંથી નિચે પ્રમાણે ધ્વની
સંભળાય છે. જે બહેનો પછકી એક ન્હાવાની તૈયારી
કરતી લાગે છે અને બીજી તેણીની પાથે જણાય છે.
બુચો. એક બોલતી સંભળાય છે.

“ બહેનાં અહીં આવ જોઈ જરા. ”

“ શું મને સાદ કર્યો ? ”

“ હા, હું તને બોલાવું છું. જો મેં પેલું છાવલ
થોડું મુક્યું છે. તે પેલા છાપરા પર સુકવી દે. હું આ
કુવા પર ન્હાઈ લઉં. પણ સુધામને તો અહીં કરતાં
આપણા ગામના તળાવપર ન્હાવાનું બહુ ગમે. ત્યાં
તળાવની અંદર ઉતરીને સ્વચ્છંદરીતે ફાવે તેમ બહોળા
ચાણીમાં ન્હાઈએ. અહીં તો શું ? ” બિંદુએ કહ્યું.

ખિંદુનું આ ઘોલવું સાંભળી સુધાને જરા હસવું આવ્યું. તે ઘોલી. “ મોટી બહેન! કલકત્તાની બધી બાબતોનો તને કંટાળો આવ્યો લાગે છે. એકપણ તને ગમતીજ નથી. પણ બા મને તો આ શહેર બહુ ગમે છે. અહાહા કેટલું બધું મોટું શહેર! કેટલાંય દુકાનો! કેવી સુંદર બજાર? બંગલા જેવા ઉંચા ઉંચા, કેટલાય માણસોની રસ્તામાં આવ જા, અને ગાડી ઘોડાની તો કાંઈ વાતજ ના પુછે. આપણા તાલ પુષ્કરમાં છે કાંઈ પણ તેવું ? ”

તેમાં શું? મોટા બંગલા અને ગાડી ઘોડાથી આપણને શું? હૃદ્ય જોઈએતો વેચાતુ! શાક લાજી જોઈએ તે વેચાતી! અરે તે તો શુ પણ માટી અને છાણુ પણ વેચાતું! બહાર જવું હોયતો પગે ચાલતા જવાય નહીં. ગાડીમાં બેસી જવું પડે. કપડાં લૂત્તાં વળી લલકાદાર જોઈએ! શું બહેન સુધા! બધુંય કેદખાનું”

“ પણ બહેન! તે તો ઘરમાં હોઈએ ત્યારે! પણ બહાર નીકળ્યા એટલે કેવી નવી નવી ગમત જેવા મળે છે ? ત્રીજે દીવસે અમે હેમખાણુ સાથે ગયાં હત્યાં, ત્યારે જ્યાં જઈ જોઈએ ત્યાં ત્યાં કાંઈક નવું ને નવુંજ ! ”

“ તે ઠીક. પણ અહી આપણને કાંઈ જોવાનું નહીં, અને આપણા ગામે તો બધાં માણસ જોવાળી તા, કોઈને કાંઈ પણ કામ બતાવીયે, તોપણ નાજ

નહીં. કેવાં સઘળાં માયાળું ! અહીં કાંઈ છે તેવું ? ”

“ પણ મોટી બા ! અહીં આપણે થોડા દીવશ રહેશું એટલે સહેજે બધી જગ્યાએ પીછાન થઈ જશે. પછી તને કંટાળો નહીં આવે. બહેન ! હે આ દુધવાળી આવી. દુધ લેવું છે ને ? ”

“ દુધવાળીને જોઈને બીંદુ જોડી—“ કેમ આવે તો દુધ સાંડે લાવી છે ને ? કે એ તો કાલની માફક થોડું પાણીજ ? ”

“ અરે એમ તે હોય ? માફ દુધ નહીં હોયજ નહીં. ”

“ હા. ખરું. અમે કાંઈ કોઈ દીવશ દુધ લેયું છે. અમારે ઘર અમારી ગાય દોઢ શેર દુધ કાઢતી, તો પણ એટલામાં છોકરા છંયાને સારી પેઠે પુરું પડતું. અને અહીં તારું ત્રણ ત્રણ શેર લગ્ગએ છીએ તો પણ કાંઈ પસોજ લાગતો નથી ? હીક. પણ કાલે મેં તને દહીં લાવવાનું કહ્યું હતું તે લાવી છે કે. ”

“ હા. લાવી છું. કહ્યા પછી કેમ ભુલું ? ”
આમ કહી તે ભરવાડણે દહીંને વાટકો કાઢી આગળ સુકવેા.

“ શું ચાર પૈશાનું આટલુંજ દહીં ? ”

“ ત્યારે ચાર પૈશાનું તે કેટલુંક આવે ? તે તો ભમાણ ગામડાઓમાં ભરપુર માસ્યારો મળે એટલે જ

ધારે આવે. અહીં શહેરમાં તો આટલુંજ. વળી તમે તો મારાં રોજના ધરાક છો તે શું હું તમને બોલુ આપીશ ? ”

“ બહેન સુધા ! જો આ હીકો કે કલકત્તાનો વેલ ન ! આટલુ દહીં તને બચ મશે કે ? ”

કેટલામાં કામકાજ કરનારી સુલણ આવી. એટલે તેને ઘરમાંથી સંઝવારી કાઢી સાફસુફ કરવાનું અને થયારીઓ સંપેટી મુકવાનું કહીને છોકરાંને સુધા પાસે મુકીને બિંદુ રાંધણીવામાં ગઈ. સુધાએ પોતાના કબજા માંહેની મોઢીખાનાની કોટડી માંહેથી દાળબોખા લાવી વીણવા શરૂ કર્યા.

પ્રિય વાંચક ! દિપરની હકીકતથી સહેજે તારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે, કે હેમચંદ્ર બાબુ શરદચંદ્રના આજુહથી કલકત્તા આવ્યા હતા અને ચોડા દીવસ તેઓ તેની સાથે રહી હવે જુદું નાતકડું મકાન લઈ રહ્યા હતા. શરદચંદ્રે પોતા સાથે રહેવાને ઘણા આગ્રહ કર્યો, પણ તેને અમયાશમાં અડચણો થશે એમ કારણ બતાવી શરદચંદ્રે જુદું મકાન લીધું હતું.

આજુબાજુના મકાનવાળા ઘણા માણસો શરદચંદ્રની પીછાનને લઈ હેમચંદ્રને બોળખવા લાગ્યા. તેમાં કેટલાએક હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરનારા હતા. કેટલાક સરકારી કોર્ટમાં જુદાજુદા ખાતાની મોકરીયો કરનારા હતા, કેટલાક સુરેપીમલ વેપારી કંપનીઓમાં કલારની

નોકરી કરનારા હતા, તો કેટલાક બાપદાદાના વખતની
ઈનામી મેળવેલી એસ્ટ્રો પર અમન અમન ઉડાવના-
રા પણ હતા, જ્યારે બિચારા કેટલાક તો હુદ્દે વંથી
પીડાતા દરિદ્રાવસ્થા ધોગવનારા હતા. મોટા શહેરમાં
નોકરી મેળવવી એટલે એ ઘણું ભગીરથ કામ છે,
કેટલાએ વશીલા અને પુશામતનો જ્યારે પ્રેશીયર
થાય, ઘણી મહેનત કરી આંટા ફેરામાં જોડા ઘસાઈ
જાય તો પણ નોકરી મળતી નથી.

કહું છે કે—

“ વશીલાના સાથી મોટા હાથી અને સેજ માંહી,
સાઠ નામે કુળકુલ મૂલથી વેચાય જેમ,
દમદીની નોય જોણી તોય બાઈની કમાણી,
ઉલરાય જેમ કીડી કણુ ન ગણાય છે.
ગરીબ રીખાઈ મરી મહેનત કરી કરી,
વિધા શીખે તોય તેની ફાયટ તે જાય છે,
વશીલા વિનાના જોડા ફાડે તોયે નહીં મળે,
નોકરી આકરી ખરી ખાંડા કેરી ધાર છે.

[બાલ કવી]

એટલે નોકરીના પ્રયાશમાં નીરાશાનો અનુભવ તો
હાલે હાલે થાય છે. અને બિચારાં હેમચંદ્ર બાબુનું
પણ તેમજ બનતું હતું.

ભવાનીપુરામાં પુસ્તક સંઘન પ્રહરણે રહેતા હતા.

અને તે હેમચંદ્ર બાળુને ગરીબ સ્થિતિનો, ભયો, અ-
ણબણ અને ગામડીયા માણસ બાણી પ્રેમથી વરતતા
હતા. તેને જોઈતી ખખરખાતમી પુરી પાડતા હતા,
અને તેને પોતાના ઘેર વખતે જમવા પણ બોલાવતા
તેમજ વખતે જમવા પણ બોલાવતા. તેમજ વખતે
વખત તેની ખખર અંતર પુછતા. એવી રીતે હેમચંદ્ર
ની થોડી ઘણી પીછાન થઈ.

હેમચંદ્ર બાળુની પત્ની જિહ્વેને જેમ આ કલકત્તા
માટે કંટાળો આવ્યો હતો, તેમ તેને પોતાને પણ થયું
હતું. બાળુ સાહેબને પોતાના સ્વચ્છ હવા વાળા ગા-
મડામાં જઈને રહેવું અમતું હતું. કલકત્તા તો તેને કે-
દખાના માફક થઈ પડ્યું હતું. શહેરમાં માન પ્રતિષ્ઠા
મેળવવા ખાતર કેટલા અને કેવા ભગિરથ પ્રયત્નો આ-
વતા હોય છે, અને એક બીજાની સ્પર્ધા ચાલતી હો-
ય છે, તે સાક્ષીબુત તરીકે જોવામાં મોટી ગમત પડે છે.
એકાદો ખેતાળ મેળવવા ખાતર આણ્યા આપવા, ગાર્ડન
પાટીઓ કરવી. નાયરંગની બેઠકો કરાવવી, પાનસોપા-
રી અને મીજલશે કરાવવી, વળી માનપત્રો આપવાં,
તથા મોટા અધીકારીઓ તથા ધનસંપન્ન અમલદારોને
પસંદ હોય તેવા કામમાં (ફાળાઓમાં) લાગ્યો રૂપિયા
ની રકમો ભરવી “ ઘરના ચાટે ઘંટી ઘંટી બાવાજીને
આટો ” વગેરે કેટલીએ ભાતની ઉપધાપ ચાલતી હોય
છે. કેઈ કાંઈ પરથી પકવ ફળ પાડવા માટે પથરા

પર પથરા હેંકતાજ રહેવું જોઈએ, પત્રી તેમાંની એકદા પણ પથરને લઈ ફળ પડતુંજ, પણ પ્રયત્ન જરીજ રહેવો જોઈએ, તેજ પ્રમાણે આવી પદ્મીએ કે માન મસ્તખા મેળવવા એ એક જાનને શીકારજ છે, અને તે મક્કમ વિચારથી પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે તેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

જુન માસ બેઠો. સૂટીનીયમ પ્રમાણે આકાશ અબ્જા-ચ્છદિત રહેવા લાગ્યું. હેમચંદ્ર બાબુને હવે પોતાનો આવો મોટા શહેરમાં કોઈપણ ધંધામાં પતો લાગતો નથી એમ જણાતા પારાવાર દિલગીરી ઉપજી. તેણે મનમાં ધાર્યું કે આમ થવાનું કારણ માત્ર પોતાને વ-ચીલો નથી એજ છે, અને તેથી કલકત્તાને સલામ ભ-રી ચાલ્યા જવું એ બહેતર છે. તે સવળો હીવલ નોક રીની શોધખોળમાં કાંઠતો. જ્યાં જ્યાં કાંઈ પચ્છ ઠેકાણું જણાતું ત્યાં ત્યાં બાબુ પુછપરછ કરવામાં બાકી રાખ-તો નહોતો અને છેવટે કંટાળી સાંજરે ઘેર આવતો. સંસારમાં પુરૂષ માત્રનું ખરૂં વિશ્રાંતી સ્થાન સુંશીલ સ્ત્રીજ હોઈ થકે અને તે બાજતમાં હેમચંદ્ર બાબુ પરમાત્મ કૃપાએ સુખી હતા. બિંદુ પતીને પડતા અ-થાગ શ્રમ અને મનોહુષ્ણને જાણનારી હતી. તે સાંજના વખતે જ્યારે બાબુને ઘેર આવવાનો વખત થતો હતો ત્યારે પોતાની નિર્ધન સ્થિતી પ્રમાણે પણ કાંઈક નવી-ન સ્વાદીષ્ટ નાસ્તાના પદાર્થ તે તૈયાર કરી રાખતી, અને પતી પાસે રજુ કરી બીનોદપુર્ણ ચાંતીની વાતો

કરી પતીના ઉદ્ધીમ ચીતને સંતેજ આપતી

એ સંપત્તીને કલકતાની આ કંટાળા ભરેલી જીંદગીમાં આનંદદાયક માત્ર શરદચંદ્ર એ એક વ્યક્તી હતી. શરદચંદ્ર હરરોજ સાંજે હેમચંદ્રના ઘેર આવતો હતો, જે વખતે બીડુ સુધા અને હેમચંદ્ર બાળુ તે ફરતા વીંટળાઈને ગમતથી બેસતાં વાતો કરતાં હતાં.

શરદચંદ્રનો સ્વભાવ ઘણો ઉત્સાહી હતો, પો તે તાના કોલેજ માંડેની જીદીજીદી વાનો કરતો. કોલેજમાં શીખનાતા શાસ્ત્રીય અને વાંડમય વિષયક પાઠો વિષે પણ તે તેવીજ રીતે લાંબા લેકચરો ચલાવતો. કોઈ વખતે શહેર માંડેની જીદી જીદી સંસ્થાઓ, અફ્ટ સંપત્તી અને એશઆરામ તેમજ તે સાથે બીજી બાળુ થી થતી હાલ વિપત્તી વીગેરે સંબંધે પણ તે તેવીજ ચરચા ચલાવતો જીદા જીદા દેશ માંડેના મહાન લોકોના પ્રયત્નો, અને તેમાં તેમને મળેલ યશ એ વિષે પણ તે ઘણું બોલતો. સામાજિક સુધારા વિષે જ્યારે તે બોલતો થઈ કરતો ત્યારે તેની વાણીમાં એક અલોપીકજ સ્ફુરણ ચડી આવતું. એ માટે તન-મન-ધન કરનાર પંડીત ઈશ્વરચંદ્ર, વિદ્યાસાગર, અને એ માટે સ્વાતંત્ર્યપણ કરનાર અક્ષયકુમાર દત્તાના સંબંધે પણ શરદચંદ્ર ઘણી વાતો કરતો. વળી રાજા રામમોહનરાયે ખંભાણમાં કરેલ એકેશ્વરી મતનો પ્રચાર અને તેવીજ કમળીરી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બળભારા સ્વામી દયા-

નંદ સરસ્વતી, તથા વિચાર શરણીને ઉત્તારવસ્થા આપનાર મધુસૂદન દત્ત, બાળુ બંકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય તથા બ્રીટીશ પ્રજા માફક હીંદી પ્રજાને હક મેળવતી આપનાર રામ ગોપાળ ઘોશ અને હરીશચંદ્ર મુનશી રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં ભાગ લેનાર અને ઉન્નત માર્ગદર્શક ઉદાર વાઇસરાય લોર્ડ રીપન સાહેબના સંબંધમાં પણ બોલતાં શરદચંદ્રનું રહ્ય કૃતજ્ઞતાથી ભરાઈ આવતું અને તેથી એ વિશે તે રસપુર્ણ છટાદાર બોલતો.

શરદચંદ્રની ઉત્સાહ બુદ્ધી અને નવીન નવીન વિચાર સંકળના સાંજણીને હેમચંદ્ર અને બીંદુ ઉભયને ઘણો આનંદ થતો. તના ક્ષોત્રમંડળ પછંકી એક બીજુ સ્થાન પણ ત્યાં હતું જે સુધા ! જ્યારે ઉત્સાહ પુર્ણ શરદચંદ્રની વારધારા ચડે થતી ત્યારે સુધા તદ્દલીન બની જતી. પણ મર્યાદા તથા લગ્નના બંધનથી તે મનમાંને મનમા ખુશ થતી મદુરમીત ગાલમાં ને ગાલમાં હુશી જતી.

સુધા સુધા જતી ત્યારે તેનું અંતરણ્ય માફક પદાર્થના સેવનથી જેમ મત્ત બને તેમ ઉત્સાહપુર્ણ થતું. રાત્રે સૂઈ શાંતતા પ્રસરે છે ત્યારે પણ એ બાલીકા નાં રહ્યપટમાં શરદચંદ્ર બાળુનો વાણી પ્રવાહ ફરંચા કરતો !

પ્રકરણ ૧૦ સું.

નાચ રંગ.

ગીતી.

માણસને મદ મારે સદગુણો! તે સદૈવ નાશ કરે,
બન ચોવન યુવતીએ મદદારો શતરૂની ગરજ સારે.

શુકલ અષ્ટમીનો દીવસ એટલે ચંદ્રમાતા શીતળ
પ્રકાશમાં રાતની વખતે બહાર ફરવા નિકળવા માટે
ધણે આનંદદાયક હોય છે આ વખતે તુરતમાંજ ચં-
દ્રોદય થયો હતો, અને તેના રૂપેરી કીરણથી કલકતા
અવોહીક શોભતું હતું. દીવસનો શ્રમ પરીહાર કરવા
માટે વાળુ જાટોપી અજવાળી રાત્રીએ ફરવા જવાનું
હેમચંદ્રને બહુ પ્રિય હતું એટલે તે જુદી જુદી બા-
બતના વિચાર કરતાં કરતાં ફરવા નીકળ્યા હતા.

કલકતાના સરીઆમ રસ્તા પરની આવજ આવ્યારે
બંધ પડી હતી, અને સર્વત્ર ચાંતી છવાઈ હતી. વી-
ચારમાંને વીચારમાં તે ભવાનીપુરા પાછળ મુકીને આ-
ગળ ધણે દુર નીકળી આવ્યા હતા. તે બાહીમંબની
બાજુએ વસ્યો. જ્યાં એક ઘોડાગાડી આવતી હતી
એટલે તે તરફ ધ્યાન જતા સહેજે વિચાર તરંગ
તેના બંધ પડ્યા. તેણે પાછળ વળી જોયું તો ત્યાં
એક અકચડીત ફાનસ બમતાં લાલ લીલા રંગનો પ્રકા

રા આનુભાવ પાડતી લેડા ગાડી જેને સ્વચ્છ ઘોળા પાણીદાર ઘોડા બેઠેલા હતા એવી પુર ભેસથી દોડી આવતી દીડી અને ભેતભેતામાં હેમચંદ્રની ખાનુથી નીકલી આગળ એક મોટા બંગલામાં દાખલ થઈ. એ બંગલાની આનુભાવ સુંદર બગીચા હોઇને પુર ભપકાથી રોશની કરેલી હતી પેલી ગાડી અંદર દાખલ થઈ એટલામાં તે બીજી એક તેલીયા રંગના ઘોડાવાળી ગાડી પછવાડેથી નીકળી, અને તુરત ખાનુ પર થઈ તે પણ એજ બંગલાના દરવાજામાં દાખલ થઈ, જ્યારે એ બીજી ગાડી અંદર જઈ પહોંચી ત્યારે તેની અંદરથી તાફળીઓનો મધુર હાર્ય ધ્વની હેમખાનુના સાંભળવામાં આવ્યો.

બંગલાની અંદર આટલી બધી શું ધામધુમ છે તે બાણુવાની હેમચંદ્રને ઇચ્છા થવાથી તે બંગલાના દરવાજા પાંચે ગયો ત્યાં એક સીદી દરવાજે આમતેમ ટેલતો હતો. અંદરની ખાનુમાં વિસ્તીર્ણ બગીચા હોઇને તેની અંદર ફરવા માટે જુદીજુદી સડકો હતી. અને તેની બંને ખાનુ ગુલમિદીની વાડ ચોભતી હતી જુદી જુદી તફવેલીઓની આકૃતિઓથી વિવિધ પ્રકારના ફુલાના જુદા જુદા રંગથી અને લત્તાઓ પરના પક્ષીઓના નાનાવિધ કલસ્વથી અને ઠેકઠેકાણુ ગોઠવેલા ફુવારાઓથી બગીચાની ચોભા ઓર જામી હતી. અંદરનો બંગલો ભવ્ય હોઇને રોશનીથી ભરપુર ભાવકમાં ચોભી રહ્યો હતો. દરવાજાથી બંગલાના બાજુ

સુધી રંગીત બબ્બોની હારોની હારો લટકાવેલી ફરકતી હતી

હેમચંદ્ર એ દરવાન પાસે જઈ ધીસે અવાજે બી-હતાં બીહતાં પુછ્યું—“ જમાદાર ! આ બંગલો કોનો છે ? ”

મીઠીએ પોતાની દાઢીપર હાથ ફેરવતાં, અને મુછો મરડતાં કહ્યું—“ શું આ બંગલો કોનો છે, તેની તમને ખબર નથી ? આ શહેરમાં હેના મોટા મોટા જુહસ્થોને આ બંગલાની માહેતી છે, એટલું જ નહિ પણ એક શંકડીક અને બાળ બચ્ચું પણ અંગણુ નથી. કેમકે મોટા જુહસ્થોને ઉપરાછાપરી મિજબાનીઓ થાય છે. મને લાગે છે કે તમે અહીં નવા આવ્યા હશે ! ”

“ હા. બાદશાહ ! હું અહીં નવો આવ્યો છું વગી આ લક્ષ્મી તરફ તો તેમાં પહેલીજવાર ” હેમચંદ્રે સત્ય વાત જણાવી દીધી.

“ બરાબર. તેમજ નહિતર કલકત્તા માં હેના મોટા મોટા જમીનદારો, શેઠીયાઓ, વકીલો વિગેરે કેટલાએ અહીં આવે જાય છે. સમજ્યા દોરત ! ”

“ પણ ભાઈ ! હું પડ્યો ગરીબ. માફ આ તરફ ક્યાંથી આવવું થાય ? ”

“ ખરું છે. તમારા જેવાના અમારા શેઠ સાહેબના તરફ કોણ ભાવ પુછે ? અને પછી તેડાની તો વાતજ ક્યાં રહી ? આજ જેનો નાચ થવાનો છે, તે પરી એ કાઢીવાર પણ પોતા તરફ સ્મિત વદને જુએ એટલા

માટે આ કલકત્તા માંહેના મોટા મોટા બ્રહ્મસ્થાને કેટલા અને કેવા કેવા પ્રયત્નો કરવા પડે છે ? ”

“ પણ જમાદાર સાહેબ ! તમારા શેઠ સાહેબ અને આટલા આ મોટા ખંખડા અને બગીચાના માલિક કોણ ? તેમનું નામ શું ? ”

હેમચંદ્રના આ પ્રશ્નથી દરવાનને બહુજ આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આતે કેવો ગામડીયો છે ? તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું—“ શું તમને ખબર નથી ? ધનપુરના ધનંજય બાબુ સાહેબ તેજ આ બગીચા અને બંગલાના માલિક શું રામજયા ? ”

ધનંજય બાબુ એ શબ્દો સાંભળતાંજ હેમચંદ્રના અંતઃકરણમાં એક વજ્રઘાત થતો. હોય તેમ ધાસકો બેઠો. તેનું મસ્તક જમવા લાગ્યું. ઘડીયો તેને જુઝ જેવી મોટી થઈ પડી. આંખમાંથી આંસુઓ દાડ દાડ પડવા લાગ્યાં. તેના પ્રેમાળ હૃદયમાં લોળી અને સુશીલ બિ-ચારી નંદિનીની છબી ખડી થઈ. તેનાથી બોલાઈ જવાયું—“ અહાહા ! પ્રેમાળ દેવી નંદિની ! જો અથાગ સમૃદ્ધી બાગ બગીચા, લગ્ન ઇમારતો. તેમજ કિંમતી વાડાઓ અને બગીચો એથીજ જો માત્ર માનવીને સુખ પ્રાપ્ત થતું હોતે, તો તારા આવા તારૂંદયમાં તું કદી પણ આટલી દુઃખી અને સુખની નીસરમાં રૂંપલાવી ના ! ”

લગભગ અરધા કલાક સુધી હેમચંદ્ર એવીનેએવી વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં ઉભો હતો. તેટલા અવકાશમાં તેના મોઢામાંથી એક પણ શબ્દ નિકળવા પામ્યો ન હતો. છેવટે તેના મનનું ચોક્કસ વલણ થયું, અને એ માટે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવાનું તેણે ધાર્યું. બચપણથી તે ધનંજય બાબુને ઓળખતો હતો. ધનંજયનું નાંદિની સાથે લગ્ન થયા પછી તે તાલપુષ્કળમાં એકવાર આવેલ હતો. અને તે વેળા હેમચંદ્ર સાથે તે આદર ભાવથી વરતતો, જેથી તેને સમજાવી ઉંડાઉ અને અવળે રસ્તેથી તેનું ચિત્ત સારા માર્ગે દોરવું, અને એ શબ્દો પણ આજે ને આજે તેને કહેવા માટે આ મતી મી-જસસમાંજ તેની મુલાકાત લેવી એમ હેમચંદ્રે નક્કી કર્યું અને તે દરવાજા પાસે ગયો.

હેમચંદ્રને નજીક આવેલ જોઈને શેખાર્જી રાખતો સિપાઈ આગળ થયો અને વળી પુછ્યું “ કેમ તમને શું જોઈએ છીએ ? ક્યારના અહીં બંગલા પાસે હર પચાઈ કરે છે તે ? ”

“ દરવાજા ! મને તમારા શેઠને મળવું છે. અં-દર જવા દેશો કે ? ”

“ પણ મને લાગે છે, કે આજની મિજલસમાં તમને નિમંત્રણ નહિ હોય, અને તેથી વળર તેડે અં-દર જામલ કરવામાં આવે, તો અમને તમારા શેઠ સાહેબનો કબજો મળે. ”

“ તે ઠીક પણ માફ નામ હેમચંદ્ર અને હું લપુષ્કળથી આંચો છું, એટલે તો તમારા શેઠને કે આવશે કે ? માફ નામ તેમના બાણવામાં આવશે, એકસ તે મારી મુલાકાત લેશે. ”

“ અમારા શેઠ સાહેબ પાસે તાલપુષ્કર અને ત જંગલના રહીસ એવા ઘણા ગામડીઆ આવે છે. પ તેમને મળવાનો અમારા માલિકને જરાએ વખત મળે નથી. અને તેમને તે પસંદ પણ નથી. ”

“ પણ તમારા બાળુ સાહેબનું અમારા જ ગામને લગ્ન થયું છે. અને તે ન્હાનપણથી મારી માહેતીના એટલે મારા માટે તે કદી ના કહેશે નહિ. ”

હારકીપર જરા આશ્ચર્ય ચક્રીત થયો. આ વગ તેડે આવનાર ગામડીઆને એકદમ બહારથીને બહારથી કહાડી મુકવાનું તેના મનમાં હતું પણ “ આ બહુસ કોઈ બાઈ સાહેબના પીયરનો શંખંધી હશે તો શે સાહેબના બાણવામાં આવતાં ગુસ્સો કરશે. ” એમ ધાર તેણે હેમચંદ્રને બાંકપર બેસવાનું કહ્યું અને પોતે અંદર જઈ લેવા ગયો.

અરધા કલાક સુધી હેમચંદ્રને તે બાંકડાપર તપાસ કર્યું તે બંગલાના બારણા તરફ એકી દ્રષ્ટીથી જોતો હતો એટલામાં દરવાજાનો ચીપાઈ આંચો, અને તે સન્માન પુર્વક અંદર લઈ ગયો, તે એક મોટા દાદા ઉતરીને મિજલસના રૂમમાં દાખલ થયો.

ધનપુરના ધનેશ્વર કુટુંબના વારશદાર ધનંજયબાબુ પોતાના લહેરી અને ઇસ્કળાજ દોસ્તદારો સાથે આ દિવાનખાનામાં બેઠેલા હતા. હેમચંદ્રને જોતાંવાર ઉઠીને તેમને આદર પુર્વક એક ગલીચો મટેલ ખુરશીપર બેસાડ્યો. ધનંજય બાબુની મોટા ગૃહસ્થોમાં ગણતી થતી હતી, અને તેથી તે તદ્દન સ્વતંત્ર વિચારનો બન્યો હતો. તોપણ તેણે આવા વિવેકનો ત્યાગ કર્યો ન હતો. હેમચંદ્રને પણ આવી રીતે પોતાનો સન્માન કર્યો એથી સંતોષ થયો.

દિવાનખાનાની અનુપમ શોભા જોઈને અને તેની અંદરની ખતીની લાઈઝો જોઈને, હેમચંદ્રના નેત્ર દિપાઈ ગયાં. તેણે રસ્તા ઉપરથી જતાં યુરોપીયન લોકોના મોટા મોટા બંગલાઓ બહારથી જોયા હતા. બુદ્ધિસંચયનો સીંહસુતીંદ્રાંક દરવાજો પણ તેમણે જોયો હતો પણ અંદર કેવી રીતનો કાઠમાઠ હોય છે તેની તેને ખબર નહતી ડેલહૌસીન્કેર મહેના અને જુના કોર્ટ હાઉસ સ્ટીટ ઉપરના યુરોપીયનોની શોપ પણ તેણે અંદર ડોકીયાં કરી કરીને જોઈ હતી. પણ ધનપુરના જુવાન જમીનદારના આ રાજવૈભવી ભવ્ય બંગલા જેવો કાઠ આ પહેલાં તેણે કદી જોયો નહોતો.

ધનંજય બાબુના કેટલાક રનેહીયો આ મિજલસમાં આવીને બેઠેલા હતા, જેમનામાં સંગીત શક્તી અને રમતગમતના ખીજ રોપાઓલ હતાં; તેવુંજ આ મંડળ એકઠું થયું હતું. ધનંજયની જમણી તરફ બેઠેલ મહ-

સ્થાનું નામ સુમતીચંદ્ર હતું, તે યુવાન દેખાવડો અને હસતે ચહેરે આનંદ મગ્ન બેઠેલ જણાતો. હતો, તેનું ધોતીયું કાળી કોરવાળું અને ઘણુંજ ઝીણું સુતરની વણ્ટનું હતું. ખભાપરનો ખેસ પણ તેવોજ ઝીણો હતો અને તે વાંસીંગ કંપનીની ઇસ્તરીને લીધે કડકડતો હતો. તેનો અમુકજ ધધો છે એમ કંઈ કળી શકતું નહતું; કેમકે તે કલકતામાહિના માટા પહવીવાળા અને શ્રીમાન શુદ્ધસ્થાની સાથે હરતા ફરતાં જોવામાં આવતો જેમ અંકેક ફુલમાંથી મધમાખી મધ લેળો કરી છે એ તેમ આ સુમતીચંદ્ર જુદા જુદા શ્રીમંતોની ખુશામતમાં પેચો લેળો કરી એશ આરામ અને અમનચમન કરતો હતો, તેનો ખાસ ધધો ઉપરથી કહેવાતા બડા પ્રહુસ્થો પાસેથી ફરતાવેજ યા ચીડીયો કરાવી ખીબ તેવા જાણે શુદ્ધસ્થાને ખાનગી રીતે આપી નાણા કઢાવી, એ ‘અં-દર પોલપોલ પણ કહેવાતા એ શેઠ’ એવી સ્થીતીવાળાને તે આપવાં અને તેમાંથી પોતાનું ચથેચ્છ કમીશન ઉપજાવી લેવું એ હતો અને એવા ઉપરના ડોળમાં દબાતા શેઠીઆઓને પોતાના તેવા વ્યવહાર ગ્રાપ્ત રાખવા; લાખોનું તુકસાન થાય તોપણ તે કઠીણ લાગતું નથી, કેમકે તેમને તેવી ટવજ પડી હોય છે કે-‘લાખ લખાવે ખાતે ઘરમાં અરધ લાખ આવે, તેમાંથી પોવાખ થાય ને પડદા ચિતરાયે’ એ કવીવર નજુરામની ઉકડી નો તે લોચ બહ પડ્યા હોય છે. વળી ઉમર લાચક મએ ધન દોલતના માલિક બનારા કુલાવડા જુવાનીયાએ

તો આ સુમતીચંદ્રની સલાહ લેવામાં જરાપણ પાછત રહેતા નહતા. સુમતીચંદ્રમાં વ્યવહાર આતુર્ય' બાલવા ચાલવાની છટા, અને પ્રત્યેક બાબતમાં સોસરી નિકળી જવાની ખુબી એ ગુણો તેનામાં અનુપમ વસતા હતા.

સુમતીચંદ્રની બાળ્યમાંજ યદુનાથ બાબુ બેઠા હતા તેની વિવિધ વિષયોપર લાવણ આપવાની છટા વિખ્યાત હતી તેના ધંધો વકીલાતના હોઈ તેની રીતભાત ગુરૂ પીયત દેશનની હતી. પાશ્ચાત્ય લોકોની રૂઢીઓમાં યદુનાથ બાબુ ઘણા અનુભવી હતા. અને તેથી તેમની એવી મિજલસ કે જલસાના સ્થળે ચોકસ હાજરી રહેતી એપહેનની કઈ બાત સારી ? કઈ કંપનીની ચીરકી ઇંચી સીગારેટ કયા માર્કની ધીમતી ! વગેરે બાબતના આખર નિકાલનો મત આપવાનો અધિકાર યદુનાથ બાબુનેજ હતો. અને તે કલકત્તાના ફેશનેબલ મંડળ તરફથી બ સાએવો હતો. તેથી યદુનાથ બાબુના ફેસજાપર દોઢની અપીલજ નહતી. યદુનાથ બાબુએ કલકત્તાના ટાઉન હોલમાં “ હિંદુસ્તાનનું રાષ્ટ્રીયત્વ અને તેના રીતી રિવાજોનું મહત્ત્વ ” એ વિષયપર મોટું ભાષણ આપ્યું હતું, તે સલાસદોને પસંદ પડતાં તાગીયોપર તાગીયો નો સપાટો ચાલી રહ્યો હતો. યદુનાથ મોટા મોટા અમલદારોમાં ફરવીયો અને શ્રીમાનના આત્મસ્તુતીના બુખ્યા અલ્લહ યુવાનોનો દિલોબાન દોસ્ત હતો.

યદુનાથ બાબુની પાછળ પુસણ મતા અધિમાની

હરીશંકર દત્ત સાદા જુના રિવાજનો પોષાક પહેરીને બેઠા હતા. તેણે ટુંકી બાંહુઓની બારબાંદી પહેરી હતી અને તેમાં ઘડીઆળ લટકાવેલ સોનાની સાંકળી ખીસા પાસે લટકતી હતી. તેનું ઈંગ્લીસ નોલેજ સાધારણજ હતું તે જ્યારે ઓશ્રીસમાં જતો ત્યારે ધોળી શકેલ મલમલ । સાફે બાંધતો. તેની ઈંગ્લીસ બોલવાની છટા જુની પદ્ધતીપરની હતી. તેનાપર યુરોપીયન ઓશ્રીસ-રોની સારી કૃપા હતી. તે પુરાણમતને બહુજ માન આપતો. અને યુરોપીયનો સાથે તે વિશે કુશન અને બાયબલને મળતી જુદી જુદી વાતો કરીને પોતાનો મત શબ્દ બોવાનું સાબીત કરતો તેની રહેણી કશણી મી-લનસાર હતી, જેથી પુરાણ મત! અભિમાની તેવાજ હોવા બેઠાએ એમ ધારી હરીશંકર દત્તની માફક વસ્ત્રવાની બીજાઓને તેના અધિકારીઓ ભાગમણુ કરતા. હરીશંકર દત્તની આવી વાક્યદ્રુતાથી તેને ઘણો સારો ફાયદો થયો હતો. કે યુરોપીયનોની મહેરબાનીથી તેના ઉપરના બીજા હકદારોનો હક ડુબાવીને તે ઉંચી જગ્યા પટકાવીને, સારો પગાર મેળવતો થયો હતો. આ વખતે પણ હરીશંકર દત્ત પોતાની એ વાક્યાતુર્યતાનો ઉપયોગ કરતા હતા. અને વચમાં વચમાંથી સ્વાગત કમીટીને માન આપતા બાબુની અંધારી બોલીમાં જઈ ને સહાધ્યક્ષ મંડળ સાથે મધના રીશા પણ ખાલી કરી આવતા હરીશંકર દત્તની બાબુમાંજ પ્રાશ્નત્ય સ રફતી મહોપાધ્યાય મી. કર્મકાર બેઠા હતા. તેમણે યુ-

રોપની મુસાફરી હાલમાંજ પુરી કરી હતી. અને ત્યાંથી આવતાં તે તરફની સઘળી સુધારણાના ચીન્હો સાથે લેતા આવ્યા હતા, તેમણે પહેરેલા કોટ અને નેકટાઇની ફેશન તદ્દન નવી, અને આંખપર આયગ્લાસના ચડાવેલા ચસમા પણ નવી ફેશનના હતાં, ઇંગ્લીસ સ્પી-ચનો ઉચ્ચાર તે તદ્દન ગોરા યુરોપીયનોની મધ્દક લાલ-કાદાર રીતે કરતા અને તેમનો સઘળો રૂસ કવિએ એક સ્થળે વર્ણવ્યા પ્રમાણેનોજ હતો.

ઘોડા તણા જે સખંધ સમજા કીટોને કરી,
મળાપ્રીસે અકકડ કોલરથી ખવાય છે,
નિચે ઉતરી ન પડે પાટલુન તેના માટે,
પટ્ટા ઘાલી ખંભાપર અકકડ બનાય છે.
વળી બેશી ન સકાય હોય તડો તડ તેથી,
ઉભા ઉભા પેશાબની હાજત કરાય છે,
છોડે ખાંધે વાંકાવળી જ્યાંજ્યાં જાય ત્યાંત્યાં તોય.
વાઘરી કે દોરીવાળા બુટ ખરીદાય છે. (બાલકવી)

તેનો એ યુરોપીયન ઠાઠમાઠ જોઈને અંજણેયો મા-જુસ તેના ભભુકામાં અંજાયા વિના રહેતો નહિ. તેનું જોલવું ચાલવું, હરવું ફરવું, ઇત્યાદી એવું ફેશનેબલ હતું કે પ્રાશ્ચાત્ય રીતીના અનુકરણની નિષ્ણાતતા માટે તેના મીત્રોને ઘણું ગુમાન હતું કે યદુનાથ બાબુમાંહેની સુધારણા શક્તી જોઈ પોતાની અજ્ઞાનની મીરમગ્ન બુમી ઉપર પ્રાશ્ચાત્ય સુધારાનો પ્રકાશ પડ્યો છે. અને

લેતું અનુકરણ કરવાથી આપણે સુધારણા શિખરપર ચડવાનો માર્ગ સપાટાબંધ ગ્રહણકરીશું એમ આ તરફ મંડળને લાગતું.

હરીશંકરની બાબુમાં ખેઠેલ ગ્રહસ્થના નામ વિશ્વ ભર બાબુ અને દિગંબર દત્ત હતાં તે આ મંડળમાં અગ્રેસરપણું લોગવતા અને પ્રાશ્નાત્મક વેપારી કંપનીઓ ના એજન્ટ હતા. આ ગૃહસ્થ મંડળની પાછળ સફેત કપડાં પહેરીને શરીરે મજબુત એવા નોકર ચાકર પંખાથી પવન નાંખતા ઉભા હતા મુગંધ અને મધથી ભરેલા કુલોંપર મધમાખો અને ભ્રમર એકઠા થાય છે, તેમ આ ધનપુરના ઉડાઉ તરણુ બાબુના બંગલે મીનજાની ખાવા લેખા થયા હતા. હેમચંદ્રે પોતાના ગામડા શીવાય બીજા મોટા મોટા શહેરો ને નેચાં હોતે, તો તેને મોટા ગૃહસ્થોને ત્યાં આવાં ખરચ એ તે એક સ્વાભાવીકજ ગણાય એમ લાગતે પણ એ એ બાબતમાં અજ્ઞાત હોવાથી આ મંડળ નોંધ ન લાગુજ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

આવા ઉચ્છંબલ મંડળની અંદર, અને જ્યાં ધનંજયની ખોટી સાચી સ્તુતી પાઠના બણગાંજ કુંડાતા હતાં, ત્યાં તેની મરણ વિરૂધ્ધનો ઉપદેશ કરી તેની દાન ઉઘાડણી કરવા શી રીતે હેમચંદ્રની હિંમત ચાલે ? તોપણ પ્રથમ બંગલાની સુશોભિતતા માટે પ્રથમ સ્તુતી કરતાં તેણે બોલવું શરૂ કર્યું. “ ઉપદે-

શેન કર્તવ્યઃ યસ્મિન કસ્મિન નરે યથા ।
 વાનરાયોપદેશેષુ સુગ્રહી નિગ્રહી સ્તથા ! ”
 એ વાક્ય કંપ હેમચંદ્રના લક્ષ બહાર ગયું નહતું, પણ નંદીનીના હિતની ખાતર તેણે ધનંજય બાબુને કહેવાનું ધાર્યું હતું. ધનંજય બાબુએ હેમચંદ્રને ઘેડીવાર રોકાઈ નાચ અને ગાયન જોવા સાંભળવા રોકવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો. હેમચંદ્રે તાલ પુષ્કર અને દેવી નંદીનીના બાપ સંબંધની વાતો કરવા માટે ઘણા પ્રયત્ન કર્યો. પણ આપણા બાબુ સાહેબને પોતાના તેવા ગરીબડા સંબંધીયો વિશે વાત સાંભળવી ગમી નહિ. જેથી તેના મિત્રોએ પણ હેમચંદ્રની વાત ઉઠાવવા માંડી. અને જેમ જેમ વધારે વખત જવા લાગ્યો તેમ તેમ સર્વ મંડળ અધિરૂં બનવા લાગ્યું. બાબુના રૂમમાં ગ્રત્ય કલાવટુ વિશ્વ યોષિતાઓના નૂતન પાશ્વિમાત્ય પદ્ધતીતુસાર પહેરાતા પોષાકની સાથે હાસ્ય ચુક્ત આલતો વાતાલાપ સંભળાવા લાગ્યો. તે મંડળમાં હેના એકે તંબુર લઈ તારોનો તણતણાટ આરંભ્યો. એકે તબલાપર થાપી મારવા માંડી. એકે પાન સોપારી અને અત્તર કુલ હારની અડાળીઓ તરફ દ્રષ્ટી કરવા માંડી, એકે એ રૂમ માંહેના ઓપ્રીસ કલોક તરફ જ જોવા માંડ્યું. આ નીશાનીઓ સાની છે તે હેમ બાબુ જાણી ગયા. અને તેમણે ધનંજય બાબુ પાસેથી રજા લીધી. તે દાદર ઉતરી નીચે આવ્યા. હેમચંદ્રનું મન આ વખતે ઘણું જ ઉદાસ થયું હતું.

(૧૧૨)

હેમચંદ્ર ત્યાંથી નિકળી બીજે ક્યાંઈ પણ ન જ-
તાં સીધો ઘેરજ ગયો. ત્યારે રાત્રીના એ વાગવાનો વ-
ખત થયો હતો. તેણે એ વાત બિંદુને તે વખતે ન
કરતાં, નિદ્રા લેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું કદાચ એજ વખતે
એ વાત બિંદુને કહેવા ધારતે તો હેમચંદ્રના મોઢામાં
થી હૃદય ભગ્નતાને લઈ એક પણ શબ્દ નિકળી શકતો!

પ્રકરણ ૧૧ મું.

દુઃખી ખાલા.

હોય ઘોડા ગાડી ઠાઠ પલંગ છપ્પર ખાટ,
દાસી દાસ કામ માટે હાજર હજાર છે;
ઘોડવા પહેરવા હોય સાડીયો અમર ખાંટ;
મોતી રતન હીરા હાર ઘરેણા અથાગ છે-
નિત નીત પકવાન જમવા-રમવા માટ,
સુંદર સાહેલી સાથ જગીયા મહેલ છે,
સર્વ શુન્ય સ્ત્રીને લાગે પતીની પ્રીતી નહોતાં,
સ્વર્ગ પણ નર્ક માની પ્રીતે મૃત્યુ સ્હાય છે-

ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં હેમચંદ્ર જગીને હાતણ
પાણી કરવા બેઠો. ત્યારે તેના મનમાં રાત્રીની વાત ર-
ખ્યા કરતી હતી. પોતે ધનંજયને કહેવા ધારેલા એ
બોલ મુખ સોજતીઓની સંગતમાં તે રચ્યો પરચ્યો
રહેવાથી કેવી રીતે વ્યથા ગયા એ તેને હવે સારી રી
તે સમજાયું. અને અડચણના મસંગે સજ્જતીજ વધારે
સારી મદદ કરી શકે છે, એટલે સ્ત્રી સંકટાવશ હોય
તો સ્ત્રીનીજ સહાય તેને વધારે લાભપ્રદ નિવડે છે એ
તત્ત્વ તેના લક્ષમાં આવ્યું. અને એ વાત તેણે ખીંદ
પાસે કરવાનું ધાર્યું.

સવારે હેમચંદ્રને જોયા ખરાખર પતિ રૂંદયની પરીક્ષા જાણનાર ગિંદુને તુરત જણાઈ આવ્યું કે આ જે તેણીનાં પત્નીનો ચહેરો ગમગીનીમાં ગરક થયેલો છે, તેણીએ પુછ્યું ‘ બહાણ ! આજે આપનો ચહેરો અમ ઉદાસ કેમ જણાય છે ? ’

હેમચંદ્ર રાત્રીની બનેલ સઘળી બીના કહી અં જણાવી ને તે બોલ્યો—“ ધનંજયને! છોકરવાદ હજુ ગયો નથી. જો કે હજુ તે પોતે મોટી ઉમરનો થયો નથી, પણ સ્વભાવે ભોળો હોવાથી, ખરાબ તાલીયા મિત્રોની સંજતને લઈ અવળે રસ્તે ચડી ગયેલ છે. કલકત્તાની બોલકન જે જે તેને તદ્દન બગાડી મુક્યો છે. અને આ કમ જો આમજ ચાલુ રહેશે તો તેની દોષ ત બધી ટુંક મુક્તમાંજ ફના થઈ જશે. તેનાથી તેની સ્ત્રીને બિલકુલ સુખ થતું નહિ હોય. અને તેના પત્નીની આવી દુષ્ટ કુ ટેવોથી તેનું રૂંદય વિદારણ થઈ જતું હશે. અને પત્ની તરફથી સુખ ન હોવાથી તે પોતાના જીવને પણ કંટાળો હશે. અહા ! શું કર્મ યોગ ? ”

હેમ બાળુએ આ વાત કરી ત્યારે પોતાની બહેન નંદિની આવી દુઃખદ સ્થિતિ થઈ એ માટે ગિંદુને ઘણું લાગી આવ્યું. તેણીની આંખમાંથી ચોધાર આસુ ચાલી નિઠ્ઠાં. તે પોતાની આંખો છાયલના છેડાવતે લુહતાં બોલી—“ તેણીની આવી સ્થિતિ થશે

એમ હું બાણતી હતી અને એ વાત દુર્ભાગી નાં-
નીના પણ ધ્યાનપર આવી હતી. હાય ! હાય ! ”

“ પણ કલકતે આઁયા પહેલા એ તેને શી
રીતે સમજાયું હશે ? ”

“ તે કાંઈ હું કહી શકતી નથી. પણ કહાં-
ચીત તે અત્રે આવતાં પહેલાં કેઈના તરફથી તેના પ-
તીના વ્યસનની સ્વભાવની તેને ખબર પડી હોય !
પણ શું કાંઈ આપના બાણવા બહાર છે ? કે તે સ્વ-
ભાવની બહુ ઉંડી છે તે ! અને તેથી એ કોઈ દિવ-
સ પોતાનું દુઃખ કેઈને પણ જણાવેજ નહિ. પરંતુ
આ બાબત તો તેણે પ્રથમથીજ જાણી હોવી જોઈએ.
કેમકે એક બીજીની રજા લેતી વખતે તે રડી પડી હ-
તી તે જો ખબર ન હોતે તો રડી પડત નહિ. ”

“ પણ હવે આપણે શું કરી શકીએ ? એ જે
કાંઈ સાંભળ્યું છે અને નજરે જોયું છે, તે ઉપરથી
મને તો એમ જણાય છે કે એકાદ વરસમાંજ ધનંજય
બાણ પોતાની સંપત્તિ અને શરીર પ્રકૃતિને ઠેકાણે ક-
રી મુકશે. અને તેમ થતાં તો એ દેખીતુંજ છે કે
નાંદિનીને તરુણ્યાવસ્થામાં અને પૈસા પાત્ર રિયતીને
શોભા આપનારું સૌંદર્ય છે તે, ભીખ માગવાનો વખત
આવશે. ”

“ વરસ જે વરસ પડીની વાત તો છોટે રહી.
પણ હાલમાં તેની જે સ્થિતી થઈ હશે, તેજ ન જોઈ

શકાય એવી થઈ હશે. એકતો પોતે રહી અલીમાની સ્વ-
લાવની, એટલે તેણીનું પતી તરફથી અપમાન થાય
એ શી રીતે તેણીનાથી સહન થઈ શકે ? ધનપુરમાં
વીસ પચીસ માણસના બહોળા કુટુંબમાં લાડકવાઈ થ-
ઈ રહેવાની પડી છે તેને ટેવ ? અને અહીં કલકત્તામાં
શું એકલી ! શાંતીનો એક શબ્દ પણ કહેનાર છે કે-
ઈ ? વળી થડી ભર છોકરાંને રમાડતી રહી વખત ગુ-
જારે એમ કહીએ, તો પરમાત્માએ કૃપા કરી એ સુખ
પણ આપ્યું નથી. અને પતી તે પડ્યા આવા ! મોક
જા મનથી સુખ હુખની વાત કરવા પણ છે કેઈ ?
પણ પ્રાણ પતી ! ત્યારે આપ તેમના શહેરમાંના ઘેર
જઈ કેમ તેણીના બખર અંતર પુછી આવ્યા નહિ ?”

“ બિંદુ ! બગીચાના બંગલામાં જે હકીકત
અની અને મારા જોવામાં આવી તેથી નંદિનીને મળ-
વા જવાનું માફ મન અચકાઈ ગયું. તુંજ હવે તેણીને
મળવા જજે. અને બનતી મદદ આપજે, બીજું શું ?
ઈશ્વર તેણીના પર કૃપા કરે તો સાફ ! ”

દેવી નંદિનીને મળવા માટે બિંદુનું મન ઉ-
તાવળું થઈ રહ્યું હતું. બપોરના ભોજન આટોપીને,
પોતાના બચ્ચાંઓને સુધા પાસે રાખવા આપીને બિંદુ
કલકત્તાના રીવાજ પ્રમાણે મીયાનામાં બેસીને નંદિની-
ના બંગલે ગઈ. અંદર ગયા પછી મીયાનામાંથી ઉત-
રીને બિંદુ નંદિનીના સુંદર ચંચળ ભુવનમાં ગઈ.

જ્યાં નંદિની એકલીજ પોતાના માથાના વાળ ઓળતી બેડી હતી. તેણીને જોયા બરાબર જિંદુ ચમકી. “ તા લ પુષ્કર અને તેની બાબુની પંચ કોશીના ગામડામાં રૂપવતી સી તરીકે જેની ખ્યાતી, તેજ નંદિનીની આવી રિયતી ? ” આટલા શબ્દો જિંદુના મોઢામાંથી સરી પડ્યા. તેણી ધીમે પગલે આગળ ચાલી.

નંદિનીની શરીર કાંતી તદન કરમાઈ ગઈ હતી. તેણીને ચહેરા કેઈ દરદીના ચહેરા પ્રમાણે ફીકફો અને પીળો પડી ગયો હતો. પાણીદાર નંદો ઉંડા ઉતરી જઈ, તેના ફરતી કૃષ્ણ છાયા છવાઈ હતી અને ભર ચુવાની છતાં શરીરપર કરચલી વળી હોય તેમ થતાં કાયામાં અસ્થી ચર્મ શિવાય બીજું કંઈ રહ્યું ન હતું. તેણીની એકંદર રિયતીપરથી ચાંળીસ પચાસ વર્ષની વયે પહોંચતી વૃદ્ધા હોય એમ જણાતું હતું. ગળા માંહેના અને હાથ માંહેના દાગીના અલંકાર શરીરના સુકાવાથી ઢીલા પડી સખલ ઉખલ થતા હતા. અને ઓળતાં ઓળતાં વાળ પશુ ઘણા ઉતરી જતાં હતા.

પગરવ સાંભળીને નંદિનીએ ઉંચું માથું કરી જોયું. જિંદુને જોતાંવાર તેણીને ઘણા આનંદ થયો. તે ખુશી થતી ઉભી થઈ, અને પોતાની બાળપણની સહિયર અને બહેનને પ્રીતીથી ભેટી પડી. “ જિંદુ બહેન ! તું એકવારની આવી ખરી ! કેટલાયે દિવ-

સથી હું તને યાદ કરતી હતી. ઠીક પણ બાળુ અને શાંતી છે તો મનમાંને ? ”

નંદિનીનાં સ્વરૂપમાં આ ટુંક સુદૃઢમાં આવો પડેલ અદ્ભુત ફરક, અને તેણીના શબ્દમાં પણ પડેલ ચિંતા ચુકત છાપ, એ ઉપરથી કલકત્તામાં તે કેવી રીતે દિવસ કાઢતી હતી તે બિંદૂને ખરાબર સમજાયું. નંદિનીની બવિષ્યમાં શું સ્થિતિ થશે એ માટે તેણીને ઘણીજ ફીકર થવા લાગી. પણ એ ફીકર મનમાંજ દાબીને નંદિનીને ધીરજ આપતી બોલી—“ નંદિની બહેન ! અમે તો ખુશીમાં છીએ. પણ બહેન ! તું આટલી બધી તું શાથી ફૂબળી પડી ? તને હવા માફક નથી આવી કે ? ”

“ ના બહેન ! પહેલ વહેલી કલકતે આવીને, ત્યારે જરા ઠીક નહતું. પણ હવે તો ઠીક છે. હજી પણ જરા ઉધરસની તો ઉપાધી છે કદાચ મને અહીંની હવાજ માફક આવતી ન હોય તો ઈશ્વર બાણે ! આપણા ધનપુરની હવા સારી હોવાથી ત્યાં મને સાંડે રહેતું. અહીંતો તારા કહેવા પ્રમાણે જરા ખરું ! ”

“ ધનપુર કે આપણા તાલપુકરની ખુબી હવા. તેની શી વાત ? પણ ત્યારે નંદિની બહેન ! ધનપુર કે અમારે ગામ તારે નહીં કે આવવું બહેન ? અમે તો હવે શરક પુજા માટે તાલપુકર જનાર છીએ.”

“ બિંદુ બહેન ! તે હું શી રીતે ના કે હા કહી શકું ? તેમના તરફથી રબા મળ્યા વિના મારાથી શું બને ? ”

“ પણ નંદિની બહેન ! અહી તારી ખબર અંતર કોણ લે ? અમે રહ્યાં છો ! વળી છોકરાંઓને સુકી આટલું દૂર પણ મારાથી રોજે શી રીતે અવાય ? વળી તું કંઈ છે જે ઉધરસ છે, અને ખાંધેલું ઓઝાવી દે છે. તો તારી સારવાર કરવા અહી કોણ છે ? ”

“ તેમણે એક ડોક્ટરને વરધી આપેલી છે. એટલે તે દર રોજ આવીને મારી તબીયત જોઈ જાય છે. અને તે દવા મોકલે છે તે હું લઉં છું. ”

“ ત્વા લલેને આવતી હોય. તો પણ તારી પાસે કોઈ અંતરના પ્રેમતું કે સંબંધી માણસ ચાકરી સાર તો જોઈએજ ને ! તું આ વિશે કાકીને કેમ લખી જણાવતી નથી ? તેના જણવામાં આવે તો તે અહી આવી સારવાર કરે, અને કાંઈક તબીયત સારી થાય એટલે તાલપુજર તેડી જાય કે સહેજે હવા પાણી પણ ખંડે ! ”

“ મારાં બાને અમસ્તી તસદી આપવી મને નથી અમતું બહેન ! તબીયત સુધારવા ડોક્ટરની દવા ચાલે છે. અને કામકાજ માટે બીજાં માણસ પણ છે. એટલે પછી કોઈની જરૂર હું ધારતી નથી. અમથી બાને જોલાવવી અને કાગળ લખી ચિંતામાં નાખવી એ શા માટે ? ”

“ નંદિની બહેન ! તારી તહેનાવમાં નોકર આકર તો હશે. અને ડોકટરની દવા પણ ચાલતી હશે. પણ બહેન માતાની મમતા જેવી દુનિયામાં અકસીર એકે દવા નથી સમજી ? માતા આગળ આપણે જોઈએ તે માગી શકાય. ”

નંદિનીએ જરા ચાંપતે અવાજે કહ્યું—“ હા. મારે જોઈએ છીએ તે બધુંએ તેમના તરફથી મળે છે. દાંડ કશાનીએ ખાતી છે ? તો પછી બાને બોલાવવાથી શું ? ”

નંદિનીના અંતઃકરણમાં શાના વિચાર ધુમી રહ્યા હતા ? તેના રૂંદયમાં ચિંતાગ્ની પ્રજ્વલિત થતાં, તેની જવાબાઓ તદ્દન નજીકના સંબંધીઓના એ બાણવામાં ન આવે એ માટે તેણીના મનમાં શી શી ખટપટ ચાલી રહી હતી ? અને આ મામીક વચનો દાઢમાંથી કેવી રીતે તેણીએ ઉચાર્યા હતાં એ સઘળું બિંદુ બાણવા વિના રહી નહિ. પણ તેણીના રૂંદયમાં શું પત વાસો કરી રહલી ચિંતા શી છે તે તેણીના મોઢેથી શી રીતે કહેવરાવવી ? અને તેણીના એમનો વ્યાધીનું શી રીતે સમાધાન કરવું ? તો બિંદુ વિચાર કરવા લાગી. તેના રૂંદયમાં લગિની પ્રેમ પ્રસરી રહ્યું.

“ નંદિની બહેન ! હું તો કહું છું કે દુનિયામાં માતાના પ્રેમ સરખો અનુપમ ખીજો કોઈનો પ્રેમ નથી. અને તેજ મના વ્યાધીની મોટી દવા છે. કાકીની

સારવાર નીચે એક અઠવાડિયું રહે તો તારી તબીયત કદી સુધર્યા વિના રહેજ નહિ. માટે આજેને જાજેજ મારાં કાકીશ્રીને તું પત્ર લખી નાખ. નહિતર ચાલ હું-જ ઘેર ગયા પછી પત્ર લખી કાઢીશ. બહેન ? જોને આ તારા કેવા હાલ થયા છે ? ઉપરા ઉપરી વધતી જવી એ કાંઈ સાફ ચિન્હ નથી. ચાર છ મહિના પહેલાં તારી કંચન વરણી શરીર કાતી કેવી હતી, અને હાલ હવે તારી કેવી સ્થિતી થઈ છે ? ”

રૂઢપટ ખોલાવવાની ઉત્તમ કુંચી સ્ત્રીઓના જેવી અન્ય પાસે નથી હોતી. નંદીની જો કે માની સ્વભાવની હતી, પણ જિંદુના લાઘવી શબ્દોનો પ્રયોગ થવા બરાબર તેણીનું રૂઢ્ય લરાઈ આવ્યું અને આંખમાંથી અશરૂ પ્રવાહ ચાલતો થયો.

“ બહેન જિંદુ ! નહાનપણથી તું મારી ખરે-ખરી અંતઃકરણની સહિયર છે. બહેન ! તેં મારા માટે—“ આટલું બોલતાં અચકી ગઈ તેણીનાથી આગળ ન બોલાયું. અને તે પોતાની સાડી વટે આંખો લુંછવા લાગી.

“ બહેન નંદિની ! આ શું ? તું પણ મારા માટે તેવીજ ઉપાધીએ સહન કરતી હતી. અને અતીથય માયા કરતી હતી. હજુ પણ એ પ્રીતી કાયમ તો છેને ?

“ બહેન ! હજુ તે કાયમ છે. અને આ મા

રા દેહમાં જીવ હશે ત્યાં સુધી કાયમ રહેવાનીજ ! ”

“ તો પછી જાહેન ! આપણો એક બીજીપર અમાધ પ્રેમ છતાં, તું તારા અંતરના દુખની વાત શા માટે મારાથી છુપાવી રાખે છે ? તને કોઈ પણ પ્રકારની મનો વ્યાધી છે, જેની મને ખબર પડતી નથી એમ કે તું સમજે છે ? જગત વ્યવહારના સુખથી તું નિરાશ થઈ છે તારું પ્રકુલ્લ અંતઃકરણ કર્મકાર્ય ગયું છે, એ હું બાણી શક્તી નથી એમ શું તું સમજે છે ? ધનંજય બાણુ તારાપર અત્યંત પ્રીતી રાખતા, અને તારા મોઢામાંથી જે શબ્દ બહાર પડે તેજ ખરો એમ માનતા હતા, જે વાત તે મને એક વાર એકાંતમાં નહતી કહી ? અને તે તારો આનંદ આજે નષ્ટ થયો છે, એ ફરક શું હું બાણી શકું નહિ એમ તું મને છે કે ? હું તારી બહેન ! મારાથી પણ જો તું છુપાવે, તો પછી જગતમાં એ શીવાય શુભ વાત કહેવા બીજા તે કયાં સ્થાન રહેશે ? ”

નંદિનીના કોમળ અંતઃકરણપર જિંદુના પ્રેમાળ અને નિખાલસ દિલના સ્પષ્ટ શબ્દોએ ઘણી ઊંડી અસર કરી. તેણીની સંકેતવૃત્તી બહુલાર્થ ગર્ભ. અસહ્ય દુઃખભારથી તેણીએ પોતાનું માથું જિંદુની છાતીપર પડતું મુક્યું. કોઈ નહીં અથવા તળાવને બંધાએલ અંધ કુટતાં એકદમ પાણીનો બેસ વધી બાથ છે, તેમ નંદિનીના અંતઃકરણની સ્થિતિ ગર્ભ. તે ઘડીબર શુન્ય

સરખી સ્તબ્ધ પડી. ઓડી વારે માથું ઉંચું કરી, શબ્દ ન ફુટતાં પણ પરાણે બેલવા જતી હોય તેમ બેઠી-
 “જિંદુ બહેન ! તારાથી મેં કંઈ છુપાવ્યું નથી. અને છુપાવીશ પણ નહિ. પરંતુ આજનો દિવસ મને માફ કર. ફરી બીજી વખતે હું તને સવગી હકીકત કહીશ.”

“ નંદિની બહેન ! આજે જ તારે એમને સઘળું કહેણું પડશે. મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરવાથી શું ? મનોબ્યાધી પોતાના આપ્ત પાસે અંતઃકરણ બોલી કહેવાથી હલકી પડે છે. સમજી ? મઠે જલદી કહે બેઉ. ”

“ જિંદુ બહેન ! મારી બ્હાલી જિંદુ બહેન ! તારાથી કંઈ પણ હું છુપાવવાની નથી. ”

“ ત્યારે જલદી કહે બેઉ. તારી તબીયત નરમ થઈ છે, ત્યારે તેના માટે જેટલી તજવીજ રાખવી જોઈએ તેટલી મારા બંનેવી રાખે છે કે ? ”

“ મને જોઈએ તે મને છે અને ડૉક્ટરથી દવાની તજવીજ કરવામાં આવી છે. એ વાત મેં પ્રથમજ તને કહી નહિ કે ? ”

“ શું આમ કહીને મને ઉડાવવા માગે છે કે શું ? આવી ફસાવવાની વાતો મારી પાસે નહિ આવે બે ! આવડાને પેટપુરણ અનાજ, પહેરવા શરીર ઢંકાય તેટલું કપડું, અને ડૉક્ટરની જોઈએ તે દવા આપું પતી.

તરફથી મળે એટલે શું બસ કે ? દેવી ! આપણે સ્ત્રી-
ઓને શું આટલાથીજ સંતોષ પામવાનો કે ? નંદિની
બહેન ! મેં તને એ નહતું પુછ્યું માફ પુછવું એ છે,
કે-લગ્ન થયા પછી કેટલાંક વરસ બેઠા તારા પતીની
તારીપર પ્રીતી હતી, તેવીજ હજી છે કે નહિ ? બેસ
બેસમાં આથી પણ સ્પષ્ટ રીતે પુછું, તો પતીપ્રેમ એ-
ટલે શ્રીમંત સ્ત્રીઓનું ધન છે. ગરીબ સ્ત્રીઓનો સુખ-
સંચય છે. સઘળી સ્ત્રી બાતીનું સૌભાગ્ય-જીવન છે તે
અઘાપી તારા કબજામાં છે કે નહિ ?”

નંદિનીના મોઢેથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ
ન બોલતાં માથું હલાવીને ફરી તેણીએ બિંદુની છાતી-
પર પડતું મુક્યું.

આથી બિંદુની મુખચર્યા ગંભીર થઈ. તે બોલી-
“નંદિની બહેન ! પતીપ્રેમ શ્રમાવીને ચાલવાનું નથી
જો ! પતીના પ્રેમ ઉપર પોતાનો કાળુ રાખવા માટે
સ્ત્રીઓએ જે જે ઉપાય કરવા જોઈએ, તે તે કર્યા
છે કે ?”

“સર્વ સાક્ષી પરમાત્માને એ બધું ખબર છે.
બિંદુ બહેન ! તેમનાપરનો મારો પ્રેમ જરા પણ કમી
થયો નથી, તેમના પ્રેમ દર્શન માટે અહોનીશ મન
તલપી રહું છે, આતંકી માફક રાહ જોયા કરું છું. મારી
જુખ, તરસ અને પ્રાણ એજ છે. પણ બહાલાનેજ મારો
કંટાળો આવ્યો હોય તો શું કરવું ?” નંદિનીના મોઢેથી

નિકળેલ આ દેહલા શબ્દો અનિર્વચનીય હુઆ બ્યાર
થયેલ હોય એમ લાન કરાવતા હતા.

“તાઈ પ્રેમ તારા પતીપર અગાધ છે, તે હું બધું
છું. અને તે કદી ઘટવાનું પણ નહિ એવી મારી બદલ
છે. પણ સ્ત્રીના અંતઃકરણમાં ક્રૂર એક પ્રેમજ હોય
એટલે બસ નથી. હું કહું છું કે પતીની મરણ સં-
પાદન કરવા માટે, અને તેની પ્રીતી પોતાના કબજામાં
રાખવા માટે કેવળ પ્રેમ શીવાય બીજાં પણ સ્ત્રીના
કેટલાંક કર્તવ્યો છે. બીજી પણ કેટલીક કલાઓની
તેણીનામાં આવશ્યકતા હોય છે. શું સમજી?”

“નિંહુ બહેન! કહે માઈ ધ્યાન છે.”

“નંદિની બહેન! હું કાંઈ તમારાથી વધારે બહુ
પણુવાળી નથી. અને કાંઈ નવી વાત પણ હું કરત
નથી, ખેરાઓને જન્મથીજ એ ખખર હોય છે. જેન
સાથે પોતાનો સંબંધ થયો, આખા લવનો જે આપણે
સંગ્રાથી, કેવળ પરમેશ્વર તુલ્ય, તેના ખાતર ધરમ
સંતોષ શી રીતે પ્રસરી રહે, આનંદ શી રીતે વ્યાપ
રહે, તે આપણે પ્રથમથીજ શીખવું જોઈએ છીએ
જમે તેવી મહેનત પડે તોપણ તે સહન કરવી. બી
જાના અપરાધ ધ્યાનપર ન લેવા, અને સંસારમાં જે
પળે પળે અસંતોષ અને ક્રોધના પ્રસંગો આવે છે
તે શાંતીથી સહન કરીને વધારે ખરાબીએ વાત
પહોંચે તેમ કરવું, એજ આપણે સીધો ખડે કરવો
છે એવી રીતે રહેવાનું જો આપણે શીખીએ, તે

આપણાથી ધરમાં આનંદ અને સુખ ઉપજવાનું. નહિ-
તર આપણા સુખમાં આપણે પોતેજ દુઃખ ઉપજાવ્યા
સરખું થવાનું. નંદિની દેવી ! એ કહેવો અનુભવ મને
ગસીળી હાલતમાં જેવો મળ્યો છે, તેવો તને પૈસાપાત્ર
રથીતીમાં મળ્યો નથી. ઘણું સ્થળે મારા જીવમાં આ-
વ્યું છે. કે ઘણી ઘણીયાણી બંને વર્તનમાં શુદ્ધ, એક
બીજાપર પ્રેમ રાખનારા, પણ બંનેમાં સુખનું સ્વપ્ન
સરખું પણ હોતું નથી. અને સદાય ધુંધવાતા અગ્ની
પ્રમાણે ધુવાં કુવા થએલ દંપતીનું ઘર કેવળ સ્મશાન
રૂપ થઈ પડે છે. કેમકે તે ઘર સાતું ? પણ તેમના
ભજન થએલ સુખ અને મનોરથોની દહન ભુમીજતે !
હવે તેવી રીતે અંતઃકરણ બુદ્ધિ પડવા કાંઈ એવાં સ-
ળણ કારણ હોતાં નથી. બંનેમાં કાંઈક પણ જો સહન
શીલતા હોય છે, તો તો તેમનો સંસાર સુખકારક ની
વડે છે. અને તેવી સહનશીલતા નથી હોતી, તો પછી
તેમનો સંસાર ધુળધાણી થાય છે. અને તેમનું જીવન
એક ભારરૂપ થઈ પડે છે. આગળ પછી એ ભુલ જ-
ણાઈ આવે છે, પણ તે વખતે પછી ભુલ સુધારવા અ-
વકાશ રહેતો નથી. કેમકે સંસાર વ્યવહારની ઉમેદો
તે વખતે ભસ્મીભૂત થએલી હોય છે. પછી થોડી સ-
હનશીલતા અને ચતુરાઈથી જે સુવર્ણરૂપ સંસાર સુ-
ખીયો થઈ શકતે, તેને ખેડ ચુકત દ્રવ્ય વડે જીવાનો
વખત આવે છે. પણ પાછળથી શું કામનું ? તે કાંઈ

એકવાર હાર્યા તો ફરી રમીશું એવી કાંઈ સંસારની
બાજ થોડીજ હોય છે ? ”

“ તદન સાચું. મારી જિંદુ બહેન ! પ્રથવી
ઉપરના ઘણાંય ઘરો એનાં રમશાનું સરખાં અર્ધ પડે-
લાં હોય છે. જ્યાં ગતાયુ આશાવેલીએ અને પ્રેમના
બુતોનો માત્ર વાસો હોય છે. નહાનપણમાં જ્યારે રામ
અને સીતા, સત્યવાન અને સાવિત્રીની વાતો આપણે
સાંભળીએ છીએ, ત્યારે સુખ દુખના પ્રસંગે પરસ્પર
અચલ નિષ્ઠા યાતાવવાનું આ સંસાર એક સુંદર ના-
ટક છે એવી મીઠી કલ્પનાઓ અહોનિશ આપણા અં-
તઃકરણમાં રમવા લાગે છે. પણ જગતના જેમ જેમ
અનુભવ લેતા જવાય છે, તેમ તેમ સુખ સ્વપ્નોનો લ
ય થતાં અમારી આંખો ઉઘડી જાય છે. જે સ્થળે આ
નંદ અને પ્રેમથી મગ્ન રહેવાની દ્રઢ આશાઓ અમે
ખાંધી હોય છે, ત્યાં કોઈ દીવસ પણ અંત ન આવે
એના કલ્પને જોઈને અંતઃકરણ ચીરાઈ જાય છે. ખો-
ટી શેખાઈ, ફેગટનો ડાળ, અને ક્ષણિક સુખો માટે
આ પુરૂષમાં જે પ્રયંત્ર ધમાકડ ચાલી રહી હોય છે,
તે જોઈને જગતનો કંટાળો આવ્યા વિના રહેતો નથી.
આપણા પર પ્રેમ રાખનાર માણસની એક નિષ્ઠતા ઉપ-
ર એકાદો પાપાણુ રૂઢથી દુરાત્મા મનસોકત અમલ ચ-
લાવતો દ્રષ્ટી ગોચર થાય છે. નિસ્વાર્થ બુદ્ધિથી વર-
તનારાનું લોહી પીનારા ઘણા સ્વાર્થીઓ પણ જોવામાં

આવે છે. અને એ કલહનો કોઈ દિવસ અંત આવ-
તો જ નથી. દીવસે દીવસે કલહની તીવ્રતા વધતી જ
ય છે. અને એ કલહ કુડમાં એકોદાની આહુતી હો-
માયા બાદ તે શાંત થાય છે. જેની પ્રાણાહુતી પડે છે
તેના મૃત્યુ બાદ કેટલાંએ રતુતી ગીત ગવાય છે, તે-
ના નામથી કેટલોએ શોક કરાય છે. પણ તેના જીવતાં
એ એકાદોયે શાંતી આપનારો શબ્દ તેના કાને પડ્યો
હતે, તો તે બિચારો કેટલીએ કૃતજ્ઞતા દર્શાવતે ! અ-
ને કેટલીએ ધન્યતા માનતે ! મનુષ્ય માત્રની જીવ-
ગીતું એ એક કાળું ધોળું ચીત્ર છે. પણ તે પ્રાચીન
કવીઓયે વર્ણ્યું નથી. અને આધુનિક નોવેલીસ્ટોએ
પણ પોતાની કલમમાંથી ઉતાર્યું નથી. કદાચીત ખરૂં
ચીત્ર ચિતરતાં, તે વાચકને મનોદહાદક ન થઈ પડે
એમ હોય તો હોય ! ”

“ નાંદિની બહેન ! તારૂં કહેવું તો મને કાંઈક
જીવંત જણાય છે. મારા બેલવાનો તે કાંઈક વિષ-
રીત અર્થ કર્યો લાગે છે. ઘણા કુટુંબોમાં ધુવાં ધુવાં
નો પવન ફુંકાઈને શાંતી સુખ અને આનંદની કલહ-
ગીરડે રાખ થયેલી હોય છે, પણ એ અપવાદ છે.
તે ઉપરથી સર્વત્ર તેમજ ચાલે છે એમ સર્વ મન્ય
નીયમ ઠરાવવો એ વાસ્તવિક ગણ્યો નહિ. સીધો હો-
ય કે પુરો હોય. કોઈ પણ અન્યમ હોતાં જ નથી.
પણ તેમણે એક બીજાને સહાયતા કરવી એજ ઉદ્દેશ-

રની યોજના છે. તેમના સ્વભાવમાં કાંઈ ખામી હોય, તોપણ એક બીજાએ પ્રહનશીલ સ્વભાવથી વસ્તુ એટલે તેમનો સંસાર સુખકર નિવડે છે. બહેન ! મને લાગે છે, કે તારૂં અંતઃકરણ બહુજ ત્રાસ પામેલ જાય છે એટલે તને બધી દુખનીજ ખાત્રીઓ નજર આવે છે. અને તેથી માફ મન તારી આ સ્થિતિ બેઠું બહુ દુખાય છે. તારો કહેવાનો ભાવ શું છે તે હું કાંઈ સમજી શકતી નથી. ”

“ બહેન બિંદુ ! મારા કહેવાની કલ્પનાનો અનુભવ પરમાત્મા તને કોઈ દિવસ ન કરાવે ! શું ખાઈ ? અત્યંત પ્રેમ અને ખુશ્ખા અંતઃકરણથી તારી સાથે વસ્તનાર ભલાપતીની તું વહુ, અને તારી પણ પતી પર અનન્ય ભક્તી ! પછી સંસાર માંહેની ઘણીજ દુખદાઈ કષ્ટ વર્ણ ખાત્રી તને શી રીતે સમજાય ? તાલ પુષ્કર માંહેનું તે ન્હાનકડું ગુંપડું પણ શુદ્ધ પ્રેમનું નિવાસ સ્થાન છે, તે પરમાત્મા આવચક રાખે. ગુલામ માફક લાતો ખાઈ સુંખ માનવાનો મારો મુખથીજ સ્વભાવ નથી. ઠીક અને જેમના પનારે હું પડી તે કાંઈ તેવા સાધુ નથી. બહેન ! આટલી મારી કર્મ કથણી બસ થઈ, નહિ કે ? બહાલી બહેન ! હવે આગળના સંસાર સુખની હકીકત મા પુછીશ. અમે સંસારની ખાત્રી રમ્યા-પણ છેરે હાર ખાધી ! ”

“ નહિની બહેન ! મારી બહાલી બહેન ! ન-

શ્રી. હજી તમે હાર ખાધી નથી. “ જિંદુ એ પ્રેમથી રોમાંચિત થતાં કહ્યું. “ તમારા સંસારની ખાજી પુર્ણ થઈ અને આખર તસને અપજથ મળ્યું એમ હું તો નહિજ માનવાની. તમારી ઉંમર તે કેટલી ? વીસ પચીસ વરસની ! સંસાર સુખના આરંભનોજ આ ખરો વખત, ઘરે કાંઈ કમી છે એમ નથી. ત્યારે એકાદી ક્ષુદ્ધક બાબત ઉપરથી તારા પતીનું પગલું કાંટાળે-અવળે માર્ગે વળને દોરાયું તો એથી કાંઈ તારે તબન નિરાશ થવાની જરૂર નથી, એ માસ વિચાર પ્રમાણે ચોકસ છે. જેનો કાંઈ રસ્તોજ નથી એવી કોઈ પણ બાબત જગતમાં છેજ નહિ. જેને સુધારી ન શકાય એવું કોઈ માણસ દુનિયામાં છેજ નહિ. અને કોઈ દ્રઢ નિશ્ચયી સ્ત્રીને તેની અચલ નિષ્ઠા અને અદ્વલક પ્રેમના ગુણ વડે સુંખ ન આપે એવું અવનીમાં કોઈ પણ ઘર હોયજ નહિ. ”

“ હા. હા. એમ માટીડાઓ કહે છે ખરા. તેમને અમારીપર અમલ ચલાવવાનો હોય છે ને ! અમે તેમની સાથે પ્રેમ વડે નિરલિભાની બની વરતીએ, ત્યારે પોતાના ખાળેલ કુતરા તરફ જાઈને જેમ ખુશી થાય તેમ તેમણે અમારા તરફ જોઈ હસવું. અને અમે પ્રેમ પ્રણયમાં તેમના પગની ધુળ ચાટતા હોઈએ, ત્યારે કોઈ કોઈવાર તેમના મનથી અમને લત્તા પ્રહારની પ્રસાદી આપવાની હોય છે, એટલે તેમણે આપું સુધું પ્રમદજ્ઞાન કહેવું એ વારતવીકજ છે.

દેવી નંદિનીના કોમલ અંતઃકરણમાં દુખરૂપી બાણ
 ઉડા ઉતરી ગયાં હતાં. અને તેણીના મોટેથી નિકળતા
 પ્રત્યેક શબ્દમાં, તેણીના હૃદયમાં થતા દુખના આધા-
 તની પ્રત્યક્ષતા દેખાતી હતી. તેણીને તેના પોતાના
 દુખના સંબંધમાં બાલતી કીધી એ માટે જિંદુને જરા
 શરમાઈ ગયા જેવું થયું હતું. કેમકે નંદિની પ્રત્યક્ષ
 પોતાની માતા પાસે પણ પોતાનું દુખ કહેવા રાજી ન
 હતી. જિંદુ જરાવાર સ્તબ્ધ રહી. પણ પોતાની બાળ
 પણાની જીવશ્ચ કંઠશ્ચ મિત્રતા રાખનારી બહેનની
 આ રથીતી જોઈ તેણીનાથી ચુપ ન રહેવાયું. તેણીએ
 નંદિનીને પ્રેમથી પોતાની છાતી સાથે ચાંપીને તેણીના
 માથે હાથ ફેરવતાં ધીમે સ્વરે કહેવા માંડ્યું. નંદિનીનું
 મન પણ—ઘણીવાર સુધી હઠ કરીને રહી રહીને થાકેલ
 બાળક પોતાની મેળે શાંત થાય છે, તેમ શાંત થતું
 વાલ્યું. અને પ્રથમ માફક તેણીએ જિંદુની છાતીપર
 પોતાનું માથું ટેક્યું.

“ નંદિની બહેન ! તું આમ ના બાલ. મારાથી એ
 સંભળાતું નથી. દુખ એ બધાને લોગવવું પડેજ. પણ
 નિરાશ થઈ કેમ ચાલે ? પ્રયત્નવડે દુખને હઠાવવું જો-
 ઇએ. પ્રથમ સંસાર પદ્ધતી જુદી હતી, કુટુંબના સ-
 વળાં માણસ સાથે રહેતાં. અને જે કાંઈ જે કાંઈ
 કમાઈ લાવે તે કુટુંબના મુખ્ય માણસને આપતો.
 સાચુ વહુઓને કામ વેહેંચી આપે તે પ્રમાણે તે કરતી.
 એવી રીતે કુટુંબ માંહેના વડિલ માણસના કહેવા પ્ર-

માણે બ્યવહારક્રમ ચાલતો જોયો તેમાં કલેશને જગા ન મળતી. પણ હવે તો જેને તેને પોતપોતાનું જુદું ચલાવવાની પ્રગળ ઇચ્છાઓ થાય, બહુ તો માતપિતા જીવતાં હોય ત્યાં મુધી લાઇ લાઇ લેળા રહે. તેમની પાછળ તો જે તે જુદો રહેતો જ થાય. એક રીતે જોતાં એ પણ ઠીક ખરું, કે જુદા રહેતાં શી શી જવાબદારીઓ વેઠવી પડે એ પુરૂષોને સમજાય, અને સ્ત્રીયે પણ એ બાબતના નવા નવા પાઠ શીખવાની આવશ્યકતા રહે. પણ આ તત્વ ઉભયપક્ષે તેવું ઘણી વાર સમજાતું નથી. અને તેને લઈનેજ સુખ અને સમાધાનીથી રહેવાનું, ત્યાં ટંકા બળેડા થતા નજરે આવે છે. અને સંસારમાં ખરેખર નિરૂપાયની દુખદાઈ બાબતો કરતાં તે આપણી અણુસમજને લઈ વધારે દુખદાઈ નિવડે છે એમ હું તો માનું છું.”

“આપણી પ્રાચીન પદ્ધતીજ વધારે સુખ અને સુરક્ષીતપણાની હતી, એમ મને લાગે છે. કેમકે તેથી તરૂણ પુરૂષ અને યુવાન સ્ત્રીઓ પર દામ રહેતો, અને તેથી ખરાં કર્તવ્ય તે સમજી શકતાં.” નંદિનીએ ધીમે રૂપરે કહ્યું.

“નંદિની બહેન! આપણે પડ્યાં સ્ત્રી જાતી એટલે તેવી બાબતમાં આપણા વીચાર શા કામના? મારા તેઓ કહે છે, કે સાંપ્રત દુનિયા માંહેના સઘળા દેશોમાં આયુષ્યક્રમનો જુનો માર્ગ બદલાયો છે, અથવા બદલાય છે. હાલની રીતથી પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરૂષ પોતપો-

તાની ખરી ફરજ જાણી શકે છે. અને તથા હાલના જીવન જીવન કલહોમાં તે હીંમતથી ટકી રહી શકે છે. સંસારના સઘળા બંધનો તદ્દન તોડી નાંખીને આયુધ્ય માંહેના એકાદા મોટા કાર્ય માટે અથવા તો ઇશ્વર ભક્તી કાળે, જેમણે પોતાને વેચી દીધા છે એવા માણસો પણ આપણા દેશમાં છે.”

“ પરમાત્માની સેવા અથે જેમણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું હોય તેવા પ્રાણીને ખરેખર ધન્ય છે. એવા મહાત્મા સાત્ત્વિક આનંદમાં મગ્ન હોવાનું આપણા ધર્મગ્રંથોમાં વર્ણવ્યું છે. તેઓ આ જગતમાં વસીને અહીંના બંધનોથી અલિપ્ત રહી, પ્રાણી માત્રના કલ્યાણના માર્ગ ખુલા કરી બતાવે છે. અને પોતાના કાર્ય સમાપ્ત થયે જીવનજત્રા પૂર્ણ કરે છે. ધનપુર અમારા ઘેર એવાં ભગવાં કપડાં પહેરી, ઘણા સાધુ પુરુષ અને સાધવી સ્ત્રીઓ આવતાં. જેમને મેં જોયાછે અને તેમની સેવા પણ મેં કરી છે. વળી ઘણાં તીર્થ સ્થળોનાં વર્ણનો તેમના મોઢથી મોડી રાત્રી સુધી ઉજાગરો વેડીને સાંભળ્યા છે. આ સંસારમાં જે દુષ્ટી હોય તેમના માટે એ ઘણુંજ ઉત્તમ શાંતીનો મારગ આપણા શાસ્ત્રકારોએ કહ્યો છે. મારા મનને જો તેવી શાંતી મળે તો આજે જે કાંઈ મને પ્રાપ્ત છે તેના ઉપર પાણી સુકવા ફું પુશી છું.”

“ એવી રીતે સંસાર ત્યાગ કરી રહેવું સાચું બંદન, પણ બહેન ! આપણે તે સાધ્ય નથી. આ જગત

તમાં રહીને સંસાર માંહેના હરથડી કરવા પડતાં કામો કરીને રહેવાનીજ આપણા માથે ફરજ રહેલી છે. ઘર માં રહીનેજ જો આપણે આપણા કર્તવ્યો સારી રીતે અને પુર્ણ શ્રદ્ધા પુર્વક બજાવીશું, તો તેમાંજ આપણને ઈશ ભક્તીનું પુન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ સંસાર ત્યાગથી ચતાં પુન્ય કરતાં કોઈ રીતે કમી નથી. જેવી રીતે સાધુ પુરૂષોમાંના સત્તગુણને લઈ તેમના ચતા સત્ત્વોની નોંધ પરમાત્માના દરબારમાં થાય છે, તેમ આપણા થોડાની પણ થાય છે. આપણા પ્રમાણમાં આપણું કાર્યક્ષેત્ર ન્હાતું હોય છે પણ તેમાંયે જો આપણા બરા કર્તવ્યને ચુકીએ નહી, તો તે પરમાત્માની નજર ખૂબાર કદીજ ન જાય. અને તેટલી શાંતી આપણને બરા છે”.

“ તારું ભાષણ આગળ ચાલવા દે બિંદુ બહેન ! મારા હૃદયની પીડાતા અંતઃકરણમાં તે અડાત સમાન શાંતી આપે છે. નાનપણમાં તારું કહેવું હતું શાંતીથી રાંદાલતી બેસતી એજ ધૈર્યતા અત્યારે મારા કામની છે, આરી વહાલી બહેન ! નાનપણનો મારો ચીડીયો સ્વભાવ હજીયે નથી. મારા કર્તવ્યમાં મને બાબતી આપવી એ તારું કામ છે, અને તારા ક્રિમને મને પાત્ર કર.” નંદિનીની આખમાંથી અત્યારે કૃતજ્ઞતા દરશાવનારો અશરૂ પ્રભાહ અરબલીત વહુચાજ કરતો હતો.

“ બહેન નંદિની દેવી ! તારા જેવી સંપત્તી

અને પદવી મળ્યાં છતાં બાળપણની વાતો સભારી
 ગરીબડી બહેન ઉપર આવી રીતે પ્રેમ રાખનારી
 કાંઈજ સ્ત્રી જગતમાં મળશે. ધન્ય છે તારા નિઃસ્વીમ
 પ્રેમને ! મને ખાત્રી છે કે તું આ સંકટમાંથી ચોક્કસ
 મુક્ત થઈશ. કેમકે તારૂં અંતઃકરણ શુદ્ધ નિષ્ઠા અને
 પ્રેમથી પુર્ણ છે. માત્ર તારે ધીરજ રાખવી. અને હાલ
 જે અનિષ્ઠ પ્રહોથી તું દુઃખી છે તેમાંથી મુક્ત થવા
 માટે તારે પ્રયત્ન બરી રાખવાં અને સહન શી-
 લતાથી સંકટને સહેતી જજે. જેથી કરીને હ-
 બ્બું પણ ઉત્તમ પ્રકારનું પતિસુખ મળશે. અને આનં-
 દથી બાળબચ્ચાં સાથે કાલક્રમણ કરીશ”.

નંદિનીના શુષ્ક અને ક્રશ હોઠ, અંતઃકરણ માંહેની
 કડવી નીરાશા દેખાડનારા ક્ષીંચીત હાસ્યથી કંપીત થ-
 યાં. તે કંઈજ બોલી નહી. એટલામાં બહારના દરવાજા
 પાશે ગાડી આંબ્યાનો અવાજ સંભળાયો. અને નોકર
 ચાકરોની ધમાલનો પ્રતીધ્વની કાને આંચો. એ શાની
 ગરબડ છે તે નંદિનીએ તુરત કળી કાઢ્યું. કેમકે તે
 બીચારીના નશીબે લખાયેલ તે હુરજોજનોજ અનુભવી
 બનાવ હતો. તેણીએ પોતાની પીતસહ બહેન બીંદુ
 તરફ જોયું. અને રહ્ય શુન્ય કંપીત સ્વરે કહ્યું-
 ‘ બીંદુ બહેન ! તે બાબુની બારીમાંથી જરા જો
 એટલે અમારા સુખીઆ સંસારની કલ્પના તારા મન-
 માં આવશે”.

બીંદુએ નંદિનીના કહેવા પ્રમાણે એ બારીમાંથી

જે પ્રકાર જોયો તેથી તેનું મન ઘણુંજ ઉદાશ થયું. ધનંજય બાળુની સવારી પોતાના બગીચા માંહેના અંબલામાંથી પધારી હતી. તેના શરીર પરના કપડાંનું જરાએ ઠેકાણું ન હતું. કેફને લીધે બેક્રામ બનેલ બાળુને ગાડીમાંથી પ્રેતની માફક ઉંચકીને નોકરો મેડી પરના બીછાના ઉપર મુકવા ઉંચકી જતા હતા.

ખીંડુ અશરૂ ભરીત નેત્ર વડે નંદિની પાસે આવી અને તેને બાથ લીડીને બોલી—“ બહેન ! ખરેખર તારી સ્થિતી દુખમય છે. તારા અંતઃકરણમાં શું દુખ છે અને તેને શાનો માનસીક ગ્રાધી છે તે હું હવે સારી રીતે બાણી શકી. હાય ! થોડાજ દીવસમાં શું આ સ્થિતી ? હાથ પગ દોરડી જેવા થયા છે, અને શરીરમાં લોહીનું તો નામ સરખું એ નથી. પરંતુ બહેન ! અમસ્તી ચીંતા કરીને તું તારા શરીરની ખરાબી કરી લેતી નહીં. કઠીણ સ્થિતી છે ખરી. તો તે શાંતતાથી સોસવા વિના છુટકો નથી. મારા બનેલી સાથે મીઠા સબદો બોલીને તેમનું મન તારા તરફ દોરજો. આવી રીતે દુરવ્યથનથી બેક્રામ થએલા ઘણા માણસો રસ્તા પર આવીને સદગુણી બની નિર્મુળ સંસારનો સુખનો ખાછો અનુભવ લેતાં મેં જોયા છે. હાલ તારા સંસાર સુખનો નાશ થયો છે, પણ એ દુઃખના દીવસો વ્યતીત થઈને વેળાસર તું સુખના દીવસ જોતી થઈશ એમ હું પરમાત્મા પાસે માંગણી કરું છું. અને તે પ્રભુ તારા આ દુઃખનો છેવટ સુખમાં આણશે ”.

“ પ્રભુ આણું નહીતર પછી મૃત્યુતો છેજ,
 આટલું નંદિનીથી મનમાં બેલાઈ જવાયું. તે વખતે
 તનેા ચહેરો જરા હસતો જણાતો હતો. પણ તે સ્મિ-
 ત હાસ્યમાં અંતઃકરણ માંહેના દુઃખની કડવાશ અને
 નિરાશા પ્રતિબિંબીત થતાં હતાં. આંખમાંથી અશ્રુ
 સારતી જિંદુએ નંદિનીની રજા લીધી. એટલે નંદિની
 ને તે ઘર પાછું પૂર્વવત સ્થાન જેવું દેખાવા લાગ્યું

(૧૩૮)

પ્રકરણ ૧૨ સુ.

શરદુત્સવ.

ખરિ બલિહારી કર્મની, પ્રિય પણ અપ્રિય થાય,
લેખ વિધાત્રીના લખ્યા, કદી નવ ખાલી જાય—

શરદ પુજના દિવસે! નજીક આવતા જવાથી
સર્વત્ર આનંદ આનંદ દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે. પુરૂષ
સ્ત્રિયો અને છોકરાંઓની નવા નવા કપડાં સીવડાવી
લેવાની ઉતાવળ ચાલી રહી છે. નિશાળો અને હાઇ-
સ્કૂલો રજા પડવાથી ખંધ છે. જે ઘરે વાર્ષિક દુરગાની
પુજનો ઓછવ થાય છે તેમને ત્યાં દેવી ઉત્સવ નિ-
મીતે ખેલ કરવા માટે ગામની નાટક મંડળીને—કે જે-
ઓ વિના ટિકીટે ફક્ત દિવા બત્તીનું ખરચ લઈને
ભક્તી રસ ખેલો જન સમાજને ફેગટ બતાવતા તેને
તેડું કરવામાં આવ્યું છે. સીંહાસના રૂઢ દુરગાની મુર-
તિઓ આ શરદ ઓછવમાં પુજવા માટે તૈયાર કર-
વામાં કારીગર લોકો મચી રહ્યા છે.

પકવાનો અને ખાવાના મીઠા પદાર્થો તૈયાર
કરવામાં સ્ત્રી વરગને ખિલકુલ કુરસદ મળતી નથી.
નોકરી ચાકરી કે વેપાર વણજ અરથે જેમના પતી
દુર દેશ ગયેલા છે તે તાણીયો પોતાના પ્રીયતમની
મારગ પ્રતિક્ષાઓ કરી રહી છે. કેમકે આ પુજના દિ

વસો મોટા તહેવાર તરીકે ગણાતા હોવાથી રજા પડવાની, અને તેથી એ મંડળ પોત પોતાને વતન રજા પર આવવાનુંજ પણ કંઈ સઘળીજ ઝોપીસોને સરખી રજા પડતી ન હોવાથી જેમની રજા માટે ખાત્રી ન હોય તેવી તારણીયો “ પ્રિય પ્રાણેશ પધારશે કે નહિ ? ” એજ ચિંતામણી માળાઓ જપતી જણાય છે.

પૈસા પાત્ર અને છેલ્લ છટાક યુવાન મંડળ એ-
પ આરામ અને ચેન બાજી ઉડાવવામાં તદ્દન ગાંડુ બની ગયેલ છે. કેટલાક નદિયોમાં પન્હુધઓમાં બેસી ફરવા નિકળતાં સાથે લીધેલ નાસતા પાણીપર ત્રાપડ દે છે. જ્યારે કેટલાક રંડીયોના નાચ ગાન અને નાટકો જેવામાં તદ્દલીન બન્યા હોય છે.

શહેર કરતાં ગામડામાં આ તહેવાર વધારે પ્રચલીત છે. કેમકે એ અરસામાં ચોમાસાનો પાક ધરમાં આવી ગયેલ હોવાથી સરકારી ઉઘડવીઘાટી અને વેપારી લોકોનું દેવું ચુકાવીને ખેતીપર ગુજરાન કરનારા લોકો અનાજની ખાણોમાં દાણા સંઘરવા માંડે છે. અને તેમની વહુ દિકરીઓ સારાં સારાં કપડાં અને બંગડીયો ધરેણા ખરીદે છે. ગોર ગરીબ સૌ લોકો પોત પોતાની શક્તી અનુસાર ઓછા અદકા પૈસા ખરીદીને શરદ ઓછવ ઉજવે છે. ખરેખર હિંદુસ્તાન માંહેનો અદ્ય સંતુષ્ટ અને થોડું ખરચ કરનારો ખેડુ ત વરગ પ્રથવીની પીઠપર બીજે કોઈ ઠેકાણે જણાશે નહિ !

ચોમાસાની રૂતુ ખલાસ થઈ છે. વરષામાં જે કાંઠે છલોછલ વહેતી નદિયો માંહેના પાણીની ગતી આકુચન પામવા લાગી છે. અને પ્રથ્વીનું એકંદર સ્વરૂપ સુપ્રસન્ન નવરનાત સુંદરી જેવું મનોહર દેખાય છે. શરદ કાળનો ચંદ્ર પ્રકાશ શીતળ અને સ્વચ્છ હોઈને આંદીના મુલામા પ્રમાણે દિગ્ મંડળને ચક્રચક્રીત કરે છે. હવા શીતળ હોવાથી અંતઃકરણને કામોત્તેજીત કરે છે. ટુંકમાં સઘળી બાબતો શરદ ઓઝવને અનુરૂપ એવી છે. ગામડામાં પ્રત્યેક ઘરે અનાજના કણ છુટા પાડવાનું કામ ધમ ધોકાર ચાલી રહ્યું છે. ગરીબ લોકો ઘાસથી પોતાના છાપરાં છવરાવે છે. જ્યારે શ્રીમંતો બહાઈટવાશ અને ગાર ગોરમટીથી સંગારે છે. શરદ-પુષ્પનો ઓછવ ધાન્ય સંગ્રહની શરૂવાતના વખતમાં હોય છે એટલે તે એક આદ્ય શુકન લેખાય છે. સીંહ રાશીમાંથી સુર્ય નારાયણ કન્યા રાશીમાં પ્રવેશ કરે છે, એટલેજ આ ઓછવમાં દુરગાની મુરતી સીંહાસનપર સીંહની પ્રતીમાં ઉપર બેસારી પુજવામાં આવે છે. કે જે જગદંબાનું વ્યાધેશ્વરી સ્વરૂપ બોળ-બાવવામાં આવે છે.

આવી રીતે સર્વત્ર આનંદ દ્રષ્ટી ગોચર થાય છે, ત્યારે માત્ર દેવી નંદીના અંતઃકરણમાં માત્ર જરાએ આનંદ જણાતો નથી, પણ ચિંતાગ્ની પ્રજ્વલી રહ્યો છે. તે પોતાનું દુષ્પ્ર મનમાંને મનમાં સમાવતી હટી, પણ પત્ની તરફથી ન પુછાતી ખબર અંતરથી અને

પ્રથમની ઉમેદો બધી નાશ થવાથી તેણીનું મન હવે બહુજ ઉઠા વીચારોમાં ઉતરી ગયું હતું. નંદિનીનો પ્રેમ અને પ્રેમાળ સ્વભાવ ધનંજય બાબુના બાણવા બહાર નહતો. તેણીની સાથે ચાર આંખો લેળી થતાં બાબુ બહુજ શરમીંદા થઈ જતા- અને તેણીની સાથેના પોતાના વર્તન માટે પશ્ચાતાપ કરતા. બાબુ ધનંજય દુરવ્યસનના પાકા પંજામાં સપડાઈ ગયેલ હતો, તેથી એ પશ્ચાતાપનો બીલકુલ ઉપયોગ થતો નહતો. તોપણ આપણે એટલું તો કહી શકીશું કે, દુરગુણો અને દુરવ્યસનો છોડવાનો તેણે પ્રયત્ન જારી રાખ્યો હતો. અને તે જો દ્રઢ નિશ્ચય અને ટેકા મનવાળો હતો તો વ્યસનો છુટી પડ્યા જતે. પણ દેવીનંદિનીના દુરભાગ્યે પોતે નિરખળ મનનો હોવાથી વ્યસન મુક્ત થઈ શકતો નહતો. તેના મનમાં જડ મુળથી કદાચ દુરગુણો ન છુટે. તોપણ બાહ્ય લોક દ્રષ્ટીએ તે છુટેલા જણાય તોપણ બસ એમ હતું. પણ તેના પૈસા ઉપર મોજ મળી ઉડાવનારા, પારકે પૈસે દીવાળી કરનારા, મુરખ સોબતીઓ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર તેને વ્યસનથી મુક્ત થવા દેતા નહતા. અને તે પ્રકારે તેને દુરવ્યસનના સજડ પાસલામાં નાખતા હતા. જેથી તે દિવસે દિવસે વધારેને વધારે પ્રબળ દુર્વ્યસનાધીન થવા લાગ્યો. અંતઃપુરમાં જવાનુંજ તેણે ધીમે ધીમે છોડી દેવા માંડ્યું. એવા હેતુથી કે દેવી નંદિનીની દ્રષ્ટીએ પોતાની એ ખરાબ સ્થિતિ ન પડે !

નંદિની પોતાની આ દુરગતી બદલ કોઈને પણ દોષ દેતી નહુતી અને કોઈની પાસે કરમ કથણી ગાતી પણ નહુતી. બિંદુ તેને મળવા આવતી અને તેણીની સ્થિતિ જોઈ એ રડવા લાગતી તથા તેણીને બાથ લીડી લેતી, ત્યારે માત્ર નંદિની જરા કમીત વદન કરી તેણીને શાંતી થાય એવો પ્રયત્ન કરતી. ધનંજય બાબુએ જો કે નંદિનીને સાવ વિસારી હતી, તોપણ તેણીને તે પરનો પ્રેમ જરાએ કમી થયો નહુતો. તે રોજને રોજ કંઈક જુદા જુદા નાસ્તાના મીઠા પદાર્થો બનાવીને, પોતાના પતીને બગીચા માંહેના બંગલામાં અને બહારના દિવાનખાનામાં મોકલાવ્યા કરતી હતી.

પ્રિય વાચક ! ચાલો આપણે નવ પ્રેમ સંચરીત બાબુ શરદચંદ્ર, અને તેણે આગ્રહ પુરવક કલકત્તામાં આણેલ બાબુ હેમચંદ્ર તથા તેની પ્રેમાળ પત્ની બિંદુ તથા સુધા તરફ જરા દ્રષ્ટી કરીએ.

શરદચંદ્ર આ વખતે એકલો હતો, અને તહેવારના દિવસો હોવાથી બિંદુ તરફથી તેને હુર રોજ જમવા વીગેરે માટે તેણે આવતાં હતાં, પણ તે અંતઃકરણ માંહેના એક ગુપ્ત પ્રેમના લગ્ન દોરને આધીન થઈ જતાં અચકતો હતો. બિંદુના ઘરની કામકાજ કરનારી મુલજુ દરરોજ શરદચંદ્ર માટે કાંઈ કાંઈ નાસ્તાના તૈયાર કરેલા પદાર્થો લઈ આવતી હતી. આ પકવાનો સુધા પોતા માટે ખાસ તૈયાર કરી મોકલે

છે, એમ શરદચંદ્રના જાણવામાં આવતાં, તે ફરી તેવું નાસતાવું ન લઈ આવવા મુલજીને કહેતો, પણ પ્રેમ એટલો જાણનારી મુલજી શરદચંદ્રના ના કહેવા છતાં મુકી જતી, અને તે શરદચંદ્ર પ્રેમથી શેવન કરતો એવું તેણીના જાણવામાં આવતાં, તે નિત્ય ત્રીજે પહોરે મેસુજ પુરી મોહન થાળ આદિ મીઠાઈના પદાર્થ આપી જવામાં બિલકુલ વિસરતી નહિ.

લવાનીપુરામાં દેવી પ્રસન્ન બાળુ એક ઘણાજ સધન ગ્રહસ્થ હતા. તેમના ઘેર પણ આ શરદોચ્છવ ઘણા ઠાઠ માઠ સાથે ઉજવવામાં આવતો હતો. દુરગા દેવીની એક લબ્ધ મુરતી સીંહની પ્રતીમા ઉપર બેસાડેલીનું સ્થાપન કરી, તેનું પુજન અર્ચન થતું. તે પાસે અહોનીશ આવણું બળવણું ચાલતું. જાત્રા નિમી તે ઉભી થએલ નાટક મંડળીના રાત્રે ખેલો થતા અને તે જોવા માટે માણસોની અત્યંત ગીરદી થતી હતી. પહેલી રાત્રીથી તે પાછલી રાત્રી સુધી દેવી પ્રસન્ન બાળુની વહુ સાથે બીજા આડોત્રી પાડોત્રી ગૃહસ્થની સ્ત્રિયો પણ નાટક જોવા બેસતી હતી. એવો કુમ ત્રિરાત્રી ચાલતો હતો. રાધા વિલાસનો ખેલ જોવામાં સ્ત્રી સમાજની વૃત્તિ બહુજ તલ્લીન બનતી. કૃષ્ણ વિરહથી વ્યાકુળ થએલ રાધિકાએ, કૃષ્ણ પોતા સાથે અવિશ્વાસથી કેવી રીતે વરત્યા, અને તેથી પોતાની દયા પાત્ર કેવી અવસ્થા બની, એ વરણન તેણીએ મહ્યમાં પોતાની સખી પાસે ગાયેલું આંલખીને

તો સં પ્રેક્ષકની આંખમાંથી અશરૂ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો.

દેવી પ્રસન્ન બાળુની વહુના આગ્રહથી તેણીનું માન રાખવા ખાતર એક દિવસે પોતાના બન્ને બાળકોને સુધા પાસે રાખીને બિંદુ રાધા કૃષ્ણની કથાનું નાટક જોવા ગઇ હતી. તે પાછી ઘેર આવી ત્યારે પ્રભાત થયું હતું. તે ઘેર આવીને હેમચંદ્ર બાળુને કહેવા લાગી—“ ઓહો ! આજનું નાટક તો બહુજ ઉમદા બજવાયું. શું પણ જોવાની ગંમત ? રીસાએલી રાધાની કૃષ્ણ વિનવણી કરતા હતા અને તેનો કરોષ શાંત થવા આજીજી કરતા હતા, એ વખતે તે જોવાની બહુજ મજા પડે છે. એકાદી રાત્રે આપ જોવા માટે કેમ વાર પધારતા નથી ? શું પ્રણય કંપતી ! ”

હેમચંદ્ર જોલ્યો—“ છટ અમારે શું કરવું છે તેવા નાટકની સાથે ? અમારી રાધા સાથે જ્યારે સંબંધ થયો, ત્યારે તેની વિનવણી કરતાં હતો ધણે થાક્યો, ત્યારે વળી ફરી તે અનુભવ જોવા કૌણ જાય ? ”

“ બહુ બહુ થઈ એતો મરકરી ! કોઇ માણસ જોતું મળ્યું કે તેની સઘળો વખત મરકરીજ કરવા કરવી ? શું એ તે કાંઈ ઠીક ગણાય ? ” બિંદુએ શરમાઈ મુરકો મારતાં હાસ્યવદને કહ્યું.

શુકલ દશમીના દહાડે પુજાનો આત્સવ પુર્ણ થયો. એ સમાપ્તીનો દિવસ જોટલો સર્વત્ર આજંબંદ

(૧૪૫)

હોય છે. ઘેર ઘેર રસ્તે રસ્તે શહેરના મોટા મોટા ચે-
કમાં, અને નદિ કિનારાપર જ્યાં જ્યાં જોડે ત્યાં ત્યાં
આયનોનો સપાટો ચાલી રહ્યો હોય છે. રસ્તાપરથી
નવાં નવાં કપડાં પહેરલ સ્ત્રી પુરૂષોની એક સરખી
આવળ થઈ હતી. ગોર ગરીબ પણ આજે નવાં કપ-
ડાંથી શણગારાયાં હતાં. અને પૈસા પાત્ર સદ્ગન ગૃહ-
સ્થો સદાગ્રી નજરાણાઓમાં પાણીના મુલે નાણા ખર-
ચતા હતા. દેવીની મુરતીની સ્વારીઓ વરઘોડાંરૂપે વા-
ડતે ગાજતે નિકળી હતી. અને રાત્રી પડતાં મથાલો
અને જુદા જુદા રંગનાં દિવાળીની સાથે સ-
વારી ચાલી હતી. આગળ ઝાંઝ સુર સરજાઈ આદિ
વાજાં પડી વાગી રહ્યાં હતાં. એવા મોટા ઠાંઠ મા-
ઠ સાથે સ્વારી નદીપર આવી અને ત્યાં દેવીની મુર-
તીઓ પધરાવવામાં આવી. આ દિવસે સ્નેહ સંતોષ-
નો સમારંભ ઘણો આનંદદાયક થઈ પડે છે. નવ વ-
ધુઓ લાજ ધાલીને પોતાનો પતી અને કુટુંબ માંહેના
મોટા માણસોને પગે લાગે છે ન્હાના ન્હાના છોકરાં-
ઓ પણ નાતાવાળાના ઘેર જઈને ભેટ છે,
ઘરમાંહેના પ્રમુખ માણસો તે બાલ મંડળનું દિર્ઘાયુષ્ય ઈ-
ચ્છીને તેમની ખબર અંતર પુછે છે. ટુંકામાં એ દિ-
વસે સહુ કોઈ દિવેષ વાસનાનો સમુળ ત્યાગ કરીને
પ્રેમ ભાવનાનેજ સ્નેહ છે.

એ દિવસે રાત્રે અગીયાર બજે ખિંદુનું વ્યાજી આટોપ્યું. છેકરાંઓ સુઇ ગયાં હતાં. સુધાપણ વ્યાજી કરી સુવા ગઇ હતી. હેમચંદ્ર બાબુતો મિછાનાપર પડ્યા પડ્યા ઘોરતા હતા. ખિંદુ કામ વાસણો મંજીને જ્યાંના ત્યાં મુકીને, પોતે રસોડાના બાર બંધ કરીને મેડીપર જતી હતી એટલામાં બહારનો દરવાજો કોઇ ધીમેથી ખખડાવતું હોય એમ તેણીને લાગ્યું. આટલી મોડી રાત્રે કોણ હશે એમ મનમાં શંકા થવાથી તે દરવાજો ઉઘાડવા જતાં અચકાઈ, એટલામાં ફરી દરવાજો ખખડ્યો.

“કોણ છે એ ? આટલી મોડી રાત્રે !”
ખિંદુએ પુછ્યું.

જવાબ મળ્યો નહિ. એટલે કોઇ હેમચંદ્રનો મિત્ર હશે, માટે તેને જગાડવાનું ખિંદુએ ધાર્યું પણ ફરી તેણીના મનમાં વિચાર આવ્યો, કે તે થાક્યા પા ક્યા સ્ત્રી સુતા છે માટે પ્રથમ જગાડવા નહિ એમ ધારી, સૂત કરી તેણીએ આગળ જઈ દરવાજો ઉઘાડ્યો. રોડ પર એક માણસ આવ્યો.

અંધારું હોવાથી આ માણસ કોણ હશે ? તે ખિંદુ એકદમ એળખી શકી નહિ. પણ થોડીજવારમાં તેને જણાયું કે તે હેમચંદ્ર છે !

હેમચંદ્રના ચહેરામાં ધણે ફરક પડ્યો હતો. માથાપરના વાળ વધી ગયા હતાં અને તે અવ્યવ-

સ્થિત સ્થિતીમાં કપાળપર આવી ઉડતા હતા. આંખો-
તું તેજ પ્રીકાશ પડતું થયું હતું. શરીર દુખળું પડે-
લ હતું. અને શરીરપરના કપડાં પણ જરા મેલાં થ-
યાં હતાં.

“ મોટી બહેન ! આટલા દિવસ તને મળવા
ન આંચો એ માટે ક્ષમા કરજે. આજે દશમીનો દિ-
વસ હોવાથી મળવા આંચો છું. ”

“ શરદ ! દીર્ઘાયુષી થાઓ. તારું વહેલેડુંજ
લગ્ન થાઓ, અને સુંદર તથા સદગુણી વહુ મળજો.
તને તારાં બાળ બચ્ચાં સહિત સુખીયો સંસાર ચલા
વતાં જોઈ એટલે ખસ. ”

શરદચંદ્રે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. બિંદુના
પગને અડકીને તેણે દંડવત માત્ર કર્યો ?

“ આટલા દિવસ તું ન આંચો એ માટે અ
મારું બિલકુલ કહેવું નથી. કેમકે તારા ખુશ ખબર
તો અમને મળતાજ હતા. વળી અમને કાંઈ અડચણ
આવે, તો મદદમાં તું એકે પગે તૈયાર હો, એતો
અમને ચોકસ ખાતરી છે. તે ઠીક. પણ અભ્યાસના અ
ંગે આ તારા શરીરની તું શું ધુળધાણી કરવા બેઠો
છે ? જીવ કરતાં એ તારે અભ્યાસ વધારે છે કે શું ?
રાત્રીના ઉબગરાથી શું અભ્યાસ કાંઈ સારો થાય ?
અને દિવસે એક ચીત્તથી અમુક વખત અભ્યાસ કર-
વાનું શખે તો તે કાંઈ કમી થાય ? મારું કહેવું તો

એમ છે, કે ચોકસ ટાઈમ ઠરાવીને તેટલો. વખત અ-
ચ્યાસ કરવો. પછી સઘળો દિવસ 'રાત્રી' તેને તે એ
તે શું ? તારા જેવા હુશીયારને વળી પરીક્ષાની જી-
તીનુંય શું કારણ ? ”

શરદચંદ્રને જરા હસવું આવ્યું. તે હસતાં
હસતાં બોલ્યો—“ ખિંદુ બહેન ! પરીક્ષા પાસ થવાથી
શું કાંઈ સુખનું શિખર કે હાથમાં આવી જતું હશે ?
હોમચંદ્ર બાપુએ કેટલીક પરીક્ષા પસાર કરી છે ? પ-
ણ તેમને જેટલું સુખ અને શાંતી છે, તેટલી પ્રથ્વી-
પર કોઈકનેજ હશે ! ”

“ એ જ્યારે તને ખબર છે, તો પછી પરી-
ક્ષાની તું ફીકર કરતો રહીને શરીર શા માટે બાળે
છે ? કે એતો પરોપદેશ પાંડિત્યે એમજ ? ”

“ બહેન ! પરીક્ષાની મને ખિલકુલ ચિંતા
નથી. ”

“ ત્યારે તને શાની ફિકર પડી છે ? તે આ
જી રીતે શરીરની દુરબળ સ્થિતિ થઈ છે ? ”

શરદચંદ્રે કાંઈજ જવાબ ન આપ્યો. તેણે ખિં
દુના હાથ પકડ્યા અને એકદમ નીચે બેસી ગયો.

“ આ શું શરદ ? શું તું રૂવે છે કે ? તારા
મનમાં કાંઈક મોટું દુઃખ ઉદભવ્યું છે શું ? અને એ
દુખની વાત તો મારાથી છુપાવી છે શું ? તું મારો
બાઈ છે, અને હું તારી બહેન છું, એમ જ્યારે આ-

પણ સંબંધ છે, તો પછી મારાથી તું પડે રમે છે કે ? ”

“ ના બહેન ! ના. જરા પણ નહિ. જો હું તારાથી લિન્ન બાવ રાખું, તો પછી આ જગતમાં મારે માયાનું—શાંતીનું એવું બીજું કયું સ્થાન છે ? મારા મનમાંની સઘળી વાત આજે તને કહેવા માટે હું તારી પાસે આવ્યો છું. પણ હું દુરભાગી—મોટો પાપી—છું. ” શરદ્યંદ્રે નીચે જોઈને કહ્યું.

શરદ્યંદ્રનું શરીર કંપીત થયું. તેના નેત્રોનો બાવ બદલાયો. તેની એ સ્થિતી જોઈને બિંદુના મનમાં કાંઈક ચિંતાનો આભાસ થયો. પણ તે હિંમત આપવા ધીરે સ્વરે બોલી—“ શરદ બાબુ ! કહે મારી પાસે કહેવામાં જરા પણ મા અચકા. ”

“ ખરેજ કહું કે ? પણ ના. મારી મને શરમ આવે છે. મારા અંતઃકરણમાં કાલ કુટ ઝેર ભર્યું છે. મારાથી વિશ્વાસ ઘાતીનું—મિત્ર દ્રોહનું પાપ થયું છે ! મારું કૃષ્ણ હૃતપટ તારા પાસે બોલી નથી શકતું, શી રીતે કહું ? ”

શરદ્યંદ્રનું શરીર હજી થર થરતું હતું. તેની એવી બેકામ સ્થિતી જોઈ બિંદુના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થતા લાગ્યા. તેણીના મનમાં એમ આવ્યું કે “ શું શરદની ખુદી બ્રહ્મ તો નહિ થઈ હોય ? ” પણ તુરત તેણીએ મનનું સમાધાન કર્યું કે શરદ સાથે બાળપણથી સહવાસ છે, અને તે બહેન પ્રમાણે

માનતો જાણે છે, અઘાપી સુધી કોઈ દિવસ તેના વરતનમાં તફાવત નથી, જેથી એમ હોયજ નહિ. તે જરા હિંમત આણીને પાછી બોલી—“ બાઈ શરદ ! ભાઈ એ બહેન પાસે ફેહવા જેવી જે વાત હોય તે ખુશીદે કહે. જરાએ અચકાતો નહિ. ”

“ તે બધું ખરું પણ—મારા મનમાં જે મેં કલ્પના આણી છે, તે હું બહેન પાસે શી રીતે બોલી બતાવું ? ”

“ તેમ હોય તો મને કહીશ નહિજ. મારે સાંભળવાની જરૂર નથી. ” જિંદુ સાચક મુદ્રાથી કહે. યુક્ત સ્વરે બોલી—

જિંદુના મનમાં પ્રથમ આવેલ ચંકા સતેજ થવા લાગી. શરદચંદ્રના વર્તન વિશે તેણીને રીસ ચડી, પોતાના કુટુંબ ઉપર તેણે રાખેલ પ્રેમ બાવ—કલકત્તામાં આણવાનો આગ્રહ—એ સઘળાનું કારણ તેની દુષ્ટ વાસનાજ હોવી જોઈએ એમ તેના મનમાં દ્રઢ થયું. તે હાથ ઝોટાંવંતા બોલી—“ પણ તું પારકી સ્ત્રી ના શરીરને કેમ સ્પર્શ કરે છે ? શું બાઈ બહેન સામે આવી રીતે વરતતો હશે ? ”

શરદચંદ્રે તેણીના હાથ એકદમ છોડી દીધા. અને નીચું જોઇ સ્તબ્ધ રહ્યો. તેના આંખમાંથી વધારે ને વધારે અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. જિંદુનું મન પણ ચલ ખિચલ થવા લાગ્યું. “ તે ઉદાર સ્વભાવના સામ્યવૃત્તી ધારણ કરનાર યુવાનને ચહેરો પશ્ચાત્તાપ

દેખાવા લાગ્યો. તેના જેવો સુશીલ અને દુર દ્રષ્ટી માણસ કદી પણ પાપ બુધ્ધી મનમાં આણે ખરો કે ?” એમ બિંદુના મનમાં વિચાર આવ્યો. જેથી સર્વ શંકાઓને પાછી શમાવીને, મનનો દ્રઢ નિશ્ચય કરતી બોલી—“ શરદ ! મને જણાવી ન શકાય એવી કોઈ પણ વાત તારા મનમાં આવેજ નહિ. માટે વિના વિલંબે અને વગર શંકાએ તુરત કહે. ”

“ મારાપર તું આ કૃપા કરે છે, તો પરમાત્મા તને અહોનીશ સુખમાં રાખે. પણ મારા મનની વાત, તને હું જણાવું તે પહેલાં મને તારે એક વચન આપવું પડશે. કે કદાચ મારી આશાનો ભંગ થાય. તો એ વાત ત્રીજાના કાને જવી ન જોઈએ. મારી આશા કુળીભુત ન થાય તો, આખો ભવ નિરાશા કુળ મારે સહન કરવું પડશે, તે હું સહન કરીશ પણ તેને લઈને બીજા સંભાવિત લોકો મારા તરફ અનાદરની દ્રષ્ટીએ જુએ, તે મારાથી પ્રાણાન્તે પણ સહન થઈ શકશે નહિ. માટે—”

“ તું જે કહીશ તે વિશેનો એક અક્ષર પણ હું કોઈ પાસે કદી બોલીશ નહિ. એમ વચન આપું છું ખરી ? ” બિંદુએ ઉતાવળ કરતાં કહ્યું.

શરદચંદ્રે એક હાથે પોતાની આંખો ઢાંકી. બીજે હાથે બિંદુને હાથ પકડ્યો. અને નીચે જોડનેજ તે બેઠ્યો—“ મારા મનમાં બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી. પણ તારી બહેન સુધા અંતઃકરણથી પવિત્ર છે. અને

સ્વર્ગની ઉતરેલી એક સુંદરી છે તે મારી ધર્મ પત્ની થાય એમ તું કર. ”

શરદ્યંદ્રના મનમાં શાના વિચાર રમતા હતા, તે બિંદુના હવે જાણવામાં આવ્યું. તેણીએ પોતે તેના માટે ઘડી પહેલાં જોગ્રા વિશ્લેષ મનમાં આજ્યા હતા, તે માટે ઘણા પશ્ચાત્તાપ કીધો. શરદ્યંદ્રના સામું ટ-અર ટઅર જોતી સ્તબ્ધ રહી.

પોતાની માગણી બિંદુને પસંદ પડી કે નહિ, તે વિશે કાંઈ પરવા ન કરતાં શરદ્યંદ્રે પોતાનું જો-લણ પાછું આગળ જારીજ રાખ્યું—“ બિંદુ બહેન ! તારી સાથે માફ વર્તન વિશ્વાસઘાતી અને કૃતખીપ-ણાનું થયું ખરું. પણ તું મોટી છે. માફ કહેવું સમજું સાંભળી લે. છ મહિના પહેલાં જ્યારે તારા પુષ્કરમાં મેં સુધાને જોઈ ત્યારથી મારા મનમાં નવીન જીવનનો સંચાર થયો. તે પહેલાં તો ભલો મારો અભ્યાસ ને મારો હું ! એવી રીતનો વિદ્યાર્થીજ હતો. પ્રેમ વિકાસની કલ્પના કેવળ પુસ્તકોના વાંચનથીજ થઈ હતી. નાટકની રંગ ભૂમીપરના પાત્રોની જેમ પ્રણય દંપતીની પ્રેમ ચેષ્ટાઓ મને જણાતી, પણ જ્યારે એ નવ તરૂણી—કોમલતાંતઃકરણી—અરે કોની પાસે હું જોણું છું ? પણ નથી રહેવાતું એ દીવ્ય સૌંદર્ય લલિતા મારી નજરે પડી, ત્યારથી મારા મનોવિકારે પ્રમળ થાણું નાખ્યું. અમુક સુદતે વિદ્યાભ્યાસાદિ વ્યવસાયમાં તે વિચારે પડશે, એમ મારા મનમાં હતું. પણ તમે ઠલ

કતે આળ્યાં અને એ રમણી—ચંદ્ર સમાન વધતી જતી નીત્ય નિત્ય નજરે પડવા માંડી, ત્યારથી તો વળી વધારે ને વધારે મન તલપતું રહેવા લાગ્યું. મિંદુ બહેન ! તેં મને તારા ઘરે ભાઈ પ્રમાણે રાખ્યો. હેમચંદ્ર બાબુએ પણ ન્હાના ભાઈ ઉપર પ્રેમ રખાય તેવું રાખ્યું. પણ હું કેવો દુષ્ટ ? કેવો કૃતદ્ધન ? મનમાં જુદેજુદ ઉદ્દેશ ધારી બેઠો છું ! પણ શું કરું ? એ સૌંદર્ય કલિકા મારા એ વિચારને મિલકુલ કરવા દેતી નથી. સાંજે સુધા સાથે વારતાલાપ કરતો બેઠો હોઉં, અને જ્યારે આકાશમાં તારાવલીઓ ચકચકાટ કરી રહે છે, ત્યારે મારું મન અતીશય બને છે એવી રીતે મારી મુરખ મનીશાએ મને બાંડા કરી મુક્યો છે. તો હવે તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર. ”

શરદ્દચંદ્ર બોલતો અટક્યો. તેના નેત્રમાં તેજ ચમકવા લાગ્યું. શોડીવાર સ્તબ્ધ રહ્યા પછી, તેના અંજનામાં શાંતતા પ્રસરતી ચાલી. વળી તે બોલ્યો—
 “ એક દિવસે સંધ્યાકાળે એ બાગીચમાં મારા નેત્ર ઉઘડ્યાં. મારી મુખતાતું મને લાન થયું. હું હલ ઉપરાંત પ્રેમાવશ થયો. મારી સ્થિતિથી સુધાબાબુએ અંતઃકરણ ચમક્યું હોય એમ મને લાગ્યું. પણ એ વખતે પરમાત્માએજ ધર્મે રક્ષણ કર્યું. તેણીને મારી મનોવેદના બખર ન પડે, એટલા માટે શક્ય તેટલા પ્રયત્ન મેં ત્યાર પછી ચાલુ રાખ્યા. અને તેથીજ તમારા ઘર આવવાનું મેં બંધ કર્યું. વળી એ વાત મારા મ-

નમાંથી નિકળી જવા ખાતર, એકાદું ન્હાનકડું બાલક પોતાના ઝીણકા હુયોથી પ્રચંડ નદીને પ્રવાહ અટકાવવા પ્રયત્ન કરે તેમ જો માસથી મારો સતત પ્રયાસ હતો. જુદા જુદા પ્રકારના પુરતકો વાંચવાં, મનને સમાધાન થવા ખાતર વિવિધ નાટકો જોવાં, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સાથીઓ સાથે રસત ગમતમાં બહારને બહાર વખત કાઢવો. પણ કોઈ રીતે જો વાત મારાથી વિસરાઈ નહિ. તેં મને મોકળા મનથી કહેવા કહ્યા-થીજ ગંધી હકીકત કહી છે. કદાચ લાંબી વાત સાંભળતાં તને કંટાળો આવ્યો હશે, પણ મને જે વિનેલ છે તે પછી દસમાં ભાગનીએ હકીકત પુરી મેં કહી નથી. અયોગ્ય લાગે તો માફ કરજો ; પણ મારી ઇચ્છા પુરણ કરવી હવે તારા હાથમાં છે. ”

શરદ્વંદ્રને શું ઉતર આપવો એ વિંદુને સુઝતું નહતું. હેમચંદ્રના એક પિતરાઈ સાથે સુધાના લગ્નની વાત નકી થયેલ છે, અને જે બહાર પણ પહોંચી ગઈ છે. ત્યારે સુધાને શરદ્વંદ્રને કેમ અપાય ? એથી લોક સમાજ શું કહેશે ? અને હેમચંદ્રના મનમાં શું થશે ? જો શરદ્વંદ્રને ના કહેવામાં આવે, તો તે પ્રેમ લેલો કાંઈને કાંઈજ કરી બેસશે ! હેમચંદ્ર બાળુના પિતરાઈ કરતાં શરદ્વંદ્ર બહેન જોયેલ અને હુશીયાર હતો, એટલે તેને સુધા પરણાવવામાં આવે તો ઘણું સાફ એમ વિંદુના મનમાં આવતું હતું. એ કી વખતે જો તરફના વિચારોનું કંઈ સુધ્ધ ચાલી ર-

છું. છેવટે તે સમય સુચક તારણીએ શાંત મુદ્રાથી ક-
 હું—“ શરદ બાપુ ! તારા મનને વિના કારમું તું ધી-
 કકારીને બાળતો નહિ. તારા તરફથી ખિલકુલ વિશ્વાસ-
 ધાતી કે પાપ બાપુ” વર્તન થયું હોય એમ મને લા-
 ગતું નથી. બાપુ સાહેબે પોનાના પિતરાઈને મારી
 મુઘા આપવાનું કબુલ્યું હોય, તેથી મુઘા વિશે તારું
 પ્રેમ જે પ્રથમથી જોડાયું હોય, તે નષ્ટ ન થાય એમાં
 કંઈ તેં પાપી કર્મ કયું હોય એમ હું નથી ધાર-
 તી. પ્રત્યેક બાળત બનવી મશ્વરેચ્છાપર છે. આ બાળ
 તમાં એકદમ ના કે હા-હું હમણા કહી શકીય નહિ.
 મારું ધાર્યું શું કામનું ? તેમને હું પુત્રી જોઈશ તું
 તારા મનને ધારણા રાખજો. વખત આવે તો થઈ
 પડશે. ”

“ જિંદુ બહેન ! તારી અમૃતવાણી સાંભળી-
 ને મારા મનને ઘણી શાંતી આવી. મારા અપરાધ વિ-
 શે તે રીસ ન આણતાં, સહાય આપવા કબુલ્યું એ
 માટે ખરેખર આભારી છું. ”

“ શું શરદ ! તું અપરાધી ? અને મેં સહા-
 ય આપવાનું કહ્યું તેમાં તે આભાર ઠરેકું ? ન જો-
 લ. આવા શબ્દો મને મીઠા નથી લાગતા. તારું મારા
 પ્રત્યે જે પ્રેમ છે, તેનો બદલો કેઈ રીતે મારાથી વ-
 ણી શકે તેમ નથી. ઠીક. એ વાત હવે જવા દે. પણ
 મને લાગે છે, કે તેં ખાધું નથી, તો તેમના માટે પુ-

રીયો કરી હતી તે પડી છે તેમાંથી થોડી આપું તે
ખાઈ લે. ચાલ જોઈ !

“ ના. બંહેન ! હું ખાઈશ તો મારી તબી-
યત જરૂર બગડશે. હવે મને ઘેર જઈ જરા શાંતીથી
પડી રહેવાનું મન થયું છે, તો જવાદે. માફ કરે. ”

“ ઠીક ત્યારે સવારે આવીને આ વાત તેમની
પાસેજ તું કાઢજે એટલે તેઓજ તને ખુલાસો આપ-
શે સમજ્યો શરદ બાબુ ! ”

“ ના. હેમચંદ્ર બાબુને હું આ વીશે નહીજ
કહી શકું. એ કામ મેં તને સોંપ્યું છે. અને તેનો
ખુલાસો તું મને આપે, ત્યાં સુધી હું હેમચંદ્ર કે સુ-
ધાને મળનાર પશુ નથી. કહે ત્યારે હવે હું ક્યારે
આવું ? ”

“ તુરતમાં કાંઈ તેનો જવાબ મળશે એવું મ-
ને લાગતું નથી. પણ એક બે અઠવાડીયા પછી તું
આવજે. નહિ તો હું પત્રથી તને ખબર આપીશ. ”

“ ના-ના. પત્રનું કામ નથી. હું પોતેજ તા-
રી પાશે આવીશ. ફીકર નહિ. ત્યારે તો હું કારતક
શુદ્ધ એકમને દીવસે જરૂર આવીશ. ”

પ્રિય વાંચક ! આ પછી ગિંદુએ હેમચંદ્ર
બાબુને શરદચંદ્રના મન માંહેની સઘળી વાત કહી સં-
ભળાવી. અને સમય સુચક તારૂણીએ બાબુ પાસેથી
શરદચંદ્રની ઇચ્છા પુરણ કરવા હા પડાવી. એ વાત
શરદચંદ્રને પણ જણાવી હતી.

એ વાતને એક અઠવાડિયું ગયું. એક તરૂણ પુરૂષ એકલોજ હુગલી નદીના પુલ પરથી હૈરા સ્ટેશન તરફ જતો હતો. મુસાફરોનાં ટોળે ટોળાં તેની બાબુથી જતાં આવતાં હતાં. અને જ્યાં ત્યાં જુદા જુદા લોકોની સ્વભાષાનો ઘોંઘાટ મચી રહ્યો હતો. પુલ ઉપરના દિવાઓનો પ્રકાશ નીચે પાણીના પ્રવાહમાં પડ્યો હતો. અને તે પ્રકાશનું પ્રતિબિંબ કંપીત થતું હતું. આ સ્ટેશન હજારો ઉતાડ્યો ઉતરવા અડવાનું, અને લાખો ખાંડી માલની ઉથલ પાથલ થનારું હતું. શહેર પણ કલકત્તા સરખી અગણ્ય વસ્તીવાળું હતું. એટલે એ શહેરથી સ્ટેશન દરમીયાન તેની ધમાલ મચી રહે એમાં કાંઈ વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું નથી. પણ કોઈ સાધારણ ગામનો માણસ ત્યાં જઈ ચડે તો તેનો તો આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના કદી રહે તેમ નહતું. તોપણ એ તરફ શરદ્યંદ્રનું બીજકુલ ચીત ગયું નહતું.

દિવાળી થયા પછી એક અઠવાડિયું શરદ્યંદ્રે મહા સુડીંગને કલકત્તામાં કાઢ્યું હતું. તેણે એટલી સુદૃઢતામાં મિત્ર મંડળમાં જવાનું અને દોસ્તદારોને મળવા હળવાનું તદ્દન ચાંદી વાળ્યું હતું. તે પોતાની ખોલીમાંજ બેઠો રહેતો. ત્યાંથી બહાર નીકળતો નહિ. પુસ્તકો આમ તેમ આબુ બાબુ પેડયાં રહેતાં પણ તે વાંચવામાં તે ધ્યાન ખુણતું નહીં. કેમકે હવે તેનું ક્યેય એકજ હતું અને સુધા !

શરદચંદ્રની બહેન લતાને રાણીગંજથી કાગળ આપ્યો હતો, જેમાં તેણીનો ધણી સીક હોવાનું લખેલું હતું તે પત્ર શરદચંદ્રે ફરી વાંચ્યો તેના મનમાં આવ્યું કે હાલ થોડા દીવસ પોતાના બનેલીની સારવાર કરવા જઈ રહેલું, એટલે એટલા દીવસ તો નિકળી જાય કેમકે એક તરફથી તેનું મન હવે સુધા સાથે ક્યારે એકવાર હરત મેળાપ થઈ જાય એ ચીંતાની આતુરતામાં હતું, ત્યારે બીજી તરફથી “ હેમચંદ્રના પીતરાઈને આપવી ઠરેલ સુધાને, હેમચંદ્ર અને બિંદુને છેતરી પરાણી જનાર શરદ તો જુઓ ! ” આલોક કહેણી શી રીતે બોલાતી બંધ થાય એ વિચારમાં હતું જેથી કલકત્તા છોડી જવાથી એ લોક મત પણ કાને નહિ આવે, અને આતુરતાના દીવસો પણ વહેલા પસાર થઈ જશે, એમ ધારી તેણે પોતાની માતાને કહ્યું— “ બા ! હું લતા બહેનને ત્યાં તેનો ધણી માંદો છે, તેની સારવાર કરવા જવા ધારું છું, હાલ તું અહીંજ રહે હવે. ”

“ ભાઈ ! હું કાશીમાં હતો તો શ્રી વિશ્વનાથની પુજામાં મારા દીવસ નિકળી જતો, પણ આ કલકત્તામાં હું એકલી કેમ રહી શકું ? ”

“ અહીં એકલી છો એમ મનમાં આણવાનું કારણ નથી. કેમકે હેમચંદ્રબાબુ અને બિંદુ બહે

(૧૫૬)

છે, તે તને જરાએ અડચણ આવવા દેશે નહિ. ”

“ પણ શરદ ! તારા અભ્યાસનું કેમ થશે !
પરીક્ષા તો તદ્દન નજીક આવી છે ! ”

“ આ વરસે ન બેસી શકું તો આવતે વરસે
બેસીશ. પણ લતા બહેનના પતીની યોગ્ય સારવાર ન
થઈ તો પછી કેમ નસીબે કદાચ આખો લવ પસ્તાવ-
વાનો વખત આવે તો ! અને તબીયત સુધરશે એટલે
ભલે તું કાશી જશે. ”

શરદચંદ્રનું કહેવું તેની માતાએ કબુલ રાખ્યું.
રાણીગંજથી જમાઈની તબીયત સુધર્યાની ખબર આવે
ત્યાં સુધી તેણીએ કલકતે રહીને પછી કાશી જવાનું
નક્કી કર્યું. જેથીજ શરદચંદ્ર ઉતાવળે ઉતાવળે હૌરા
સ્ટેશન તરફ જતો હતો.

(૧૬૦)

પ્રકરણ ૧૩ સું.

પત્ની વિયોગ.

સર્વ સૌખ્ય આધાર હોય પત્નીપર જાણે,
જુહ સંસારનું સુત્ર ખરેખર એ પરમાણે,
પ્રેમ કષ્ટ સહનાર પતીને ઈશ્વર જાણે.
વિરૂદ્ધ વર્તન હોય તોય તે મન નવ આણે,
પણ પતી મુરખ વ્યસનથી કિંમત પ્રથમ ગણે નહીં
વિયોગથી પછી દુઃખ થઈ પાછળ પ્રસ્તાયે સહી.

હેમચંદ્રનું ઘર હવે શુન્ય દેખાતું હતું. તેને
કલક-તામાં કંટાળો આવ્યો હતો. અને પોતે હવે તાલ
પુષ્કળમાં પાછા ક્યારે જશું એમ થયું હતું. કેમકે શ
રદ્યંદ્રના વિયોગથી ખીલકુલ કોઈને ચેન પડતું નહતું.

સુધા વિના જોલે સવારસાંજ ઘર વ્યવહારનું
અને પોતાની બહેનના છોકરાને સંભાળવાનું કામ કર-
તી હતી. તેણીના વિચાર મનના મનમાં રમ્યા કરતા
હતા કેમકે લજ્જા એ માણસને એક આલારણ્ય રૂપ છે.

કલક-તામાં આવવાથી કાંઈ સાફ પરિણામ આ-
વ્યું નહિ, જેથી તેમણે હવે વેદાસરજ પોતાના વતન
જવાનું નક્કી કર્યું હતું, અને તે તૈયારીમાંજ સઘળાં

હતાં અને ધીરે ધીરે સઘળો આસળાળ આટોપવા પણ માંડયો હતો. એક દીવસે જિંદુ પોતાની ખોલીમાં એકલીજ હાથ ઉપર માથું ટેકાવીને આડે પડખે પડી હતી, જ્યાં પોસ્ટમેને આવીને તેણીના નામનું પાકીટ તેને આપ્યું. જિંદુએ હાથમાં લઈ જોતાં સ્ત્રીરનામાના અક્ષરોપરથી તે પત્ર દેવી નંદીનીનો હશે એમ તેણીએ ધાર્યું.

નંદીનીની તબીયત શિયાળાની હવાને લઈ સુધર્યાનું જિંદુએ સાંભળ્યું હતું. પણ એ કાગળ જોતાં વાર તેણીનું મન થયર્યું. તેણીની શાંતી હરાઈને અંતઃકરણમાં અચાનક ધાસકો પેડો. કાગળમાં હકીકત નિચે પ્રમાણે હતી.

“ જિંદુ બહેન ! આજે સાંજે તને મળવાની મારી મરણ છે. તું આવી શકશે કે ? ગયા અઢવાડી-એથી મારા મનની કાંઈક જુદીજ સ્થિતી થઈ છે, મગજમાં જુદા જુદા વિચારો ધુમ્યા કરે છે. કંઈનું કંઈ કરી નાખવાનું મન થઈ જાય છે, એ વિચાર અને નિશ્ચય શાનો છે. તે તને થોડાજ દીવસમાં જણાશે. હમણા તને કશી ખબર પડનાર નથી, આજે સાંજે તને મળવું, અને તે પણ બાળપણથી જે તારા મારા વચ્ચે ભગિની પ્રેમ છે તે બંધા પ્રેમના સામટાં ઉંમળકાથી એકી વખતે લેગ્રી લેવું એમ મારા મનમાં આવ્યું છે,

મારી હાલની સ્થિતી મનમાં આવે છે ત્યારે મને એમ થઈ આવે છે, કે ક્યારેય પણ :હું ગાંડી-ઘેલી થઈ જઈશ, તાલ પુષ્કળ માંહેના આપણા ન્હાનપણના દીવસો યાદ આવે છે ત્યારે કાંઈક શાંતી થાય છે, જેણે આપણને જન્મ આપ્યો. તેજ આપણને સુખે દેખાડશે તેજ આપણા આત્માને શાંતી આપશે, અન્ય શાંતીનું સ્થાન નથી એમ તને પણ જિંદુ બહેન ! નથી કે લાગતું ?—નારા પ્રેમ ઉપરજ મારા મનનું મેં આજ સુધી સમાધાન કર્યું છે. તારા જેવું પ્રત્યક્ષ પોતાની માતા પણ રાખી શકે નહિ, અને તેથીજ તને મળવા ની મને ઘણી પ્રબળ ઇચ્છા થઈ છે. પણ સંભારીને તું જરૂર આવજે ભુલીશ તો નહિ ને ? આ બહેનને વિસારતી નહી હો ! ”

જિંદુએ આ પત્ર ફરી ફરી વાંચ્યો. તેનું અંતઃકરણ વિલક્ષણ પ્રકારની ભીતીથી ગ્રસ્ત થયું હતું કાગળ માંહેની ભાષા સરળીજ એવા પ્રકારની હતી, કે જિંદુને તેમ થવું સ્વાભાવિક હતું, નંદીનીનો સ્વભાવ માની અને ઘણો ઉંડો હોવાનું તેણી જાણતી હતી. એથી તે એવી રીતનું લખાણ લખવા શી રીતે ઉદ્ધુકત થઈ ? એમ જિંદુના મનમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો, પોતાના પત્ર માં તેણી લખે છે, કે હાલની સ્થિતીથી ક્યારેક પણ તે ગાંડી થઈ જશે ! એનો અર્થ શો ? જેણે જન્મ આપ્યો તેજ આત્માને શાંતી આપશે અન્ય નહિ. તો

શાંતી દેવા પ્રકારની ? જિંદુના મનને જુદા જુદા વિચાર તરંગોએ ઘેરી લીધું.

જિંદુ ત્યાંથી ઉઠી; અને સુધાને જોલાવી કહ્યું.
 “ સુધા ! તું છોકરાંઓને સંભાળજે અને રાત્રે ખવરાવજે તારા બનેલી આવે તેમને કહજે હું નંદીની દેવી ના મનની રિથતી વિલક્ષણ થયાથી, તેણીને મળવા ગઈ છું. તો મોડી વહેલી આવીશ. ”

નંદીનીએ મીયાનો મોકલ્યો હતો; તેમાં જિંદુ બેસીને નંદીનીના ઘેર ગઈ તેણીએ ઉંબરો ચડી અંદર પગ મુકતાં તેણીની છાતી ધબકવા લાગી. નંદીનીને જોયા પછી તેણે ચિત્ત કાંઈક સ્થિર થયું, નંદીની આ વખતે તેણીના કપડાંની વ્યવસ્થા કરતી હતી. જિંદુને જોઈને તેણી ચાર પગલાં સામી આવીને બેઠી પડી. તે વખતે નંદીનીના ચેહરાપર દુઃખ ચિંતા કે ભ્રમિષ્ટ પણ કાંઈ પણ દેખાતાં નહતાં, તુરતમાંજ તે મંદવાડ ના ખાટલેથી ઉઠેલ હોવાથી તેણીનો ચહેરો ફિક્કે દેખાતો હતો. જિંદુએ તેણીને ઘણીવાર સુંધી છાતી સાથે ચાંપી રાખ્યા પછી પુછ્યું—“ બહેન નંદીની ! તારો કાગળ મને મળ્યો ત્યારે મને પ્રીત થઈ પડી હતી, પણ તે અમથા મનમાં તઈ વિતઈ થતા હતા એમ હવે મને જણાયું, ઉપરા ઉપરી તને મળવા ન આવી શકાયું તે માટે માફ કરજે, કેમકે અમે પણ અમારી

(૧૬૪)

જાળમાં પડ્યાં હતાં. પણ તોયે તું કંઈ મારાપરની
ભતી કમી કરીશ નહિ હો ! ”

“ બિંદુ બહેન ! તારી લાગણી મારાપર નહાન
લાગણી કેટલી છે, તે હું કંઈ ભુલીશ કે ? તમારા
પર આકૃત આવેલી મારા જાણવા બહાર નથી. પણ
રિજ શરદચંદ્ર તમને મુકીને શું કલકત્તા છોડી ક્યાંઈ
ગયો ગયો સાંભળ્યું છે, તે ખરું કે ?

“ હા બહેન ! તે ક્યાંઈ બહાર ગયો છે ખરો
હવે ઉમર લાયક થયો છે. જેથી ગૃહસૌખ્ય મેળવ-
ની લાલસા અને વિચારમાં તે ગાંડા સરખો ભટકતો
કે છે બીજું શું ? ” બિંદુએ કહ્યું.

“ પણ એ તે તેની કાશીને નહિ સમજાતું
કે ? હજી સુધી કંઈ તજવીજ ન કરીને શું પો-
તા દીકરાનું જીવતર ધુળ કરવા તે ધારે છે કે શું ?

“ પણ નંદીની બહેન ! આપણાથી તેણીને પણ
મ દોષ દેવાય ? તેનું મન હવે જગતની ઉપાધીઓ
રક્ષે છે નહિ. હવે તે આત્માના કલ્યાણનેજ રસ્તે
ડેર છે. ”

“ હા. તે ખરું પણ મને તો બહેન લાગે છે,
કાંઈનો કાંઈ અપરાધ લેખવોજ નહિ. પરમાત્માએ
જુસોની સહન શક્તી કરતાં પણ બહે આ જગતમાં

હુખ પેદા કરી રાખ્યું છે ! ”

“ તે જવા દે. નંદીની બહેન ! કહે હવે તારી કર્મ કથા કહે, અરર શી આ તારી સ્થિતિ ? હુખથી તારી આંખો કેટલી બધી ઉંડી ઉતરી ગઈ લાગે છે ?

“ ના-ના, મને કાંઈ હુખ તેવું મોટું નથી. એતો હું સુખેથી સહન કરીશ. ”

“ તને હવે સારી રીતે આરામ તો છેને ? શક્તી તો આવતી જાય છેને હવે ? ”

“ શક્તી ? મારા શરીરમાં તો હવે પ્રચંડ રાક્ષસની શક્તી આવેલી મને જણાય છે. એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈવાર રાક્ષસની જેમ દુષ્ટતાથી વસ્તવાનું પણ મન થાય છે. ” આટલું બોલતાં તેણીના હોઠ જરા ફરક્યા.

ખિંદુ બોલી-“ એમ ના બોલ તું. આ તારો સ્વરજ વિલક્ષણતા બતાવે છે. પણ એવી રીતે ખોટા વિચારો મનમાં આણીને કેમ આવે ? આપણે સ્ત્રીયોને તો સહનશીલપણું રાખવું જોઈએ. ”

“ ખિંદુ બહેન ! માણસ ગમે તેટલી સહન-શક્તીવાળું હોય, તોપણ ગળા ઉપરવટ બોલે માથે છૂકાય તો ફેડી દેવાનું તેને સહેજેજ મન ન થાય કે ?

એકવાર નિરાશા થઈ, દુખથી મુકત થવાની કાંઈ બારીજ ન રહી હોય. એટલે પછી એ દુખ ટાળવાના ઉપાયોમાં પણ એ પરવાઈપણુંજ થાય તો ! ” નંદીનીચે કહ્યું.

“ નંદિની બહેન ! આજે તારૂં બોલવું મને વિચીત્રતા ભરેલું લાગે છે. આજે તારૂં બોલવું મને હમેશાની માફકનું જણાતું નથી. પણ તારો એ શો અપરાધ ? તારો સ્વભાવ પ્રેમાળપણામાં કાંઈ કમી નથી, અને તને દુઃખો પણ કાંઈ એવાં સહન કરવાં પડતાં નથી. પણ કર્તવ્યનો માર્ગ પ્રેમ અને દુખથી સંકલીત હોય છે. તેમાંથીજ આપણને રસ્તો કાઢવો પડે છે. એ વખતમાં હરેરી જવું શા કામનું ? કદાચ એ મારગમાં ચાલતાં પગલું ઉપડતું ન હોય તોપણ હિંમતથી ચાલવુંજ જોઈએ. અને તેમાં પ્રસંગ વશાત મરણ આવે તોપણ તેમાં સતોષજ માનવો. કે આપણે આપણું કર્તવ્ય તો ચુક્યાં નથી. આવી વાતોનું જ્ઞાન તો આપણને માતાના ધાવણ સાથેજ થાય છે, ત્યારે તે વિસરવું શી રીતે ચાલે ? ”

જરાવાર સ્તબ્ધ રહ્યા પછી નંદિની એકદમ બોલી—“ બિંદુ બહેન ! તારૂં કહેવું સાચું છે. આ વાતો તું ન્હાનપણાથીજ અમને કહેતી આવી છો. પણ કેણુ જાણે આજે મારૂં મન બહુજ આકુળ વ્યા-

કુળ અને શુન્ય સરખું થયું છે. ”

“ તારા પત્રની લખાવટ ઉપરથીજ એ મારા જાણવામાં આવી ગયું છે. પણ ત્યારે તું આ ભયાનક અને ચિત્તને વ્યગ્ર કરનારી જગા છોડીને શા માટે બીજે ક્યાંઈ જતી નથી ? ”

“ મારે જવું એ ક્યાં બિંદુ બહેન ? ”

“ કેમ ? મારાં કાકીને ત્યાં. પીયર જવમાં શું હરકત ? હુંજ કાકીશ્રીને અહીં આવવા લખવાની હતી પણ તેં ના કહી. હવે તારી તબીયત સુધરતી ચાલી છે, એટલે તાલ પુષ્કર જાય તો સારું. કેમકે આ શિયાળાની મોશમમાં ત્યાંના હવા પાણી વધારે તને માફક આવશે. ”

“ પણ મારાથી વધારે દિવસ પીયર રહી શકાય નહિ. કેમકે આપણા સરખી યુવાન સ્ત્રિયો પીયર વધારે મુદત રહે, તો જગત દુષણ આપે. ”

“ ત્યારે ધનપુર તારા સાસરે જઈ રહે. ત્યાં તારા ઉપર મારા રાખનારા ઘણા માણસ છે. તેથી ત્યાં તને ઠીક પડશે. ”

“ ના-ના. બિંદુ બહેન ! ત્યાંતો વધારે વળી મન ચિંતામાં પડશે. તે ભવ્ય દિવાનખાના અને મો-

ટા મોટા ચોરડાઓ જોઈને તો પ્રથમના દિવસ વધારે સાંભરી આવશે. અને એ પ્રથમનું પ્રેમ હવે રહ્યું નથી, એટલે પળે પળે તે નજર આગળ તાર્યા કરશે અને દિલ બાળશે માટે ધનપુરનું નામ તો જરાએ લઈશ નહીં. ”

“ ત્યારે અમે અહિં છીએ, ત્યાં સુધી તો તું અમારે ત્યાં ચાલ. અમારે ત્યાં આવવામાં કંઈ મારા બનેલી ના કહેનાર નથી ? ”

“ તારે ત્યાં આવું તે શું ? તને હુબ નથી માટે ? તારા ઘરમાં મારી ઉંપાધી શા માટે જોઈએ ? ખિંદુ બહેન ! બસ થઈ રહ્યું. સઘળી બાબતોનો મેં વિચાર કર્યો છે. મેંદ્ર તપી જઈને ચક્રર આવે ત્યાં સુધી એ વિશે મગજમારી કરી જોઈ છે. પણ મને એક પણ રસ્તો સુઝ્યો નથી. તોપણ હજુએ જ્યાં સુધી ખમાશે, ત્યાં સુધી સહન કરવાની મને ઉમેદ છે. નહિતર પછી કોઈ પણ તેવું ઠેકાણું તો જડશેજ. માણસે પ્રયત્ન માત્ર કરવો જોઈએ. ” આટલું બોલતાં નંદિનીના નેત્રમાં કાંઈ જીદુંજ સ્ફુરણ દેખાવા લાગ્યું.

“ નંદિની બહેન ! તારા મનમાં છે શું ? તું મને સ્પષ્ટ હકીકત કેમ કહેતી નથી ? મારાપર ખરો વિશ્વાસતો છેને ? ”

“ બહાલી બહેન ! મારા મનમાં હજી કાંઈજ કોઈ વાતનો નિશ્ચય થયો નથી. ઘણા વિચારો એક પછવાડે એક આવ્યા કરે છે. પણ તારી માયાવડેજ મને શાંતી થશે. મારા મનમાં શું છે તે તને વેલા-સરજ જણાશે. બહેન ! ”

“ ઠીક તો નંદિની બહેન ! હું ફરી થોડા દિવસમાંજ તને મળવા આવીશ ત્યારે એ તારા વિચાર જણ્યા શિવાય હું પાછી જઈશ નહિ. આજે મોડી રાત્રી થઈ છે, તેથી હવે મારે જતું જોઈએ. ઘેર રાહ જોતા હશે. પરમાત્મા તને સુખી રાખે અને તારા મનને શાંતી આપે ! ”

“ હા પરમાત્માજ બધાનો આશરો છે ! ”
નંદિનીના હંડા નિશ્વાસ સાથે છેવટના શબ્દ !

મિયાનામાં બેસવા માટે જિંદુ નીચે ઉતરવા લાગ્યા. તેને વળાવવા નંદિની પણ નીચે બારણા સુધી આવી. તે બન્ને એક બીજાને અત્યંત પ્રેમથી લેટી. નંદિનીએ જિંદુના વક્ષ સ્થળ ઉપર મસ્તક સુક્યું. આટલીવાર સુધી નંદિનીને પોતાનું હૃદય દાખી રાખ્યું હતું, પણ હવે તેણીનાથી રહી ન શકાયું. આંખમાંથી દાડ દાડ કરતો અશ્રુ પ્રવાહ આવી નિકળ્યો. તેણી થોડો વખત સુધી કાંઈ પણ ન બોલતાં કંઠ રૂંધીને રહ્યા કરતી હતી. જિંદુએ ઘણી ધીરજ આપી. પણ

તેણી મટકું સરખું પણ મારતી નહી હતી, અને ખિંદુના મોઢા તરફ એકી ટસે જોતી રહી 'હતી. ઘણી વારે ખિંદુને હાથથી જવાની ઇસારત કરતી, તેણીને મીયાના પાસે છોડીને નંદિની પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ. ખિંદુ પણ સજલ નયને મીયાનામાં જો-સી ઘર તરફ જવા રવાના થઈ.

આ મેળાપને જો કલાક થઈ ગયા છે. અત્યાદે નંદિની પોતાના કપડાં લત્તાં અને ઘરેણા ગાંઠાની વ્યવસ્થા કરતી હતી. તેણીએ ગળા માંહેના હાર, હાથ માંહેની સોનાની ખંડડિયો, પગ માંહેના ત્રોડા વગેરે દાગીના ઉતારી મુક્યા. જરીયની સાડી પહેરેલી હતી તે છોડી મુકી. અને એ ધોળું છાયલ માત્ર પહેરી લીધું. ઓરડા માંહેના દિવો ગુલ કર્યો. એકદમ પગલાનો ખખડાટ ન થાય તેવી રીતે ચુપકીથી તે ઘર બહાર ચાલી નીકળી.

ખંડલામાં સર્વત્ર શાંતી છવાઈ હતી. કેમકે મોડી રાત્રી થવાથી નોકર ચાકર પોત પોતાના સ્થળે નિદ્રાવશ થયા હતા. તે ખંડલામાંથી આમળના આંગણમાં આવી ધીરેથી દરવાજો ઉઘાડ્યો. ઉઘાડતાંવાર શિશિર ઋતુમાંહેનો ઠંડો પવન તેના શરીરે ઝપટાયો. રસ્તાપરના ક્ષનસ નજરે પડ્યાં. ઘડીબર તેનું મન અંકમીલ થયું. તેણે દરવાજામાં ઉભાં ઉભાં પોતાના

બંગલા તરફ પોતાના ઓરડા તરફ પાછું વાળી જોયું
પણ ફરી દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો. તેણીની ઉમર આ વખતે
સુમારે બાવીસેક વરસની હતી. તે શ્રીમાન જમીનદાર-
ની પત્ની હતી. પણ આ વખતે એ સર્વ વૈભવને
તુચ્છ માનીને, પોતાના મકાન બહાર નિકળીને એકલી
આવી અધારી મધ્ય શત્રે સડકપરથી પસાર થઇ.

અરથો કલાક ચાલ્યા પછી તેને થાક લાગ્યો.
રસ્તાની બાબુએ એક ઝાડ પાસે તે ઠંડીથી ઘર ઘરતી
ઉભી રહી. ફરી તેનું મન ચલ્લ ખિચલ્લ થવા લાગ્યું.
હજી પોતાને પોતાના બંગલાનો રસ્તો ધ્યાનમાં છે,
દરવાજો ઉઘાડો છે, એટલે પાછું જઈ શકાશે, માટે
પાછા ઘેર જઈ પ્રથમ પ્રમાણે દુબે સુબે આયુષ્ય ક-
મણ કરવું. પોતે અહીં સુધી આવ્યાનું કોઈના બદલુ-
વામાં નથી. એટલે કોઈ પોતાના આ કૃત્યથી હસરો
એમ પણ નથી. વળી સ્ત્રી જાતીના કર્તાવ્ય સંબંધે બિં
દુએ કહેલ શબ્દો પણ હજી તેણીના મનમાં રમતા હતા.
એટલે તેણીનું મન તેણીને ઘર તરફ પાછું ખેંચવા
લાગ્યું. ઘેર જવાથી કદાચ ઇશ્વરેચ્છાથી હજીપણ જુદું
સુખ ભોગવવાનો લાભ મળી શકશે. બાકી બીજે ક્યાં
આશરો મળવાનો હતો ? એવા અનેક વિચારની ભ્રમ-
ણામાં તે પડી. જવું કે ન જવું એ દ્વિધા વિચારે તેને
અસ્થીર બનાવી.

તેણી વિચાર કરતી ઉભી છે, ત્યાં એ રસ્તેથી એક ઘોડાગાડી જોસથી પસાર થઈ. તે ગાડી ઠાકગાર હોઈને, તેને કાળા કિંમતી ઘોડા જોડેલા હતા. ગાડીના ફાનસોનો પ્રકાશ તેણીએ જોયો. અદર કોઈ સ્ત્રી હશે છે એવું તેણીએ સાંભળ્યું. તેની પાછળ બીજી ગાડી નીકળી. જેના ફાનસનો પ્રકાશ નંદિનીના મુખકમલ ઉપર પડ્યો. તે બરાબર તે ચમકી, અને પાછી હડીને એક ઝાડની પાછળ છુપાઈ ઉભી.

ગાડીના ફાનસના અજવાળામાં તેણીનું મોઢું નજરે પડેલ જોઈ ગાડી માંહેનો પુરુષ પણ ચમક્યો. પણ ગાડી તો પુરવેગથી ચાલી જતી હતી. તે ગૃહસ્થના ચહેરામાં થયેલ ફેરફાર તેની બાજુપર જોડેલ બીજા મિત્રના ધ્યાનમાં આવ્યો. તેણે ઝાડની પાછળ છુપાએલ સ્ત્રી તરફ જોતાં કહ્યું—“ હાં ! છે ભલુકાદાર, ઈદરની પરી હોં ! નેત્ર કેવાં બીજલી જેવાં ચળકાટ કરી રહ્યાં છે ? ”

પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું—“ હું કાંઈ તેણીના સૌંદર્ય વિશે વિચાર કરતો ન હતો. પણ તેનો ફીકકો ચહેરો જોઈ, ઘણા દિવસથી મારી નજરે નહિ પડેલ મારી એક ઓળખીતી સ્ત્રીની યાદદાસ્ત આવી એ જન્મેમાંનું સામ્ય ઘણુંજ મળતું છે એમાં કાંઈ શક નથી. ”

ગાડી ચાલી ગઈ. નંદિની ઝાડ પછવાડેથી આ-

ગળ આવી. કનસના અજવાળાપરથી ગાડીયો જતી હતી તે તરફ જોતાં, તેણીના જે નજરે પડ્યું તે ઉપરથી તેણીના નેત્રમાંથી અડુ વહેવા લાગ્યાં અને પાછું જુદુંજ તેજ અમકવા લાગ્યું.

“પ્રાણનાથ ! આપના મારાપર મહદ ઉપકાર છે. મારું મન ચેલગિયલ થતું હતું, તેને સારું દ્રઢ બનાવ્યું. હવે આ પછી મારે શું આગળ કરવું તેનો નીર્ણય હું સારી રીતે કરી શકીશ.” નંદિની મનમાં બેસતી ચાલતી થઇ.

બીજે દિવસે ધનંત્ય બાળુના બંગલામાં હાહા-કાર મચી રહ્યો હતો. નંદિનીની દાસી નીત્ય પ્રમાણે તેણીના ચોરડામાં ગઇ. જ્યાં નંદિની દેવી તેણીના જોવામાં ન આવી. નોકરીએ કુવા તલાવો શોધ્યાં પણ ક્યાંય પતો ન લાગ્યો. આંગણ વાળીને સાફ કરનારી મુલજી દેવીનંદિની ઓઢવા લેતી તે શાસ્ત્ર લાવી આપી. દરવાજા ઉપરના પહેરેલીરોએ સવારે દરવાજો ઉઘાડો પડેલ હતો એમ જણાવ્યું. ઘણા વખતસુધી એમેર તપાસ કરવામાં આવ્યો પણ નંદિનીની કશી ખબર મળી નહિ.

કલકત્તામાં જ્યાં જ્યાં એળખાણ પિછાન હતી, ત્યાં સર્વત્ર માણસો મોકડી તપાસ કરવામાં આવ્યો. પણ વ્યર્થ ! મિંદુને ત્યાં તપાસ કરવા ગયેલ નોકરે

(૧૭૪)

આવી ખબર આપ્યા કે આગલી રાત્રે મોડી રાત્રી સુધી તે પોતાના ઝોરડામાં હતી.

ખરદાન ધનપુર અને તાલપુષ્કર માણસો મોકલવામાં આવ્યાં, જ્યાંથી પણ સાચકાણે કંઈ પતો ન હોવાના જવાબ આપ્યા. શહેરમાં પોલીસ આતે નંદીની ગુમ થયાની ખબર અપાઈ, પણ તેમના તપાસમાંયે કંઈ શુભ પરિણામ ન જણાયું.

ધનંજયભાણુના અંગત્રાના સઘળા માણસોના મનમાં દેવી નંદીનીના શોધ વિશે નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. અને પ્રથમ જે ગડમડ અને ઘોંઘાટ મચી રહ્યો હતો, તે અંધ પડ્યો. સ્મશાન માફક સઘળું સ.મસુમ જણાવા લાગ્યું. દિવસ આથમ્યો. અંધાર પડવા લાગ્યો. એટલે તે અંગત્રો વધારે લયાનક અને શુન્યવત જણાવા લાગ્યો. બધાએ જુદા જુદા સ્થળે તપાસ કરી કરીને પાછા આવતા હતા, અને સઘળાના મોઢેથી “ ક્યાંઈ પતો લાગતો નથી. ! ” એજ શબ્દો નિકળતા હતા.

સાંજે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ધોખણ ધોયેલ કપડાં આપવા આવી. તેણી ફરતાં ઘર માંહેના માણસો લેખાં થઈ વિટળાઈ બેઠાં. કારણ કે તેણીયે એક નવી ખબર આણી હતી. જે કે તે કંઈ વધારે મહત્વવાળી ન હતી, પણ તેથી સઘળાના મન વધારે દુઃખીત બન્યા.

(૧૭૫)

એ દિવસે-અરુણોદય વખતે, કલકત્તા માંહેની કુલિન જિયો હુગળી નદીપર ન્હાવા જાય છે, તે વખતે નંદિની એકલી નદી કીનારે ફરતી જતી હોવાનું, એ ઘોખણે જોયું હતું. પણ તે નદીપર ન્હાવા માટે આવેલ હશે, અને શહેર માંહેના લોક ઉઠવા પહેલાં પોતે પાછું ઘેર વળવું. એવા વિચારથી તે વહેલી નદીપર ગ-એલ હશે એમ તેણીએ ધાર્યું હતું. નંદીનીની સાથે ઘોખણ એક બે શબ્દ પણ બોલેલી, તે પછી તેણી ઘોખણના ફરી નજરે પડી ન હતી.

આ વાત માંભળી સઘળાં રતબ્ધ બન્યા. કલકત્તાના એ જંગલમાં દેવી નંદિનીનો આયુષ્ય કેમ કેવી રીતનો હતો, તેણીના મનન સ્થીતી કેવી થઈ હતી? એ સઘળાં જાણીતું હતું. તેથી તેણીના મનમાં શા વિચારો આવ્યા હશે? તેણે કયો માર્ગ અપત્યાર કયો કયો? તે વિશે સહુએ એકજ તર્ક દોડાવ્યો. પોતાની શેઠાણી સ્નાનાર્થે ગએલ નહિ હોય, પણ ભાગીરથી માતાના ઉઠકમાં પોતાના હુખનો અંત આણવા ત્યાં કાપમની વિશ્રાંતી મેળવવા ગએલ હોવાનું સંપ્રગાઓએ કાર્ય અને હાહાકાર વરતાઈ રહ્યો, કેમકે નોકરો આ-કરોપર તેણી ઘણી દયા રાખતી હતી.

આગલી રાત્રે ધનંજયભાગુની સચારી પોતાના ક્ષત્રમાજ દોસ્તદારેની આગે કલકત્તા બહાર દોડાગડીમાં પહોંચી ગએલ. અને અર્ધી રાત્રી પછી એ મડગ પાછું

ફરેલ. જે વખતે બાબુ સાહેબ ઉપર નિશાદેવીનો પુ અમલ વ્યાપી રહ્યો હતો. ગાડીમાંથી ઉતરવાની પ તેનામાં શક્તી નહતી. તેના હાથ પકડીને નોકરો તે મેડીપરના ચોરડામાં લઈ ગયા. અને ત્યાં નંદિની ર બંધની હકીકત તેના કાને નાખી. જે સાંભળતાંવ બાબુ બેશુદ્ધ બન્યા.

એ રાત્રે ધનંજયબાબુ પોતાની પત્નીના ચો ડામાં અંદરથી સાંકળ ચઢાવીને, દીવાના ધીમા પ્રકાશ મધ્યરાત્રીથી પ્રભાત સુધી, જેમને એમ એક ભીંત બીજી બાબુની ભીંત સુધી ટેકતા ફરતા હતા. વ્યા નાધીન વવાથી જો કે તે બ્રમિષ્ટ જેવા થયા હતા તે પછી તેના અંતઃકરણ માંહેની સદ્વૃત્તિ સમુગી ન પામી નહતી. મનના દુખથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારે લીધે મધના કેફ તદ્દન નાશ પામ્યો હતો. નંદીની ખરી કિંમત હવે તેને જણાવા લાગી. તેણીની સાથે તે તાનું લગ્ન થયું ત્યારે તે કેવી સુંદર, આનંદી, પ્રેમ અને સુકોમલ સ્વભાવની હતી? અને પોતાપર તેણે તેણીનું શુદ્ધ પ્રેમ કેવી રીતે અર્પણ કર્યું હતું? તે તાના શિવાય તેણીને રાત્રી વિસ ગિલકુલ એન કે રીતે પડતું નહતું ! વૃક્ષપર લપટાઈ રહેલ લતા પ્રેમ જે પોતાના વક્ષ થળપર તેણી માથું ઝુકાવીને કેવી રી પ્રેમવાતો કરતી ? વીગેરે વાતો તેની દ્રષ્ટી આગળ આ ઉભી રહી. તેણીની પોતે આવી દુર્દશા કરી, છતાં તે

સરખો પણ કડવો શબ્દ ન કહેતાં ગરીબ ગાયના જેવી
 દીનમુદ્રાથી તેણી પોતાના તરફ કેવી ભેટી રહેતી એ
 તેણીની દયામણી છબી તેના નજર સામે દેખાવા લાગી.
 એવા સ્ત્રી રત્નને આજે આપણે ખોઈ બેઠા, આપણો
 સંસાર શુન્ય કર્યો, ઘરે ચાલી આવેલ કામઘેનુ પોતે
 હાથેજ હાકી દાઢી, એવું મનમાં આવતાં બાબુસાહેબની
 આંખોમાંથી ચોધાર અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. જીવથી
 પણ વધારે પ્રેમ રાખનાર અને રૂપ તેમજ ગુણોમાં
 કાંઈપણ કમતરતા નહિ એવી સાધવીને આવી ભય-
 કર રીતે અંત આણુવા આપણુ પોતેજ કારણ થયાનું
 તેના ધ્યાનમાં આવતાં તેનું કાળજી કંઈ-ચીરંઈ ગયું.

રાત્રે ગાડીના ફાનસના પ્રકાશમાં રસ્તાપર એક
 સ્ત્રીનો ફીકકો નિસ્તેજ ચહેરો નજરે પડ્યાની વાત
 ધનંજયને યાદ આંવી. મંદવાડથી ચહેરાપર પ્રીકાશ આ-
 વેલ હતી, પણ તેમણે નિરાશા અને મનોવેદનાથી તો
 વધારેજ નિસ્તેજતા તેણીના ચહેરાપર દેખાતી હતી.
 અને જેથી મોહું પણ જરા કાળાશ પડતું જણાતું હતું.
 તેણીના નેત્ર પોતાના નેત્ર સાથે ક્ષણેક સંમીલન પા-
 મ્યા હતા. બલકે પ્રેમાવશતાથી તેણીના અંતઃકરણમાં
 કાંઈક આશાના અંકુરનો ઉદય પણ થયો હતો પણ
 તે વખતે પોતા તરફથી તેણીને ઉત્તેજન નહિ મળવા-
 થી હવે કાયમના નેત્ર મીચાયાં એમ ધનંજયને જણાયું.

હૃદયભગ્ન ધનંજય બાળુએ નંદીનીના કપડાં અને ઘરેણા પોતાની દષ્ટિ સામે, માંડીને તે પોતાની પ્રેમાળ પત્નીના વિયોગ માટે શોક કરવા લાગ્યો. તે ઘરેણા તરફ જોઈ, લગ્ન થયું ત્યારથી નવ ઠસ વરસની અંદરની એક પછી એક જે જે બાળતે બની હતી તેને સંભારવા લાગ્યો. તેણીના જીદા જીદા દાગીનાઓને જોઈ તે તે અંગના સૌંદર્યનું તેને સ્મરણ થયું, તેના ગળામાં લટકતો રત્નહાર; તેણીના કોમળ હસ્તદ્વયમાં શોભતાં રત્નકંકણ; હીરકણીયોથી મઢેલ અંબોડાપર પહેરવાનો કુલ ગજરો વિગેરે અલંકારો જોઈ ઉભયની અંદર થયેલ પ્રેમ વિનીમયની વાતો તેને સાંભરી આવી લગ્નના દીવસે હીરા રત્નજડીત્ર અંગડીયો પોતે તેણીને આપી હતી, કુલગજરો અંબોડાપરથી નિચે પડવા જતાં પોતે પાછો ત્યાં પહેરાવવા હાથ આગળ કરેલ તે વખતે, તેણીયે જરા માથું ઊંચું કરવા બરાબર પોતે લીધેલ તેણીના મુખચંદ્રનું ચુંબન, આદિ અનેક પ્રેમવાતો કેટલા એ મહિના-નહિ પણ કૈમ્યક વરસો થયાં સ્મરણમાંથી ગયેલ જેની આ વખતે તેને પુણું સ્મૃતી થઈ.

ધનંજય બાળુએ સ્વેચ્છાનુસાર વસ્તવાનો વિના ભીતીએ નિયમ ચાલુ રાખ્યો હતો. એ પોતાના નામને કલંકિત કર્યું હતું, અને માતાના ઉપદેશપર પાણી ફેંચ્યું હતું. પોતાનો વડિલો પારજીત પૈસો પાણીના પુરે

ખરચવા માંડયો હતો. વ્યસની માણસોની સંગતથી નિ
તીનો લય થતાં, ખરી રીતે પોતાપર અંતઃકરણ પુવક
પ્રેમ રાખનારી સાધવી પત્ની સાથે યોગ્ય વર્તન રા-
ખ્યું ન હતું. તેના અંતઃકરણમાંથી સાત્વીક પ્રેમનો
અંકુર છેદાઈ ગયો હતો. અને પોતાની પ્રેમાલ પત્ની
ને દુખ દરિયામાં હડસેડી દીધી હતી. એ સધળા વિ-
ચાર તેના મનમાં આઁવ્યા. પોતાના ખરાબ વર્તનથી
પોતાની પ્રેમાલ પત્નીને દેહ ત્યાગ કરવાનો વખત
આઁવ્યો, એ જાણી તેને ઘણોજ પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો.
નખશિખાંત તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. મનો વેદનાની
તીવ્રતા એટલી બધી વધી ગઈ; કે તેના મોંઢામાંથી
નિરાશાયુક્ત ચીસ નીકળી ગઈ. અને તેના આઁમા
અંતરમાં પ્રતિધ્વની ધૂમી રહ્યો.

મિત્રો દિવસ થયો. બાલ સર્જના કિરણો ધનં
જય બાળુના દુખથી પીડીત ચહેરા ઉત્તર પડ્યાં. તે
પ્રકાશમાં, પોતાની પત્નીની સાડીની ઘડી વાળેગી હ-
તી તેમાં ધોળી વસ્તુ હોવાનું જણાયું. ધનજય બાળુ-
એ લક્ષ પુરક જોતાં તે પત્ર છે, એમ તેના ખ્યાલમાં
આગ્યું. ઉઘાડી જોતાં કંપીત હાથથી એ પત્ર લખાએ-
લ હતો. અને તેના પર અશ્રુ મિંદુ પડીને કેટલાક
અક્ષરો એકાઠ પડ્યુ ગયાં હતાં. બાળુ એ પત્ર વાચવા
લાગ્યા.

“ પ્રિય પ્રાણનાથ ! આનામે છેવટની રજા લેતાં સંબોધું છું, તે માટે ક્ષમા કરશો. આપની નજરથી આજે કેટલાંક વસ્તો થયાં માનો પત્નીપણનો હક નષ્ટ થયો હશે, તોપણ આપના માટે મારા મનમાં જે પ્રેમ ભાવ છે, તે સ્પષ્ટ કયાં શિવાય મારાથી નથી રહેવાનું—

ગયાં આઠ વરસ મેં આપના ઘરમાં કાઢ્યાં, અ.પના અનાજ પર મેં મારા દેહનું પોષણ કર્યું, અને આપની પ્રીતીનો એ થોડો ઘણો ઉપલોગ લીધો. તેને લઈ આપ પાશેથી છેવટની રજા લેતાં—આપશ્રીને ઉદ્દેશીને કડવા કે કઠીણ શબ્દ બોલવા અથવા તો મનમાં રીશ રાખવી એ મને ઉચીત ગણાશે નહીં. મારા આ દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી કોઈ દીવશ આપના માટેની પ્રેમ બુદ્ધિ અને પુજ્ય બુદ્ધિ એક તલગાર પણ કમી થનાર નથી. આપ એક વખતે આ દીન દાસી પર અત્યંત પ્રેમ રાખતા હતા, તે દીવશ તો ગયા, તોયે કોઈ દીવશ પણ આ અમાગિનીને સંભારશો કે ?”

જ્યારે આપને મારો કંટાળો આંખો નહોતો, ત્યારે આપણું દાંપત્ય પ્રેમ તરૂણાવસ્થામાં અનુપમ હતું. અને એ દીશોનેજ સ્મરતાં સ્મરતાં આ આત્મા આ દેહથી છુટો પડવા રજા લેશે, આપના ચરણ પાશે

રહીને આપની રનેહોલ દ્રષ્ટીનું અને અમૃત વાણીનું પાન કરતાં, કેટલીક મારા આયુષ્યની રાત્રીઓ વ્યતીત થઈ તેનુંજ સ્મરણ કરતા રહેવું એમ મને યાચ છે. આપ ગામથી અથવા કોઈ કામપરથી ઘેર પધારતા ત્યારે આપના બાહુ પાસમાં આ દાસી બંધ થતી. અને એ બંધ પાશ આગળ સ્વર્ગ સુખ પણ તુચ્છ ગણતી એ સમ્ય દિવસોનું મને અત્યારે સ્મરણ થાય છે.

એવાજ આનંદમાં આયુષ્યના સઘળા દિવસોજશે એમ મને પ્રબળ ઇચ્છા હતી, પણ દૈવયોગજ વિચિત્રા પુર્વજન્મના કર્મોનું ફળ લોગવવું પડ્યું. અને તેના અંગે એ આનંદ મુકવો પડ્યો. તે માટે હવે વૃથા શોક શા માટે કરું ? બહાલાનાથ ! મારા હૃદયને કેવી વેદનાઓ થઈ, માફ માથું દુખથી કેવી રીતે ચકર માફક ભમવા લાગ્યું, અને મારી એકલી અસાહાય સ્થિતી સુખની આશા રહીતજ હતી, અને જગતબધું શુન્ય લાગ્યું એવી સ્થિતીમાં મેં પરમાત્મા પાસે કેવી દયા માગી એ સઘળું હું આપને શા સાફ જણાવું ?

હુખને મનમાં ને મનમાં દાણીને મારા આ કર્તવ્યને ન ચુકવાના શક્ય તેટલા પ્રયત્ન મેં કર્યા. મારાથી કંઈ ભુલ થઈ હોય, કંઈ અપરાધ થયો હોય, તેા મિય પ્રાણેશ ! તેની મને ક્ષમા કરશો. એવી આ દીન દાસીની યાચના છે. હુખના ઉલ્લાસમાં મારા મોરથી

કાંઈ કડવું વેણ નિકળી ગયું હશે, આપના તરફથી મેં મારું મોઢું ફેરવ્યું હશે, તો તેની પણ મને ક્ષમા આપશો. એજ છેવટની પ્રાર્થના છે. આંખમાં અંધુ આણીને અને આપની આગળ ખોળો ધરીને એજ આખરની વિનંતી કરું છું. ફરી આપની પાસે ખોળો આગળ ધરવાની ખચવાની નથી.

હું આ લોક છોડી ગયા પછી આપ સુખથી રહેશો. આપનો જન્મ મોટા કુળમાં થયો છે, અને આપના કુળનો ગૌરવ સર્વત્ર છે. તો પાછળનો કમ મુકી દઇને યોગ્ય માર્ગ સ્વીકારવા પ્રયત્ન કરશોજી. તમને અધોગતીયે પોચાડી તમારા મુલ્યવાન જન્મની જે ધુલિ ધાણી કરે છે, તેવાઓની સંગત છોડો અને વિવેક વિચારીને આપની પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વસ્તો. તમારું મન મોટું છે, તમારી મનોવૃત્તિ પ્રૌઢ છે, તેનેજ અનુસરી આપનું વસ્તન રાખજો. ‘આપ બુદ્ધિ હિતાચાય’ એ આપનાથી અજાણ્યું નથી.

ભવસાગરમાંથી મુક્ત કરવા એક પરમાત્માજ સમર્થ છે. બરદાનમાં એકજ સ્થળે એકસો આઠ દેવા લયો છે. વચમાં વચમાંથી એ સ્થળે આવીને ઇશ્વરો પાસના કરવા બુલશો નહિ. સુવ્રત અને યોગ્યતા માટે પ્રયત્ન શીલ થશો. આયુષ્યનું આયક કરીને સુખી થશો. અને આપના પર નિરંતર પ્રેમ રાખનાર આ અભાગિની દાસીને કોઈકવાર સંભારશો તો પણ ખસ માનીશ !”

(૧૮૩)

ધનંજયભાગ્યુના શક્તી રહીત થએલ હાથમાંથી
પત્ર સરીને નીચે પડ્યો. તે દુદેવી પશ્ચાત્તાપ કરતા
બાળુ પોતા સામે ખડી થએલ પોતાની પ્રિય પત્નીની
છાયાનેજ સત્યમાની લેટવા જતાં મુચ્છીત થઈ નિચે
પડ્યા. જળરો નિશ્વાસ તેમનાથી નિકળી ગયો. તેમના
પ્રથમના દુઃખમાં આ પત્રના પ્રેમ શબ્દથી ચોર વધારો
કીધો. તે એક શગની માફક નિચેટ લોચપર પડ્યા.

(૧૮૪)

અકરણ ૧૪ મું.

સ્વપ્ન.

શાફલવિહીડિત.

માર્ગે શુદ્ધ શકુનથીય સુખતા એ વાતમાં સત્ય છે, તે
ભાવી કાર્ય બનાવતી ઉપરએ દષ્ટાંત સૌ નિત્ય છે,
સ્વપ્નોત્તી પણ એ શકુન સરખી નિશ્ચે સ્થિતી બાણવી
અદ્ધા એ સહુ દુઃખનાથ મુળ છે જો જે નકી માનવી. ૧

રાણીગંજમાં પોતાના પતી જગતકિશોર રાયની
સુશ્રુષા કરવામાં પતિ પરાયણ લતા ગૌરી ગુંથાએડી
હતી, રાણીગંજ એ કલકત્તાથી આશરે સવાસો માઇલ
છેતેનું રેલવે સ્ટેશન હતું, એ ઠેકાણે કોલસાઓની ખાણો
નિકળવાથી અરધા સૈકાથી એની ઘણી બરબરાટ થયે-
લી છે. મોટી મોટી ખાણોના કારખાના ઈંગ્રેજ વેપારી
ઓની મલ્લેકીના હોબને તેમાં ઘણા મજૂરો કામ કરતા
હતા. કેટલાક અહીંસી હિંદુ વેપારીઓ પણ તેવી કેટ
લીક ખાણોના કારખાનાઓ ચલાવે છે. આપણા દેશમાં-
એની રેલવે અને સ્ટ્રીમરોને આ કોલસોજ પુરો પડે છે
એટલુંજ નહિ પણ કલકત્તા અને બીજા મોટા શહેરોમાં
ઘર અગાડી ખાળવામાં પણ આજ કોલસાનો ઉપયોગ
કરવામાં આવે છે.

(૧૮૫)

ખાણોનું સ્થળ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ રા-
ણીગંજ એ ગલીચ્છતાવાળું શહેર છે, વાતાવરણમાં કે
લસાના પરમાણુઓ ઉડ્યા કરે છે, તોપણ આ શહેર
ઉંચા પ્રદેશપર વસેલ હોવાથી મુળથીજ હવા આરોગ્ય
કારક છે. અને તેથી ખાણોથી ઘણે દૂર સુંદર ખંગલા-
ઓ અને ળગીચાઓ હવા ખાવા માટે કરવામાં આવેલ
છે. જ્યાં ઠંડીના દિવસોમાં હવા સારી રહે છે. તે દિ-
વસોમાં કલકત્તા અને બરદાનના ઘણા શ્રીમાન ગ્રહસ્થો
અહીં આવી રહે છે. તે પ્રમાણે જગતકિશોર બાબુને
માટે પણ એક મોટો ખંગલો બાંકે લેવામાં આવ્યો
હતો.

જગતકિશોર બાબુ સાથે તેના કુટુંબની સઘળી
મંડળી માતૃશ્રી ત્રણે કુળઓ અને છોકરાં છૈયાં વગેરે
આવેલાં હતાં. માણસોની ગીરદીને લઇને રોગી માણસ
ને જેવી રીતે શાંતતા રહેવી જોઈએ તેવી રહેતી નહતી
જો કે એ બધા જગતકિશોર રાયની સારી રીતે ચાકરી
ધાય એવા હેતુથીજ આવ્યા હતા. અને લતાને જોઈએ
તે મદદ આપતાં હતાં. પોતાની બરદાસ્તમાં જરાપણ
કમતરતા રહેતી નથી, જોઈએ તે તુરત મોઢામાંથી પુરું
માગતાં અવલ હાજર કરવામાં આવે છે, એ જોઈને
બાબુને એ વિશે સમાધાન થતું હતું. તબીયત સુધારા
પર આવતાં અચાનક વધારે લથડી પડવાથી કુટુંબીઓ
ને ઘણી શીતી લાગતી હતી.

રાણીગંજના વિદ્વાન અગ્રેજી ડૉક્ટરે પોતાથી બનતી મહેનત કરતા હતા, પણ ઘરમાંહેતું સ્ત્રીમંડળ જુના રીવાજ પ્રમાણે એકલા ડૉક્ટરેના ઉપચારોપર ઘેસી ન રહેતાં વૈદ સન્યાસીઓ, જ્યોતીષી મંત્રીઓ વિગેરેની પણ સલાહ લેતું હતું. જગતદિસોર બાબુની માતાને મળવા ત્યાંની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ આવતી અને જુદી જુદી વાતો કહેતી.

એક બાઈ બોલી—“ માણ ! ખરું કહો તો ડૉક્ટરે કરતાં દેશી વૈદોની તમે સલાહ લ્યો છો તેજ ખરું છે. હેમકે આપણા દેશના રોગ આ તે આસ્ને શ રીરને ક્ષીણતા પોચાડનારા હોય છે, તેથી તેને દવા પણ તેવીજ જોઈએ. ડૉક્ટરી દવાનો એકદમ પરિણામ થાય તે કરતાં દેશી દવાથી એકદમ ફાયદો ન થાય પણ જે થાય તે કાયમનો થાય. દરદ પાછું ઉઘલો ન મારે. મારા દિકરાને—’ બાઈ ! તેવોજ એક તાવ લાગુ પડ્યો હતો. ડૉક્ટરેની દવા કરી કરીને કાયર થયા છેવટે સનાતનપુરના જુના એક વૃદ્ધ વૈદશાસ્ત્રીનું નામ સાબળવાથી તેની દવા ચાલતી કીધી, તેણે છ અઠવાડીયાં તેને પોતાને ઘેર રાખી દવા આપી, અને સજડ કરી કરાવી જેથી એ તદ્દન સારો થયો, હવે બાઈ મારા છોકરાના નખમાંય રોગ નથી. નહિતર તેની અમને પુરી ધારતી હતી, માટે પરમાત્મા કરે અને તમારા બાબુ સાહેબને પ્રભુ સો વરસની આવરદા આપે, પણ મારા મત પ્રમાણે તમે દેશી વૈદને બતાવો. ”

(૧૮૭)

બીજી એક વૃદ્ધ બાઈ બોલી—“ શું બાઈ વર્ષદ શું ને ડાક્ટર શું ? બચવું કે મરવું એ કાંઈ કોઈના હાથની વાત છે ! પ્રભુની અવકૃપાથી રોગ થાય, અને તેની કૃપાથી સાફ થાય. બહુ દૂર શામાટે ? મારોજ અનુભવ હું કહું છું કેટલાંએ વરસ મને પેટ પીડનો વ્યાધી હતો, તેના માટે કેટલાંએ દેશી વધદોના ઔષધ, કેટલાંએ ડાક્ટરોની દવાઓ લઈ લઈને થાકી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. છેવટે એક સન્યાસીએ શ્રી તારકેશ્વરની જાત્રાએ જવાનું કહ્યું. હું તારકેશ્વર ગઈ જ્યાં પ્રાર્થાશ્રિત કરીને તે દેવની સેવામાં રહી વ્રીજે દિવસે સ્વપ્નમાં મને કોઈ જગીએ દવા આપી અને તે મેં લીધી, નેત્ર ઉઘાડી જોઉં, ત્યાં કોઈ મળે નહિ, પણ ત્યારથી મારો વ્યાધી ગયો. પછી અઠવાડીયું શ્રી તારકેશ્વર રહી હું ઘેર આવી. માટે પ્રભુની કૃપા એજ મોટું ઔષધ છે. અને તેની કૃપા દ્રષ્ટિથીજ તમારા પુત્રનું દરદ મટી જશે. બહેન ! ”

બાળુમાં બેઠેલ એક ત્રીજી સ્ત્રી બોલી—“ ખરું કુછબા ! મારા વિવાહ થયા પછી કેટલાંએ છોકરાં થયાં પણ બે ત્રણ વરસના થાય કે કાંઈને કાંઈ મંદવાડ આવે. ચાર છ દીવસ માંદા પડીને ચાલ્યાં જાય. દાણી દવાઓ અને ધર્માદા કરીએ પણ ફોગટ. છેવટે જંગનાથજીનો એક પંડયો અમારે ત્યાં આવ્યો હતો. તેણે જંગનાથજીની જાત્રાએ જવાનું કહ્યું. અમે તો તેનાં ક-

હેવા પ્રમાણે જાત્રાએ નિકળ્યાં. શું કહું ? એ દરીયો જોઈને તો મને બહુજ ખીક લાગી. પર્વત જેવાં મોટા મોળાં આવીને ઘોટને અથડાતાં તે જોઈને તો છાતીમાં ધરસ થતું, અને જલ સમાધી થાય છે કે શું ? એમ શંકા થતી, સઘળા આગઘોટ માંહેના “ શ્રીજગન્નાથકી જય, જય જગન્નાથજીકી ” એમ એકે અવાજે રતુતી કરવા લાગ્યા તેની કૃપાથી છેવટે આગઘોટ વિના હરક ૧ કાંઠે પોચી. અમે સાત દીવસ જગન્નાથપુરીમાં રહ્યાં પવિત્ર સરોવરમાં અમે સ્નાન કર્યાં. અને રથજાત્રાના અમે દર્શન કર્યાં જ્યાં મને સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટાંત થયો કે ‘ બાળે હવે પાછી જા ચીતા માકર ’ જેથી અમે પાછાં ઘેર આવ્યાં, ત્યારથી છોકરાં બચવા લાગ્યાં. અને આ બંને બાળક તે પ્રભુનીજ પ્રસાદી છે. માટે માણ પ્રભુ કૃપાજ સાચી છે બાકી દવાઓ એંતો મનની શાંતીના રસ્તા છે. ”

એવી રીતે જુદી જુદી વાતો કહીને આવેલ આ મંડળ પોત પોતાને ઘેર ગયું. રાત્રી દીવસ જગતકિશોર બાબુની આકરીમાં ઠારી તદ્દન અશક્ત બની હતી, કેમકે તે વૃદ્ધ માતાને તેવીજ ચીંતા પણ થતી હતી. અત્યારે રાત્રીપણ અરધી ઉંપર ગઈ હતી. આ વખતે જગતબાબુને ઉંઘ આવી હતી. અને તેની પ્રેમાળ પત્ની લતા પણ તંમના પગ પાસે આડે પડખે અરધ નિદ્રા મ પડી હતી એટલે ઠારીમાં પોતાની ઝોરડીમાં ગયાં ત્રણેક વાગવાના અરસામાં તેમને કંઈક નિદ્રા આવી.

અરણોદય વખતે તેણીને એક સ્વપ્ન લાગ્યું. જેથી તેના દઝાએલ અંતઃકરણને કાંઈક શાંતી મળી. તેણીને એવું સ્વપ્ન દેખાયું કે પોતે લાયાનક જંગલમાં છે જ્યાં રાત્રીનો વખત થયો છે, રાત અંધારી હોઈને સઘળે સ્થળે શામસુમ હતું, જંગલબાણુ આગળ ચાલે. હોઈ પોતે તેની પાછળ ચાલે છે. વ્યાધ આદિ હિંમત પશુઓ પાછળ પડ્યાં છે. ઘણા પ્રયાસ કરવા છતાં, જંગલમાંથી બહાર નિકળવાનો રસ્તો જણાતો નહતો. એટલે ઘણાજ બીડી જઈને જંગલપથની સ્તુતિ કરી ત્યાં ચમત્કાર થયો કે પુર્વ બાજુથી એકદમ મોટો પ્રકાશ દેખાયો અને કોઈ તેજસ્વી મુર્તિએ પોતાને બોલાવ્યાં જેથી હિમત આવતાં આગળ ચાલવા માંડ્યું. છેવટે જંગલ પુરૂં થઈને સુર્યોદય થતાં એક ગામ નજરે પડ્યું એટલે પોતે ત્યાં બેસીને રસ્તો બતાવનારની સ્તુતી કરવા માંડી, ત્યારે “ હું દસિયા કિનારે રહેનાર હોઈને તને તારનાર છું ” એમ ધ્વની સંભળાયો. એકદમ જાગીને તેણીએ જોયું તો ઉપરનું વાક્ય માત્ર તેણીના હૃદયમાં રમતું હતું આ વખતે સુર્યોદય થયો હતો અને તેના કિરણ બારીમાંથી ડેસીના બિછના ઉપર પડ્યાં હતાં. વૃદ્ધ જુના વિચારની ડેસીને મદદ થઈ અને પ્રભાતનું સ્વપ્ન મિથ્યા હોયજ નહિ એમ તેણીએ ધાર્યું.

એ દિવસે જંગલકિશોર બાણુની તબીયત જોવા

આવનાર પ્રત્યેક માણસને રાત્રીના સ્વપ્ન ૧૧ હકીકત
લાવવામાં આવતી હતી અને સઘળાઓ તરફથી જ
નાથજીની જગ્યાએ જવા સલાહ આપવામાં આવતી.

બીજે દિવસે શરદચંદ્ર કલક-તેથી આવી પાં
ચો. તેને લતાગૌરીએ સ્વપ્નની હકીકત કહી સંભળા
જે સાંભળી તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું લતા બેઠી—“ભા
કેમ રતબધ થયો ? આ કાંઈ અમસ્તું સ્વપ્નજ ન
પણ જગંનાથજીએ એ દ્રષ્ટાંત આપ્યો છે અને તે
અમે સઘળાએ ત્યાં જવા વિચાર કર્યો છે. તું જ
નાથપુરી અમારી સાથે આવીશને ? ”

“પણ લતા બહેન ! જગતબાબુની તબીયત
ઘણી અશક્તતા છે. અને તેમને આટલી બધી લાં
જગ્યાની મુશ્કેલીએ લઈ જવા, એ મને જરા ઠીક
ખાતું નથી. ”

“ના. ના. જગંનાથજીની કૃપા હોય એટલે
ઇજ હરકત આવે નહિ. તેમના મનમાં પણ એ જા
એ જવાતું આવ્યું છે. અમે સાથે ધીરજ આપ
કોઈ મરદ માણસ જોઈએ, માટે તું જરૂર સાથે આવ

શરદ વિચાર ગ્રસ્ત બન્યો. પોતાના બનેલ
તબીયત સુધારવા અર્થે, હવા પાણી અને સારવા
મદદે પોતે આવેલ અને અડી આવી જોતાં તો હ

પાણી બાબુપર મુકીને ડે.સી.ને લાપેલ સ્વપ્ના પ્રમાણે
બુદ્ધોજ માર્ગ અખત્યાર ધાય છે! તેથી તેને આશ્ચર્ય
લાગ્યું.

જાત્રાએ જવાનો વિચાર તદ્દન માંડી વાળવામાં
આવે એમ બનવું તો અશક્યજ હતું. પણ જરા તબી-
યત સુધારાપર આવે ત્યાંસુધીના મારે મુલતવી રહે તે-
પણ સાફ, એમ શરદચંદ્રનો વિચાર હતો. અને એ
ચાવી બધી ડોક્ટરના હાથમાં હોય, જેથી તે બપોર
પછી ડોક્ટરને મળવા ગયો. પોતાના બનેલીને હવા દાડ
કરવામાં ડોક્ટરે ઘણી સારી મહેનત લીધાનું શરદચંદ્ર
જાણતો હતો. એટલે તેની મુલાકાત લઈ, તેનો અંતઃ-
કરણ પુર્વક શરદચંદ્રે આભાર માન્યો.

ડોક્ટરે કહ્યું—“ તેમાં શું ? અમારી તે ફરજ છે.
જગતબાબુ કાંઈ વૃદ્ધ થયા નથી. એટલે તબીયત સુધ-
રવાની આશા છે. વળી તેઓ બલા માણસ છે. એટલે
કાંઈનેથી કાળજી રહેજ. ”

“ ડોક્ટર સાહેબ ! આપની હવા ચાલતી રહેશે,
તો તો તેમનું અવશ્ય ફાયદો થશેજ. પણ—”

“ શું પણ ? આજે સવારે મારા જોઈ આવવા
પછી કાંઈ વધારે ખરાબ મલુમ પડી છે ? ” ડોક્ટરે
બી.સી.સ્ત બની શંકાશીલ ચહેરે સવાલ કર્યો.

“ મહેરબાન ! તખીયત કદાચ બગડે તેનો તો દવાથી ઉપચાર બની શકતો. પણ મુખાઈના પરીગા-
મોને કાંઈ દવાથી અસર થાય ખરી ? ”

“ ત્યારે શું કંઈ પરેજીનો લાંગ કર્યો છે ? છે શું ?
હું કાંઈબી સમજી શકતો નથી ”

“ ના. એમ પણ નથી. તેમના મતુ શ્રીને સ્વ
પ્તનમાં દ્રષ્ટાંત થયો, અને તેથી જગંનાથજીની જાત્રા
કરી આવ્યેથી પોતાની તખીયત સુધરી જશે એમ
મના મનમાં આવ્યું છે. ”

“ શું જગંનાથપુરી જવા માગે છે ? કેટલો
લાંબો પ્રવાસ ? ઠીક. પણ ક્યા રસ્તે જવા ધારે છે ? ”

“ રેલવે કે સ્ટ્રીમર રસ્તે નહી. પણ રાણીગં-
જથી બગદ કે ઘોડાની ગાડીથી પગ રસ્તે જગંનાથપુરી
સુધી મુસાફરી કરવી એમ છે. સારી તખીયત હોતાંએ
આવી લાંબી મુસાફરીમાં કંટાળો સ્વાભાવિક રીતેજ મા-
ણસોને આવી જાય, ત્યાં સીક માણસના વિશે શું પુછવું ?
શરદ્યંદ્રે નીચેજોઈ હળવેથી આવેલ અમુ ગિંદુ
છચી નાખતા કહ્યું.

ડોક્ટર ખુરસી પરથી ઉઠીને તે રૂમમાં આમતેમ :
ટેલવા લાગ્યો. ખંગાલનો નકશો સામે બીતપર ટાંગેલ
હતો, તેપર રાણીગંજથી જગંનાથપુરી સુધી ગએલ સ

ડકપર આંગળી ફેરવી મનમાં કંઈ વિચાર કરે. ટેબલ પાસે આંચે. વૈદ્યક સંબંધના કેટલાક પુતકોના પાના ચાલવીને પાછો તે શરદચંદ્ર પાસે ખુરશી પર આવી બેઠો.

“કેમ ડાકટર સાહેબ? આ મુર્ખતા ભરેલ વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ કે નહીં? મારા સમજવા પ્રમાણે આ જાત્રા, વગર વિલંબે રોગીને કાળના પંજામાં સપડાવી દે, એવો મને લય લાગે છે.” શરદચંદ્ર પાછો બોલ્યો.

“પણ-શરદચંદ્ર! માણુ! મને તો હવે એમ વિચાર આવે છે, કે કદાચીત તેનાથી તેમને આરામ પણ થઈ જાય!”

શરદચંદ્ર-ચંદ્રના આશ્ચર્યનો પાર રૂડો નહીં. ત બોલ્યો-“શું શ્રદ્ધાથી ક્ષયદો થાય એમ ? શું જીના હંબકને આપ મળતા થાયો છો?”

“ના. તેમ માફ કરેલું નથી. રોગની પીડા કદાચ શ્રદ્ધાવડે દૂર થતી હોય, તો પણ એ વિચાર એમો ડાકટરો તો પાસ કરીએજ નહિ. પણ તમારા બંનેવીને લગભગ બે માસથી હું ક્વા કરું છું. તેમની તબીયતનું નિદાન કરું છું પણ જેમાં જોઈએ તેવો ક્ષયદો મને દેખાતો નથી કેમકે અહીંના મહેરીયા તાવજ એવા છે. અને તેથી રોગ કરતાં અધિકતતા તેમનામાં વધારે છે.

તેને દવા કરતાં કુદરતી હવા પાણીના ફેરફાર વધારે સારી અસર કરે છે. જેથી ટુંક ટુંક માઇલો ૧૨ મુકકામો કરતા, બરાબર સારવાર સાથે કાળજી પુર્વક પ્રવાસ કરવામાં આવે, તો હવા પાણીના ફેરફારથી એકસ તબીબીયત સુધરે એમ મને અનુમાન થાય છે. વળી આ દિવસો પણ તેવા અનુકુલ હવાવાળા છે.”

શરદ્વંદ્ર બોલ્યો.—“ શું ત્યારે તમારી એમજ સલાહ છે ? ”

“ હા. પણ તે તમે સાથે જાઓ તો. અને તોજ હું જવા રજા આપી શકું ”

“ સાથે જવામાં મને કાંઈ હરકત નથી. ”

“ ઠીક. ત્યારે રાત્રીના વખતે તેમને વધારે પવન કુંકે નહિ, અને સ્વચ્છ હવા આવતી જતી હોય, ત્યાં સુવાડવા, ગરમ કપડાં પહેરાવવાં અને ઓઢવામાં પણ તેવાંજ રાખવાં. રાત્રે તો નહિજ પણ સુર્યનારાયણ અસ્ત થતાં પહેલાંજ મુકામ કરી દેવો. બીજાઓએ કહે તે વાહનમાં મુસાફરી કરવી. પણ જગતખાખુએ તો મીયાનામાંજ મુસાફરી કરવી. ”

“ ડાક્ટર સાહેબ ! આપના ફરમાન પ્રમાણે બધી તજવીજ મારે રાખવી પછી કેમ ? ” શરદ્વંદ્રે

હિંમત આવી હોય તેવા ચહેરે કહ્યું.

“ વળી બીજું ધ્યાનમાં રાખજો, ધણીની મરણ પુર્વક સારવાર તેની ધણીચાણી શિવાય બીજાથી થઈ શકેજ નહિ. અને તમારાં બહેન જેવી પતી પરાયણ સાધવી મારા જોવામાં કોઈ આવી નથી. મટે તમારી બહેન તમે અને જગતબાબુની માતૃશ્રી જોડવાંજ માત્ર માણસોએ સાથે જવું. બીજાનું કામ નથી. માત્ર નોકર ચાકર જોઈએ તેટલા ભલે સાથે રહે. ”

“ ઠીક પણ ત્યારે તેમનાં કુર્મબા ? વળી તેનાં માણની મરણ તો કોઈ વૈદને સાથે રાખવાની છે. તેનું કેમ ? ”

“ છટ નોન્સન્સ. બિચકુત્ર નહિ. તેવી ડોક્ટર સાથે રાખવાનું કશું કારણ નથી શું સમજ્યા ? વધારે માણસોના ગરબરાડ અને ઘોંઘાટથી માંદા માણસની શાંતી હરાઈ જાય છે ! ”

“ બહુ સારું ડોક્ટર સાહેબ આપની ભલામણ પ્રમાણે હું બધી વ્યવસ્થા કરીશ. મને ખુશ્સો આપી મારા મનનું સમાધાન કર્યું એ મટે આભારી છું. ;’

ડોક્ટરે ઉડીને શરદચંદ્ર સાથે શેકહેન્ડ કરી જ અતાકશોર બાબુની તબીયત જમનાથપુરીની જાત્રાથી

સુધરીને, પ્રથમ પ્રમાણે તે સાબ સારા થઈ જાય એમ ઇચ્છા દર્શાવતાં રજા આપી.

શરદચંદ્ર ડોક્ટરને ત્યાંથી ઉઠીને ઘેર આવ્યો. પોતાની બહેનને અને તેની વૃદ્ધ સાસુને ડોક્ટરનો અભિપ્રાય કહી સંભળાવ્યો. જેથી તે ધર્મશ્રદ્ધાળુ વૃદ્ધ ડોક્ટરને ઘણોજ આનંદ થયો. સુરતનો દિવસ નડી કરી જગન્નાથપુરી જવાની તૈયારી થઈ.

(૧૯૭)

પ્રકરણ ૧૫ મું.

યાત્રાક્રમણ.

ગીતી

યાત્રાક્રમણ કયાથી, મનના તાપો સદૈવ જાય છે;
વળિ સ્થળ માર્ગ વિવિધનું, જ્ઞાન વિશેષે ખુખીથી થાયે છે.

રાણીગંજથી જગંનાથપુરી જવાનો રસ્તો દક્ષિ-
ણોત્તર હોઈને તેની લગાઈ ત્રણસો માઈલની છે આવી
જાનનો સારો રસ્તો. હિંદુસ્તાનમાં એવા કોઈજ સ્થળે
હશે આ માર્ગ પર મોટા મોટા શહેરો હોઈને તે નજીક
ક નજીક છે, આશ્રમણી બાજુ ડુંગરવાળો હોઈને ત્યાં
શાલવૃક્ષના જંગલો છે વચમાં વચમાં : એતરો હોઈને
ખેડૂતના છુપકાઓ પણ નજરે પડે છે, ઉગમણી બા-
જુની વસ્તી સુધરેલા હિંદુ-મુસલમાનોની હોઈને તે બે
વિવિધ પ્રકારના ધંધામાં મચી રહેલા જેવામાં આવે છે
આશ્રમણા લાગમાં અનાય સંતાળ લોકો જેવાઓની
વસતી છે. ઉગમણી બાજુ ઘરદાન, નડીયા, જેસોર
ઢાકા, આદિ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ શહેરો છે. જ્યારે આશ્ર-
મણા લાગમાં છોટાનાગપુરનો ડુંગરવાળો પ્રદેશ અં-
ઓરીસા પ્રતના ન્હાના ન્હાનાં સંસ્થાનો છે. ટુંકમ
રાણીગંજથી જગંનાથપુરીનો રસ્તો એટલે ડુંગરવાળે
અને સપાટ પ્રદેશ તથા જંગલી માણસો અને સુધરે

(૧૬૮)

વસતી એ બન્ને વચ્ચેની મર્યાદાનીજ રેષા છે એમ કહેવું અનુચિત નથી.

આ નિકળેલ મહાનમાં જગતકિશોરબાળુ જ્યારે એક મીયાનામાં બેઠેલા હતા. ત્યારે બીજા મીયાનામાં જગતકિશોર બાળુની માતા અને પત્ની બેઠાં હતાં, તથા શરદચંદ્રે ઘોડાપર સ્વારી કરી હતી. બે બળદ ગાડીઓ હતી. જેમાં નોકર ચાકર અને કામ વાણસો વિગેરે હતાં, રાત્રીના વખતે આ બળદ ગાડીઓ આગળ રવાના કરવામાં આવતી, અને મુકામની જગ્યાપર જઈને પાછળથી આવનારાઓને માટે બેઠતી તજવીજ તેમાંહેના નોકર ચાકરો કરી રાખતા હતા. રેલવે થતાં અવલ શ્રીમાન લોકો એવીજ રીતે પ્રથમ પ્રયાસ કરતા અને જ્યાં હળુ રેલવે નથી, ત્યાં આજરીત ઉપયોગમાં આવે છે, ગરીબ લોકો પગે ચાલતાં જઈને રૂસતાપર અમુક ઠેકાણે જ્યાં દુકાનો હોય છે ત્યાં રાત્રી નિવાસ કરે છે. જ્યાં મુસાફરોને ખાવાપીવા તથા ઉતરવાની પણ સગવડ કરી આપવામાં આવે છે. અને રોજ માણસ-દીક ત્રણેક આના ખર્ચ માટે બસ થાય છે.

રાણીગંજથી બે માઈલ ચાલ્યા એટલે આપણા જત્રાણુ મહાન દામોદર નદીના તીરે આવી પહોંચ્યું તે પશ્ચિમના ડુંગરોમાંથી નિકળીને બંગાલના ઉત્તરગરને લગે છે, ઉતરબાળુ પાકા બંધારા બાંધીને ખરદાન સરખા થઈને આગ્રાદ કરવામાં આવ્યા છે. જ્યારે

દક્ષિણ બાજુ તેવી કાંઈ પણ કારી નહિ ફાવવાથી ચો માસાના પુરને લઈ જ્યારે પાણી વધે છે, ત્યારે ઘણા નાના સુના ગામડાઓ બિચારાં નાશ પામે છે. વરસાદ ના દિવસમાં પ્રબળ વેગ કરનરી, અને ઘણું દૂર સુધી પાણીનાપુરથી પ્રલય વરતાવી મુકનારી, તથા ચોમાસા-બાદ એકાદા નાનકડા વહેળા પ્રમાણે શુષ્ક રેતીમાંથી શાંતપણે વહેનારી આવી નદીઓ એટલે હિંદુસ્તાન માંહેના એંજનીયરો અને જોખમદાર અમલદારો પામે મુકાતા અનેક મોટા સવાલો. માંહેના એક મહત્વતા ભરેલો પ્રસનજ છે !

શિયાળાની મોસમ હતી, એટલે આ નદી ઉપરથી પસાર થતાં આપણા જાત્રાવાસી મંડળને હરકત ન આવી. નદીની બન્ને બાજુ રેતીના પટ મેદાન હતાં અને નદિના મધ્ય પ્રદેશમાં માત્ર જરા ઉંડા પાણીનો પ્રવાહ વહેતો હતો. અને ત્યાં માત્ર હોડીનો ઉપયોગ થતો.

જગતકિશોર બાજુ કેટલીએ મુઠતથી પોતાની ખોલી બહાર નિકળ્યા ન હતા. તેમને આ સ્વચ્છ હવા અને બાલ-રવિના સૌક્ય કિરણો જોઈ ઘણું આનંદ થયો. અને પોતાની તબીયત હવે સુધરતી જાય છે. શક્તી આવવા લાગી છે એમ તેમને જણાવા લાગ્યું. આ જોઈને લતા તથા તેણીની સાસુને શ્રીજગંનાથજી ॥

આ જાત્રા સફળ થશે એમ શ્રદ્ધા બેઠી. રસ્તામાં નવું નવું જોવાનું મળતું હતું. નદી તીરનાં ઝીણી રેતી ચમકતી હતી તેના મેદાન, લીલી કંઝાર વનશ્રીના અરણ્યો તેમાં વિવિધ પક્ષીઓનો થતો કલરવ, પશ્ચીમ તરફ જિંચો નીચો લાંબી નજર સુધી દેખાતો પ્રદેશ, આદિ સર્વને આનંદ દાયક જણતું હતું કેમકે મૃષ્ટીનું સૌંદર્ય ત્રાસ પામેલ હૃદયને બહુ શાંતી આપે છે. ‘જગન્નાથ પુરીનું શ્રેષ્ઠ તીર્થ આપણે જોઈશું, જગન્નાથજીના પવિત્ર દર્શનનો લાભ લઈશું,’ એવી રીતે સઘળાના મન પ્રકૃલીત અને ઉત્સાહપુર્ણ થયાં હતાં.

શરદ્વ્યંદ્રબાબુનું ઘોડું જગતકિશોરબાબુના મીયાનાની પછાડી ચાલ્યું હતું. આ પ્રવાસી મંડળમાં શરદ્વ્યંદ્રને જેટલું વિશ્રાંતી સુખ મળતું હતું તેટલું કોઈને પણ મળ્યું નહતું. શરદ્વ્યંદ્રની મનોવૃત્તિ ઉમદા હતી. પણ એકવાર તેના મનમાં કોઈ વિચાર ઉત્પન્ન થઈ તેની છાપ પડી, એટલે તે કારમીક ખસતી નહતી. તેથી તેના મનમાં હાલમાં જે એક આતુર ઇચ્છાની સજડ છાપ બેઠી હતી, તે દ્રષ્ટી-આગળ તર્યા કરતી હતી. આ એકાંતમાં તેને સ્વેચ્છાનુ સાર શાંતપણાથી વિચાર કરવાની ઠીક તક મળી આવી હતી. પણે પણે તેને સુધાની રમણીય અને મનોહર મુર્તિ દ્રષ્ટીગોચર થતી હતી. સુન્દા સાથે બાંધવા ધારેલ સ્નેહમાં તેની માતા તરફથી અનુભાવન મળશે કે કેમ? એ તેના મનમાં

મોટો સવાલ થઈ પડ્યો હતો. પણ સુધાનાજ વિચાર તેના મનમાં રમ્યા કરતા હતા. તે પોતાની હૃદયસ્થ સુધાદેવીની માનસિક પુબ્ધ કરતો, પોતાના અંતઃકરણ મંદીરમાં તેણીની સ્થાપના કરતો તે મીયાનાના પછવાડે ચાલતો હતો.

રાણીગંજથી પંદર માઈલ ઉપર ગંગાજલધાટી નામનું એક ગામડું છે. ત્યાં આ મંડળે મુકામ કર્યો. શરદચંદ્ર ઉતર્યો અને તેણે જગતકિશોરમાળુને મીયાનામાંથી નીચે ઉતાર્યા. લતાએ મિછાનાની તૈયારી કરી, પોતાની સાસુને પાસે બેસાડી, પોતે રધાવવાની તજવીજ કરી બ્યાળુ આટોપીને રાત્રે નવ બજે સર્વ નિદ્રા દેવીને આધીન થયાં. પ્રવાસને લીધે જગતકિશોરમાળુને પણ આજે ઠીક નિદ્રા આવી. કેમકે ખુદ્દી હવા અને શ્રમનો લાભ આજે તેમણે લીધો હતો.

બીજો દિવસ ઉગ્યો. ઘાસ અને તરૂલતાંઓ ઉપર હિમગ્રિંદુઓ ચમકવા લાગ્યાં. સવારની ઝાકળ વિખેરાઈ સ્વચ્છ તડકો પડ્યો હતો. એટલે પ્રવાસી મંડળે પાછો પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. ગંગાજલધાટી મુક્યા પછીનો માર્ગ ઉંચો નીચો હતો. વચમાંથી સપાટ પ્રદેશમાં કમોદના ખેતરો વવાએલ હોઈને, ચોખાની લુભોથી છોડ લચી પડ્યા હતા. બીજી જમીન ડુંગરાળ પથરવાળી હતી. ગાળુમાં ઘણા મોટાં વીસ્તીર્ણ જંગ-

લેા પણુ આવતાં. જેમાં ગાયો લેસો બકરાં વીગેરેના ટોળેટોળા ચરતાં હતાં. ન્હાના વાછરડાઓના ગળામાં બાધેલ ટોકરાઓનો ધ્વની, બહુ મંજુલ અને આનંદ-દાયક લાગતો હતો. વચમાં વચમાંથી ન્હાનકડાં મામડાંઓ આવતાં, અને વચમાં ખેતી કરનારાઓના સુપડાં તથા વાડીઓ જોવામાં આવતી. સડકની બાજુપર થોડા થોડા અંતરે ડુકાનો પણ આવતાં જ્યાં પ્રવાસીઓને નિત્યનિર્વાહને માટે જોઈતી સામુગરી મળી શકતી હતી. આથમણા લાગમાં સુમારે પંદર માઈલના છેટે એક ડું-અરતું શીખર દેખાતું હતું. એને તેનીએ પેલીઝેર ઉંચા પર્વત જણાતા કે જે ક્ષીતીજ સપાટીને અડકા રહેલા છે, એમ પ્રથમ દર્શનીક રીતે જોતાં જણાતું.

ત્રણ કલાક ચાલ્યા પછી આ પ્રવાસી મંડળ દારૂ કેશ નદીના કિનારે આવી પહોંચ્યું એ નદી પણ પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નીકળીને હુગળી નદીને મળતી હતી. તેનો પટ મોટો ન હોવાથી તે ઓળાંધી જવામાં બીજા કુલ કઠીણ ન પડ્યું. નદી ઉતરીને બાંકુરા શહેરમાં તેઓ આવ્યા. એ બાંકુરા જીલ્લાનું જ મુખ્ય શહેર છે. અહીં જગતકિશોરબાબુની પિછાન હોવાથી એક સારી હવા-વાળા બંગલામાં, તેમના એક અત્યંત લાગણીવાળા મિત્રે ગોઠવણ કરેલ હોવાથી સઘળાંએ ત્યાં રાત્રીવાસો કર્યો. જેમ જેમ દિવસ જવા લાગ્યા, તેમ તેમ જગત-કિશોરબાબુની તબીયત વધારે વધારે ઉત્તમ થતી ચાલી

પ્રકરણ ૧૧ સું.

જાણુ દૂર્ગ.

હરિગીત.

ચડતી અને પડતી દશાઓ મનુષની જયમ થાય છે,
પશુ પાંખિને કીલ્લા તણી જંગલ સ્થિતી બદલાય છે,
ઉન્નતિ અને અવનતિ તણા દસકો ન સુકે કોઈને,
મહિપતિતણા વંશીય પણ દસકો ગુબરે રોઈને.

ત્રિજે દિવસે પાંચ કલાકે પ્રવાસ કર્યા પછી
આ જત્રાણુ મંડળ વિજ્ઞાનગરીમાં આવી પહોંચ્યું. વિ-
જ્ઞાનગરી પુર્વે એક નાનકડા રાજની રાજધાનીનું શહેર
હતું. પણ હાલમાં તે તદ્દન નાનકડું ગામડું થઈ પડ્યું
છે. પ્રાચીન કિલ્લો તો જંગલની ઝાડીમાં અલોપ થ-
એલ જણાય છે. તેની ફરતી ખાઈ ઝાડ અને પાત્રા-
ઓથી ઢંકાઈ ગયેલ હોઈને, પ્રાચીન સમયના દેવાલય
અને મહાલોની અત્યંત શોચનીય સ્થિતી થઈ છે. તે
તદ્દન ત્રુટી પડ્યાં છે. વચમાંથી માત્ર જુના ધુલ્લ અને
દરવાજાનો ભાગ ઉંચો ઉભેલો જણાય છે.

આ ગામડામાં ન્યાયનું કામ એક હિંદુ માજી-
સ્ટ્રેટને સુપ્રત હતું. બરદાન જ્યારે જગતકિરોરમાં
હતા, ત્યારે તેની સાથે તેમની સારી પિછાન હતી. પો-

તાના કુટુંબ સાથે આ પ્રસિદ્ધ જહાગીરદાર જગન્નાથ-પુરીની જાત્રાએ જાય છે, એમ તેના જાણવામાં આવતાં, તે પોતાને ઘેર તેમની સઘળી સગવડ કરી લઈ ગયો. સ્ત્રીઓના માટે એક, માંદા માટે એક, એમ બે ખોલીઓ કાઢી આપી. શરદ્યંદ્રને માટે પોતાની કાચેજ સુવા બેસવાનું રાખ્યું.

સાંજના ચાર બજે માજુસ્ત્રેટ શરદ્યંદ્રને લઈ બહાર ફરવા ગયા. તેણે શરદ્યંદ્રને કિલ્લાનો ભાગ કેટલોક બતાવ્યો. એક સમયે એ મોઢું શહેર હોઈને તેના ફરતો સાત માઈલ પહોળાઈને ગઢ હતો, વચમાં બુરજ હતો. ગઢની અંદર કિલ્લો હતો. અને કિલ્લામાં દારૂગોળો અને અનાજની ખાણો રહેતી. અત્યારે ઘણી ઝાડી વધી ગઈ છે. એક ઠેકાણે મોટી તોપ પડેલી છે. એ તોપની લંબાઈ બારકુટ સાડા પાંચ ઇંચ હોઈને મોઢું સવા અગીયાર ઇંચ હતું. તેનો અરધો ભાગ રેવીમાં પુરાએલ જેને કાટ સરખો પણ ચડ્યો નથી. તેમ તેમાં કંઈ ખરાબી કે ખામી નથી.

જંગલના રસ્તેથી મુખ્ય દરવાજે થઈ શરદ્યંદ્ર અને માજુસ્ત્રેટ અંદરના કિલ્લામાં દાખલ થયા. જ્યાં અંદર એ પુરાતની રાજકુટુંબ માંહેનો એક બુઢો આદમી તેમને મળ્યો. કેટલાએ વરસો સુધી આ કુટુંબે અહીં રાજ કર્યું હતું પણ હવે એ રાજકુટુંબનો સમુજ

નાશ થઈને, તે બિચારા પોતાના ગરીબ વંશજને જોઈને તેના પુર્વજો સ્વર્ગમાંયે દુખ કરતા હશે ! વિધુ-નગરીની જમીનદારી હવે બીજાના હાથમાં ગયેલ હોઈને, તેમના તરફ આ વંશજોને ગરીબ દીન ચહેરે જોવાનો વખત આવ્યો હતો ! બ્રિટીશ સરકારે એ રાજકુટુંબના માણસોને નોકરીપર ચકાવેલ હોઈને તે બિચારા સવાર સાંજ પોતાની નિયમીત નોકરી બળવતા, અને સરકારે એટલી એ પોતાપર મહેશ્વણી કરી એ માટે કૃતજ્ઞતા પુર્વક તેમને દુવા દેતા હતા, “ કાલાય તસ્મૈ નમઃ ” બીજું શું ?

તેને જોઈને શરદ્યંદ્રના મનમાં તેઓના માટે ઘણી દયા આવી. તે દિવસે ‘ અમારે ત્યાં રાત્રે જમવા આવજો ’ એમ માણસોને તેને કહ્યું. ત્રણ દિવસના પ્રવાસમાં જગતકિશોરબાબુની તબીયત ઘણી સુધરી. શરદ્યંદ્ર, માણસો અને એ રાજવંશી ગૃહસ્થ જ્યારે ઉતારે આવ્યા, ત્યારે જગતકિશોરબાબુ એક આરામચેર પર બેઠા હતા. તેમણે આ મંડળને જોયા બરાબર કહ્યું “ કીલ્લાપર જંગલમાં થઈ જવાની મારામાં જો કે શક્તી નથી, પણ તેનો ઇતિહાસ સાંભળવાની મને ઘણી ઇચ્છા છે. આવી રીતે પોતાની પ્રાચીન વૈભવી સ્થિતિની સાક્ષી આપનાર બંગ્લામાં ઘણાં થોડાં કુટુંબ હશે ! ”

“ આપ કહો છો તે ખરું છે. આપે આપની મોટાઈને શોભે એવું જ કહ્યું. પણ અમારો કિલ્લો અને

ગઢ તથા બુરજ ઘણાંજ જીર્ણ સ્થિતીમાં છે. ” રાજ-
વંશીએ સહ્યતા પુર્વક જવાબ આપ્યો.

“ આજે કદાચ તે ખંઢરની સ્થિતીએ પહોંચ્યાં
હોય, તોપણ તે તમારા પ્રાચીન વૈભવના એક સ્મારક
તરીકે છે. મારા એવું સાંભળવામાં આવે છે, કે બસો
વરસ પહેલાં અંગાણના નવાખના વખતમાં બરદાન, બી-
રબુમ અને વિષ્ણુનગરીના રાજ્યો બલિષ્ઠ હતાં. વિષ્ણુ
નગરી કાંઈ નહાતું સુતું રાજ નહતું. ”

“ તે વખતે તેમ હતું ખરું, અને વળી એમ
જોતાં તો વિષ્ણુનગરી કરતાં બરદાન અને બીરબુમ
પાછળથી અંધારેલ રાજ્યો હતાં. મુળના નહિ. ”

“ ત્યારે તો તમારું રાજકુટુંબ આઘકાલીન
કહી શકાય તમને તેનો બધો ઇતિહાસ ખગર હશે.
તો એ તમારા મોઢેથીજ સાંભળવાની મારી મરજી છે. ”

“ મહાશય ! તે ઘણો મોટો છે. અને વળી
અમારી મોટાઈ મારે પોતાનેજ સાઈ બતાવતી એ ઠીક
નહિ. ”

“ ના ના તે ઇતિહાસ તમારે મોઢેથીજ તમારે
કહેવો પડશે. કેમકે મને માંદા માણસને તેટલો વખત
ગમત મળશે, અને એટલામાં તમારી જમવાની પણ
વખત થશે. મોટે કહોજ ”

આપણા એ રાજવંશીય શુદ્ધસ્થને એ વાત કહેવાનો વિચાર તો હોતોજ અને આજસુધી તેણે ઘણા એ પાસે એ વાતો કીધીયે હતી. જગતકિશોર બાબુ ખુરશીપર પડ્યા પડ્યા સાંભળવા લાગ્યા. શશ્વત્યંત્ર ઘડી પહેલાં કિલ્લો વિગેરે ભેયું હતું વળી તે વિદ્યાર્થી સ્થિતીમાં હતો એટલે ઉત્સુકતાથી તે સાંભળવા બેઠો. અને જગતકિશોર બાબુની માતૃશ્રી અને વહુ પણ પાસેનીજ એક ખોલીમાં ચક નંખાવીને સાંભળવા બેઠી.

તે રાજકુટુંબીય બોલ્યો—“ અમારા રાજકુટુંબનો જે ઇતિહાસ છે, તેમાં કલ્પીત અને અદ્ભુત વાતોનું કેટલુંક મિશ્રણ થયેલું જણાય છે. પણ તેમ નથી, અમારા દક્ષતરમાં જે હકીકત નોંધાયેલી છે, તેજ હું કહીશ, પછી તેમાં ખરી હકીકત કેટલી અને કલ્પીત કેટલી એ તમને લાસે તેમ સમજાવે—કેટલાંએક વરસો વીતી ગયાં. મયુરા તરફનો એક રાજ્યાધિપતી જગંના થજના દર્શન કરવા આ તરફ આવેલ અને તે જાત્રા કરી પોતાના દેશ તરફ પાછો જતો હતો. એટલામાં તેની રાણી આ જંગલના પ્રદેશમાં ગુમ થઈ તે એક લીજ રસ્તો ભુલી રહી ગઈ તેની સામે દાડ દાસી કોઈ નહતું. અને તે સગમાં હતી. તે જંગલમાંજ પ્રસુત થઈ અને એક પુત્ર રતનને જન્મ આપ્યો, પછી તે અત્યું પામી તે ક્યાં આગળ અને કેવી રીતે મરણ પામી તેની માહેલી કોઈને મળી નથી. તે રાજકુમાર

એક ખેડુતને હાથ લાગ્યો, અને તેણે તેનું પાલન કર્યું તે જરા મોટો થયો એટલે એક બ્રાહ્મણે તેને પોતાની આયો ચારવા માટે પોતાને ત્યાં નોકર રાખ્યો— તે છાકરો બીજા ગોવાળીયાઓ સાથે ગાયો ચારવાનું કામ કરતો, એક દિવસ તે રસ્તો ભુલ્યો અને ઘણા થાક્યો હોવાથી ત્યાં જંગલમાંજ આડે પડખે થતાં નિદ્રાવશ થયો. તેની તપાસ માટે માણસો ગયા ત્યારે તે એક મોટા વૃક્ષની છાયાતળે સુતો હોઇને તેના માથાપર મોટા ફરણીધરે પોતાની ફણાનું છત્ર ધર્યું હતું. તે તેમના જોવામાં આવ્યું એ જોઇને તે કોઈ છત્રપતી રાજા થશે એમ સહુએ અનમાન કર્યું.

“ તેનું નામ રઘુનાથસિંહ અહિનો પ્રથમનો રાજા દેવલોક પામ્યો ત્યારે તેનો અંતવિધીનો પ્રસંગ જોવામાં ઘણા માણસો ભેગા થયા હતા. તેમાં રઘુનાથસિંહપણ હતો, એ ગરદીમાં રાજનો હાથી આગળ આવીને રઘુનાથસિંહને પોતાની સુંઢવડે ઉચકીને પીઠ પર બેસાડી દરબારમાં રાજગાદીપર લઈ જઈ બુક્યો. પ્રબવર્ગે આનંદ પ્રદર્શીત કર્યો. મંત્રી વર્ગ અને સરદારે એ તેનેજ પોતાનો રાજા માનીને તેને આદીમંદલ એવું નામ ધારણ કરાવી રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. ”

આ ઇતિહાસ કથન મોટી રાત્રી સુધી ચાલ્યું હતું. તેણે પોતાના એક કુટુંબમાં થયેલ જુદા જુદા રાજાઓ, તેમણે જીતેલી જુદી જુદી લડાઈઓ, સરહદ

ઉપરના રાજાઓનો કરેલ પરાજય, પોતાનું રાજ કેવી રીતે વધાર્યું તે વગેરે હકીકતો સંપૂર્ણ કહી. વળી તે બોલ્યો:- “આ સઘળો પ્રદેશ તે માંહેના જુદી જુદી જાતનાં જંગલી લોકો, અને એ મોટા જંગલોપર વિષ્ણુ નગરીનાજ રાજાની સત્તા હતી, કેટલાંયે સૈન્ય વીત્યા પણ તેમની સત્તા કાયમ ટકી રહી હતી, બંગલા ઉપર અફઘાન લોકોનો અમલ હતો. પણ સરહદ ઉપરના આ રાજ્યપર તેમની સત્તા નહતી. અને વિષ્ણુ નગરીમાં કોઈ દીવસ પણ પઠાણ લોકોનું નિશાન ફરક્યું નથી. મોગલોની રાજ્ય સત્તા પ્રબળ હતી, તેને લઈ બંગાલના સુબેદારને માત્ર વિષ્ણુ નગરીના રાજા ખંડણી આપતા હતા. પણ મોગલોનું સામ્રાજ્ય જ્યારે લય પામ્યું, ત્યારે પાછી સ્વતંત્રતા ભોગવવાની આ સરહદ પરના રાજ્યને તક મળી. ”

“ અઢારમા સૈકામાં ફરી આ રાજ્યપર ઘાડ આવી દક્ષીણમાં મરાઠાઓનું રાજ્ય પ્રબળ અને પ્રતાપી થયું, ત્યારે નાગપુરના રઘુજી ભોસલેએ બંગાલનો સુપરિંક પ્રાંત કબજે લેવાને આ ડુંગરી પ્રદેશમાંથી પોતાની ફ્રેન્જ મોકલી. અમે તેની સામે લડાઈઓ કરી. જ્યાં ત્યાં અમારા સિપાઈઓને-તેમને અટકાવવા ડુંગરની ઝાળીઓમાં રાખવામાં આવ્યા. તે વખતે જ્યાં ત્યાં ઝપાઝપી આ લતી અને આ આખો વન પ્રદેશ પ્રચંડ રણગર્જનાઓ વડે ગાળી ઉઠતો. રઘુજીનો પ્રસિદ્ધ સેનાપતી લાક્કર

ખંડિત આખરે વિપ્લુ નગરીના દરવાજાપર આવી પ-
 હોયો. દરવાજા અમોએ બંધ કરી છુરજ ઉપરથી તો
 અમોએ મારો શરૂ કર્યો. જેમાંની એક તોપ હજી ત્યાં
 જંગલમાં દટાયેલી પડી છે. અને તેને લીધેજ એ લા
 રકર પડિત મરાયો. પણ મરાઠાઓ મોટા જખરજત
 હિંમતવાન તેમના સવારો આમ તેમ દોડધુમ મચાવી
 રહ્યાજ હતા. અમારા માણસો બાણુતા નહતા તેવા ટુંગર
 રના ગુપ્ત રતાઓ ખીણો પહોંચીને તેમને માહેલી
 હતી. પિશાચ્યની માફક તે ક્યારે આવતા અને ક્યારે
 અલોપ થઈ જતા, તેની ખખર સરખી પણ પડતી નહિ
 તોપણ એવા જખર દુશ્મનો સામે અમે અમારો બચાવ
 કરતા હતા. પણ આ મરાઠા જે કજ દુશ્મન અમારા
 માથે નહતા, જરદાનના રાજા સામે પણ અમારે ટંટો
 હતો. તેની સાથેએ ઝપાઝપી શરૂજ હતી. તેણે આ
 સમયનો લાલ લઈ, મરાઠાઓને મળી અમારી લાંબા
 વખતની સત્તા નષ્ટ કરી નાંખી. વિપ્લુ નગરીનો કેટલોક
 ભાગ જરદાનના રાજામાં; અને ખીજો કેટલોક અન્ય
 નાના રાજસ્થાનમાં વહેંચી નાખ્યો. સાંપ્રત અમારા રાજ
 એન્હુ તરીકે તો જીવો કિલ્લો અને પુરાતની ખલગેલી
 ઇમારતોજ માત્ર રહ્યાં છે ! ”

શરદ્વંદ્ર સઘળી વાત લક્ષ્યુર્વક સાંભળતો હતો
 જગતકિશોર બાણુ નિદ્રીત થયા હતા.

(૨૧૧)

પ્રકરણ ૧૭ સુ.

મિદનાપુર મુકામ.

ગીતી.

વિદ્-તા નૃપ સ-તા, જગમાં કદિએ સમાન ના થાયે,
નૃપ નિજદેશ પુનતો, પણ વિદ્વાનો યથેય પુનતો.

છર્ષદ્વર્ગ પછી એ દીવસે જગતકિશોર બાબુ તથા સાતેતું મંડળ મિદનાપુર આવી પહોંચ્યું. મિદનાપુર એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. મિયાનાવાળા ભાઈઓ પોતાના જાતિ સ્વભાવ પ્રમાણે કેઈ ગાયન ગ્રુગણુતા શહેરના દરવાજામાં આવી પહોંચ્યા. એટલામાં બાબુના એક ખંચામાંથી પાંચ છ જણ મદલ જેવા લઠ માણસો દોડી આવ્યા, અને મિયાનાવાળાઓને ઉભા રહેવા કહ્યું. તેમના તે મજબુત શરીરો, લયાનક ચહેરાઓ અને હાથમાં લીધેલી મોટી લાકડીના ડંડાઓ જોઈ ને તે કોઈ લુટારાઓ હોય એમ પ્રથમ તો જણાયું પણ તેમ નહતું એ મિદનાપુરના પ્રમુખ ગ્રહસ્થ બાબુ વિપીન વિહારીદત તરફથી આપણા જાત્રાળુ મંડળને સ્વાગત વીગેરે ઉચકવા માટે મોકલેલા મંજુરો હતા.

પરદાનના જગતકિશોર બાબુ અને મિદનાપુરના વિપીન વિહારી બાબુ એક બીજાને નામથી જાણતા હતા તે બંને કાયસ્થ હતા, એટલે એક બીજાનો નિકટ સં

બંધ હશે એમ તે ધારતા હતા. બંને મોટા અને સરખા દરબજાના હતા એટલે રનેહુ વધે તે પણ સાફ એમ તેમની માન્યતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. જગતકિશોર બાળુએ પોતાનું મુકામ અમુક દીવસે મીઠનાપુર થશે અને પોતા સાથે અમુક મંડળ છે, માટે મહેરબાની કરી બહોબસ્ત કરવા અગાઉથી લખેલ હતું. અને તે અનુસારજ પરોણાઓને તેડી જવા તેમણે પોતાના માણસોને રસ્તાપર આગળ મોકલ્યાં હતાં.

વિપીન બાળુ ડેલીપર બહાર આવ્યા અને જગતકિશોર બાળુને મીયાનામાંથી નીચે ઉતારી લીધા. તેમ દાસી મંડળને કહી જગતકિશોર બાળુની વહુ તથા માતુશ્રીને તેમના માટે સવડ કરી રાખેલ ખોલીઓમાં લઈ જવા કહ્યું સઘળાઓ હાથ પગ ધોઈ વિશ્રાંતી લઈ જરા નાસતો પાણી કરી લીધાં એટલામાં સંધ્યાકાળ થઈ રાત્રી પડી, અને બતી થઈ વિપીનબાળુ પરોણાઓને આદર સત્કાર કરવામાં બહુજ ચતુર અને પ્રેમાળ વૃત્તી ના હતા. તે પાછા સંધ્યાકાળ થઈ એટલે સ્ત્રી મંડળ બેઠું હતું ત્યાં આવ્યા. અને પછી જગતકિશોર બાળુ તથા શરદચંદ્ર પાસે જઈ ત્યાં પણ કેટલીક વાતો ચીતો કરી.

જગતકિશોર બાળુની માતાને ઉદ્દેશી વિપીન બાળુ બોલ્યા—“ જગન્નાથપુરીની જાત્રાએ જતાં રસ્તામાં અમારા ઘેર આવ્યાં, એ જોઈને માણ ! મને ધણેજ

આનંદ થાય છે. તમરા પુત્ર જગતકિશોર બાળુની બર દાનમાં બહુ કીર્તી છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવતાં તેમનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ ક્યારે થશે ? એમ મને થયું હતું સુભાગ્યે તેઓ પોતેજ મારા ઘેર આગ્યા. હવે આન્યાં છો તો થોડા દિવસ અહીંજ શાન્તીથી રહો. આ ઘર તમારુંજ છે. બુદ્ધાઈ બહુવાની નથી. ”

રીતી પ્રમાણે પરાયા માણસો સાથે બોલતાં મોટાપરથી બુરખો લઈ તે બોલ્યાં “ બુદ્ધાઈ તો નથીજ એ વાત સાચી છે. તમોને મારા જગતબાળુની જેવાજ સમજી છું, તોપણ નિષ્કારણ તમને હજારકીમાં ઉતારવા મારી ઇચ્છા નહતી. એક રાત્રીજ રહેવું હતું એટલે તમારા પાડોશમાં કોઈ સ્થળે ગોઠવણ કરશે એવી મારી ધારણા હતી. ”

“ શું આપની ગોઠવણ બીજી જગોએ કરત એમ ? માણ ! તમ સરખાં કોઈ દિવસ ન આવનારાં માણસ અમારા શહેરમાં નહિ આવે અને તે લાડાતુ ઘરમાં રહે ! એ કેમ શોભે ? જ્યાં સુધી રહેવાનું નાતુ મોટું મારે ઘર છે, અને સુકો પાકો રોટલો મળે છે, ત્યાં સુધી તો જગતકિશોર બાળુ અને તેની માતૃશ્રી બીજે સ્થળે રહે તો તે જન સમાજની દૃષ્ટિએ મારા કુળની આબરૂને બગાડે એવું જોઈએ તો ! ”

“ ઠીક ત્યારે તમારી મરજી વિરૂદ્ધ અમારાથી

થવાય છે ? હવે જગન્નાથજી જઈએ છીએ, ત્યાં પ્રમુ
કૃપાથી અને તમારા સરખાના આશીર્વાદે તેની તબીયત
સુધરે એટલે થયું । ”

“ માણ ! જગતકિશોરે બાળુને ખાત્રીથી સુખ
પ્રાપ્ત થશે. પ્રથમની માફક તેમની સારી રીતે તબીયત
સુધરી જશે. અને પાછી બરદાનમાં પ્રથમ કરતાંએ
સારી કીર્તી સંપાદન કરશે. તમારી સાથે આ શરદચંદ્ર
છે, તેપણ ઘણા ગુચવાન નિવડશે. તેને હું જોઉં છું
ત્યારે મારા લાઈ ક્ષીરદની મને યાદ આવે છે. બંનેની
ઉંમર સરખી હોઈને, સ્વભાવે પણ તેવોજ દિલ્લદાર
અને આનંદી છે. ઘણું કરી કલકત્તામાં બંનેની પિછાન
થઈ હશે. ”

ડોસીમા બોલ્યાં—“ બંનેનું પ્રમુ કલ્યાણ કરે.
તમારા કહેવા પ્રમાણે બરેજ શરદચંદ્ર બહુ ગુચવાન
છે. પેટ । દીકરા કે સગા લાઈ હોય, તેની તે આ
મુસાફરીમાં અમારી ફિકર રાખે છે. પણ જે હોય તે
ખરું ! કે કલકત્તા છોડરા બાપ એટલે બગડેજ. કોલેજ-
ના છોકરાઓને-શું કરવુંઅ ને શું ન કરવું એનું ભાન-
જ રહેતું નથી. તમારો લાઈ વિલાયત ગએલ છે, તે
શું આવશે ત્યારે જાતી બ્રષ્ટજ ને ? હાલના સમયમાં
જાતી અને ધર્મ તો રહ્યાંજ નહિ ! એ પ્રમુ ! આ ક-
ળયુગમાં શું થશે અને શું નહિ ? એ કહિ શકાય
નહિ. મારે શું ? હવે દસ ગયા ને પાંચ રહ્યાં જેવું છે ? ”

“ માણ ! તમે અમસ્તાં વિચાર કરીને મનને

માળો નહિ. ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે યુવાનો તો
તો થોડા ઘણા ઉચ્છૃંખલ હોવાનાજ. અને તે પોતાની
મરણ પ્રમાણે વસ્તવાના પણ તે જો સદાચરણથી
વસ્તે, તો પરમાત્મા તેની ઇચ્છા પુરી કરેજ. માણ !
શરદચંદ્રની કીર્તી સાંભળવા તો તમે જવશોજ. અને
આ તરફ અમારો ક્ષીરદ સારી જગો પર ચડશે, તે જો-
વાને મારી માતા પણ રહેવાનાજ.”

“ શરદચંદ્ર અને તમારા ક્ષીરદને પ્રભુ સાબ્દ
નરવા રાખે અને તેમનું કલ્યાણ કરે લાઇ ! ” ડોશીયે
પ્રેમ બતાવતા કહ્યું.

“ માણ ! પણ તમે હવે થોડા દીવસ અહીં
રોકાઓ. એમ મારી ઇચ્છા છે. કેમકે તમો રાણીગંજ-
થી પ્રવાસ કરતાં આવો છો, અને હજુ જગંનાથપુરી
જવાનું એટલે તે પુષ્કળ દૂર છે.”

“ હા તે ખરૂં પાંચ દિવસથી સરખો પ્રવાસ
ચાલી રહ્યો છે પણ અમારે ઉતાવળથી આખર મુકામે
પહોચવુંજ જોઈએ. માટે આવતી કાલે સવારેજ અમારા
જવાની તૈયારી રાખજો અમે વહેલાં નીકળશું. ”

“ ના-ના તેમ તો નહિજ બને પાંચ દીવસ સાથે
પ્રવાસ થવાથી શરદચંદ્ર અને જગતકિશોર બાબુ શ્રમીત
થયાં છે, તેમને વિશ્રાંતી લેવાની જરૂર છે. વળી અ-
મારા મિદન-પુરના દેવાડયોના દર્શન કર્યા વિના બાબુ

મંડળ આગળ જતુંજ નથી એવી પ્રણાલિકા છે. ત્રણ ચાર દીવસ અહિં રહેશે એટલે બાબુ સાહેબને વિશ્રાંતી મળશે આપને દેવદશનો થશે અને શરદચંદ્રને હું થોડા ઘણાં રથળો ખતાવીને કેટલીક આ ત-ફની માહેતી પણ કરી દઈશ. ”

વિપીન બાબુનો આહુ આજકાલ કહેવાતી ‘ વાણિયા તાણુ ’ સરખો નહતો એટલે તે માન્ય રાખવો પડ્યો. બીજે દીવસે વિપીન બાબુ શરદચંદ્રને ડાંગકોર્ટમાં લઈ ફરવા ગયા. મીઠનાપુર જેવા ઉત્તમ રસ્તા ખંઝાલમાં બીજે કવચીતજ હશે, પશ્ચીમ બાબુએ ઘણી દૂર સુધી ગએલી ઉંચી નીચી સરક અને તેની બાબુ બાબુ વનશ્રીનો સરસ દેખાવો છે. પ્રથમના સમયમાં લડાઈના વખતમાં કોઈએ ડુંગરીપર એક કિલ્લો બ.ધેલ છે. જે અત્યારે પડેલ જીર્ણ સ્થિતિમાં છે, તો પણ એકંદર તે બહુ રમણીય દેખાય છે. અને નીચે ડુંગરી તેમજ રેતાળ પ્રદેશમાંથી વહેતી નદી ઘણીજ ચિત્તાકર્ષક છે.

વિપીન વિહારી દત્ત એ મીઠનાપુરના બહા શેઠીયા હતા લોર્ડ રીપન સાહેબે રાજ વહિવટમાં કરેલ કેટલાક સુધારાઓના અંગે, લાયક દેશીઓને નવા નવા કામની બહુ ઉત્તમ પ્રકારની દેખાય છે. અને નીચે પથરાળ તથા રેતાળ પ્રદેશમાંથી વહેતી નદી ઘણીજ ચિત્તાકર્ષક દેખાય છે.

વિપીનવિહારીદત્ત એ મિદનાપુરના એક ગૃહ-
સ્થ આદમી હતા. લોર્ડ રીપન સાહેબે રાજ વહીવટમાં
કરેલ કેટલાક સુધારાઓના અંગે લાયક દેશીઓને નવા
નવા કામની જોખમદારી સોંપાવેલ હતી, જેથી વિપીન
બાબુને પણ સામાજિક લોકો ઉપયોગી કામનો પોતાનો
ભાગ સ્વીકારવો પડ્યો હતો. તે ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટી
દીના ચેરમેન હતા, જેઓ ફરવા ગયેલ ત્યાંથી પાછા
વળતાં તેમણે પોતાની ગાડી મ્યુનિસિપાલ ઓફીસ
પાસે ઉભી રાખી.

એજ વખતે જલ્લા માજિસ્ટ્રેટની સવારી ઘોડા-
પર બેસીને ફેરફાર કરી પાંછી આવતી હતી એ મા
જિસ્ટ્રેટ યુરોપીયન હતા. વિપીનબાબુએ તેમને સલામ
કરી. બાબુ માટે એ સાહેબનો ઉંચો વિચાર હતો,
તેથી એ ઘોડાપરથી ઉતરીને ઓફીસ તપાસવા તથા
તે સાથે થોડીઘણી વાતચીત કરવાના ઉદ્દેશથી બાબુ
સાથે ઓફીસમાં ગયા.

તે બોલ્યો—“ વેલ ! વિપીનબાબુ ! હિંદુસ્તાન-
માં જ્યાંહા ટ્યાંહા મોટા સમારંભ ઠઈ રહ્યાય, એવું હ
વના પેપરમાં આવેય કેમ ? ”

“ હા સાહેબ હિંદુસ્તાન માંહેના લોકો મુજ-
થીજ કૃતત હોવાથી તેમના કલ્યાણ માટે મહેનત લે-
નાર અધિકારીઓનો સન્માન કરવામાં તે કદી પછાત

રહેજ નહિ, લોર્ડ રીપન જેવો. બીજા કોઈપણ વાઈ
રોય લોકપ્રિય નિવડ્યો નથી. અર્થાત્ તેના જેવા વાઈ
તેનો લોકો એવો સન્માન કરે, તે ખરાખરા છે. ”

“ ઓ ! હું રીપન ભગ્ત હો એ હું જા
નહો. ”

“ સાહેબ ! મને લાગે છે કે મારામાં રી
લકતી જોઈએ તેટલી નથી હાલમાં કલક-તામાં રી
ધામ ધુમ ચાલી રહી છે ? પણ એ જોવા મારાથી
જવારું નથી. મારા છોકરાને માત્ર મેં મોકલ્યો છે. રા
ખરની રોશની પુર લલકાની સ્વારીઓ, જનરલ સ
ઓ વિગેરે છોકરાઓ જે જોલે છે. તે સાંભળીને
તમને પણ આશ્ચર્ય થશે ? કલક-તામાં આવો સમાન
પુલે ક્યારેય પણ થયો નહોતો. ”

“ પન ટે આનંડનું શું કારન છે ? એ ટમ
ખાબુડાઓ જાનેય શું ! ”

“ મારી એક છ વરસની છોકરીને આ સ
રંભ શામાટે થયાનું મેં પૂછ્યું એટલે તે ચટ ઘ
જોલી ઉઠી-“ કારણ ? કારણ તો એકે લોટ. સાં
રીપન એ બધાઓ સાથે બહુજ ન્યાય પુર્વક અને
મતાળુ પણથી વરતે છે એ. ” સાહેબ ! એ રીતે
ત્યેક માણસને ખેંચાં છોકરાં પુરો જોમણે જોમણે

સમારંભ જોયો છે, તેમને સઘળાઓને તેનું કારણ જાણવામાં આવ્યું છે. વળી મારી છોકરીએ દશાંવેલ અભિપ્રાયજ ઇતિહાસના પાનાપર ટેકાશે. ”

“ ઓલરાઈટ રીપન સાહેબકુ બહોટ અચ્છા લગે ગા. હમખર ટો ઇસ્કા બહોટ ઉપકાર હે. કયાંવ કે ટેનથી દુમારા જયસા અચરમન હમકુ મીલા, ઓર દુમારા જેસે જે હસરે ચહુ ટાઉનમે મીલે ટો રીપનકી કીચેલી સતા બહોત બખબુઈ જાયગી. સાહેબે અપરી ચીત ભાષામાં દુટયા ફટયા શબ્દોમાં કહ્યું.

“ સાહેબ ! આપ આપની 'મોટાઈ' પ્રમાણેજ કહો છો. મારી તે સી એવી લાયકાત છે ? પણ મારાથી બનતી કાળજીથી કામ સારું દીપે એમ કહું છું. બાકી આજ સુધીનો ઇતિહાસ જોઈશું તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા બુદ્ધી કૌશલ્ય અને દક્ષતામાં કમી નથીજ. આજે ત્રણ ત્રણ પેઢીઓથી ઇંગ્લેન્ડ કોલેજોમાં શીક્ષણ મળવા છતાં અમારા દેશ માંહેના રાજકારોબારનો થોડો ધણો એ ખરો ખોટો ભાર ઉપાડી શકવાની યોગ્યતા જો અમારામાં ન આવે, તો તો પછી અમને નાદાનજ કહેવા જોઈએ. ”

“ યસ ! દુમ સચ કહેતે હો. દુમારા લોકોપર જો બહે બોબ જવાબદારીકા હોવે ટો ટેબી અચ્છી તરફસે ચલાવટે હય. લોર્ડ રીપનકી તદબીરસે ડીસીકટ

ઘોડા કે જે સલાસદ પસંદ હો કે આતે હય, વો લા
યક અચ્છે ઝોર હોંસીલે હોતે હય, ચે મેરેકું અચ્છી
તરહેસે માલુમ પડા હય. ”

વીપીનબાબુને વળી સાહેબે વધારામાં તમારા
જેવા પ્રહસ્ય પ્રિટીશ સન્તાથી ખુશી છે એ આનંદની
વાત છે અને એ સન્તાના સ્થાઈ પણાથીજ તમને લાભ
થશે એમ માફ માનવું છે. આજે ઓપ્રીસ તપાસવા હવે
તમારી સાથેની વાતોમાં પડવાથી અવકાશ નથી વગેરે
કહીને સાહેબ રવાના થયા. એટલે વીપીનબાબુ પક્ષ
શરદ્વંદ્ર સાથે મુકામે આવ્યા.

(૨૨૧)

પ્રકરણ ૧૮ મું.

આશ્રમ અને દેવાલય

ઉપજાતીવૃત્ત.

દેવાલયો તીર્થ સ્થળો મહીમાં,
અકસ્ય તેહ તણે મહીમાં,
જે એકયતા સર્વતણી કરે છે,
સદ્ધર્મની છાપ ઉરે ધરે છે,

બીજે દિવસે સવારે જગતકિયોરખાણુ અને સા-
થેના મંડળે આગળ ચાલવા માંડ્યું. જે દિવસ ચાલવા
પછી તેઓ સુવર્ણરેખા નદીના કિનારા છીપર આવી પ-
હોંચ્યા. આ નદી એટલે બંગાલ અને ઓરિસા પ્રાંતના
સરહદપરની એક રેખારૂપજ છે. આ નદીના ઉત્તર ત-
રફના ભાગમાં બંગાલી ભાષા, અને દક્ષણ તરફના ભા-
ગમાં ઉડીયા ભાષા બોલનારાઓની વસતી છે. ઉત્તર
પ્રદેશ તેરમાં સૈકામાં અક્ષણુ લોકોની સત્તા નીચે
ગયો. પણ દક્ષણ પ્રદેશ સોળમાં સૈકાના આખર સુધી
હિંદુઓના કબજામાં હતો. તે પછી ઓરિસા પ્રાંત મુ-
સલમાનોએ જીતી લીધો. તોપણ તેના ઉપર તેમની હ-
કુમત વધારે વખત સુધી ચાલી નહિ. કેમકે અઢારમાં
સૈકામાં મરાઠાઓની પ્રબળતા વધવાથી પાછો તે પ્રાંત

હિંદુ સત્તાની નીચે આવ્યો. અને પછી ઓગણીસમા સૈકામાં ખ્રીટીશ સત્તા નીચે દાખલ થયો. આની રીતે આ સરહદ ઉપરના મુલકમાં ચાર સૈકા જેટલા વખતમાં ઉડિયા-મુસલમાન તથા મુસલમાન-મરાઠાઓ અને મરાઠાઓ-ખ્રીટીશ એઓમાં સત્તાને માટે ઘણી તકરારો ચાલી અને મોટી લડાઈઓ પણ થઈ. પણ હવે એ અશાંતીના દિવસ રહ્યા નથી, પણ જગતની ઉત્પત્તીથી કેઈ દિવસ પણ શાંતતાનો લાંબ થયોજ ન હોય એવી રીતે સુવર્ણરેખા સ્થિરતાથી વહ્યા કરે છે.

જગતકિશોરબાળુ તથા તેમની સાથેનું મંડળ નદી ઉતરતું હતું, તે વખતે સૂર્યોદયને લઇને તેના પૃષ્ઠ ઉપર સવિતાનારાયણના કિરણો પડેલાં ચમકતાં હતાં, તેથી તે પોતાના સુવર્ણરેખા નામની યથાર્થ પ્રતિતી બતાવતી જણાતી હતી. જગન્નાથપુરી નજીક નજીક આવતી જતી હોવાથી હવે ખીજા જગત્રાઓની સંખ્યા પણ વધવા લાગી. સુવર્ણરેખા નદી ઓળંગ્યા બાદ સ્નાન અને નાસતો પાણી કરી આગળ પ્રવાસ શરૂ કીધો. બે દિવસ પ્રવાસ કીધા પછી તેઓ પવિત્ર વૈતરણીના કિનારાપર આવ્યા.

વૈતરણી નદી આમહુણીનદીમાં ભળે છે. અને ઘણાજ વરસાદ વરસી બાંધ છે ત્યારે તેનું પાણી ઓરીસાપ્રાંતના અરધા કે તેથી વધારે પ્રદેશમાં ફરી વળે છે. તેનું મધાળ આથમણા ડુંગરમાં હોઈને રહેતે આ-

વતાં ખીજી પણ કેટલીક ન્હાની મોટી નદીઓ તેને લળે છે. પછી તે સઘળો પ્રવાહ બંગાલના ઉપસાગ-રમાં જઈને લળે છે. શિશીરઋતુમાં એ પ્રવાહ કૃશાકૃ-તીએ શુભ રેતીમાંથી ધીમા ધીમા વહ્યા કરે છે. પણ વર્ષાઋતુમાં તે તેનું સૌમ્યરૂપ બદલીને મોટું પ્રચંડ રૂપ ધારણ કરે છે. આગત્રે દિવસે જ્યાં લીલાંછમ ખે-તરો દેખાતાં હોય ત્યાં એ દિવસે દરીયા માફક સઘળે જલમય પ્રદેશ દેખાય છે આ પુર્વ પ્રાંતમાં કુદરતની વિચિત્રતાને લીધે વસતીના બહુજ હાલ થાય છે. હ-કાળ પડતાં અરધો દેશ લગભગ ધાન ધાન કરતો લમે છે. જ્યારે પાછલે વરસે અતી વૃષ્ટી થવાથી અઠવાડી-યાને અઠવાડીયા સુધી ખેતરો પાણીમાં ડુબેત હોવાથી ખીચારાઓની માલમત્તીની ધુળધાણી થાય છે.

આપણા જાત્રાળુ મંડળે ગ્રામ્હણી નદીએ વૈત-રણીનો સંગમ થયો છે, તે સ્થળની પહેલાં વૈતરણીને ઓળાંધી ઓરીસા પ્રાંતની જુની રાજધાનીનું શહેર જયપુર જોવા માટે ધોરી રસ્તો મુકી દીધો. હજારો વ-રસો પહેલાંની કેટલીએક વાતોપરથી એ શહેરના પ્રા-ચીન સમયના વૈલવની ખાત્રી થાય છે. આ સ્થળે ઈ-દ્રાણી, વરાહણી અને ડાલી એ દેવિઓની સ્વયંભુ મુ-ર્તિઓને જગતકિશોરખાણુની માતાએ પ્રેમભક્તીથી ન-મન કર્યું. આ વખતે રાત્રી પડતાં તારાઓના પ્રકાશમાં આ સમયમાં ન્હાનકડું ગામડું થઈ પડેત એ જયપુ-

રના છુંપડા અને તેવાંજ ન્હાનકડાં ઘરો ઝાંખા દેખાતાં હતાં. એક વખતે વૈભવના શિખરપર ચડેલ સામ્રાજ્યની રાજધાનીના સમારકને જોઇને, અને તેની અત્યારે એક હલકી ગામડા જેવી થયેલ દશા જોઇને શરદચંદ્ર કેટલાક વખત સુધી વિચાર કરતો સ્તબ્ધજ ઉભો રહ્યો.

રાત્રી ત્યાં રહીને બીજે દિવસે આ મંડળ જયપુરથી પાછું ફરીને પ્રથમના મોટે રસ્તે ચાલવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણી નદી એળાંધ્યા બાદ તેમણે આખો દિવસ પ્રતાપજ કચેરી જ્યારે તે ઓરીસા પ્રાંતની મોટી મહાનદીના કિનારાપર આવી પહોંચ્યા.

મહાનદીનું મથાળ આથમણ પ્રદેશમાંના ડુંગરોમાં હોઇને પ્રચંડ મેદાનો અને જંગલો તથા ડુંગરગાળીઓમાંથી તે પસાર થાય છે. સપાટ પ્રદેશપર તેનો પટ બહુજ પહોળાઇવાળો હોઇને આગળ જતાં તેના બે ભાગ થાય છે. એ એ ભાગ વચ્ચેના ઊંટ જેવા પ્રદેશમાં દસમા સૈકામાં પ્રાચીન હિંદુ રાજાએ એક કિલ્લો બાંધી, અંદર ફોજફાંટો અને ફાર્જોળો રાખવાની તજવીજ કરી તેને “ કટક ” એવું નામ આપ્યું. અને ત્યારથી એ કટકજ ઓરીસા પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર થયું. બન્ને બાજુ નદીનો ભાગ હોવાથી શહેરને પાણીથી નુકશાન ન થાય એટલા માટે શહેર ફરતો પથ્થરનો મંજુત ઉંચો કોટ એ રાજાએ બંધાવેલ હતો. તેથી વ-

પાંક્તિમાં ગમે તેટલું જોસણેર પાણી આવતું તેપણુ
ધારતી રહેતી ન હતી.

શિશીરઋતુ અને સાયંકાળનો વખત હતો. મ-
હાનદીનો પ્રશસ્ત પ્રવાહ રેતીના પટમાંથી શાંતપણે વ-
હેતો હતો. જોટલે જગતકિશોરબાબુ અને તેમની સા-
થેનું મંડળ વધારે અડચણ પડ્યા વગર નદી બિતરીને
દક્ષણ કિનારે આવી પહોંચ્યું કટકના પ્રસિદ્ધ બાબુ
હરીવલ્લભ બોસ એ જગતકિશોરબાબુના સગામાં હતા
જે ઘણાજ પૈસાદાર અને વસાહત આદમી હતા. તે
કીનારાપર આવીને પરોણાની વાટજ જોતા હતા પરો-
ણાઓને જોઈને તેમને ઘણો આનંદ થયો અને એ સ-
ઘળા મંડળને લઈ હરીવલ્લભબાબુ પોતાના ઘેર આવ્યા.
જેવી રીતે હરીવલ્લભબાબુએ જગતકિશોરબાબુને મિ-
યાનામાંથી ઉતારી તેમની સાથે તેમજ સાથેના શરદ-
ચંદ્ર સાથે મીલન પ્રેમથી કર્યું, તેવીજ રીતે હરીવલ્લભ-
બાબુની સ્ત્રીએ લતાગૌરી તથા તેની સાસુને મળી તે-
મનું સ્વાગત કર્યું.

જગતકિશોરબાબુની માતા વૃદ્ધ અને તેથી ઘણી
અનુભવી હતી, વલ્લભબાબુની સ્ત્રીએ પુછેલા કુશલ પ્રશ્નો
પરથી તેણીએ બહુ લીધું હતું કે, બાબુ થોડા દીવસ
રોક્યા વિના આગળ જવા દેશે નહિ. જેથી હરીવલ્લભ
બાબુ અંદરના હોલમાં આવ્યા જોટલે ડાહીએ પોતાને

કાલે ચાલવાનું છે એવો ભાવ બેલતાં બેલતાં જણાવી દીધો.

હરીબાબુ બોલ્યા—“ માણ ! તમે વૃદ્ધ જીના જમાનાના માણસ છતાં એ જીની રૂઢી છોડીને નવા જ માનાના સુધરેલાઓની જેમ આજે આવ્યાં અને કાલે જવાની વાત કહો છો, એ શું તમને શોભે કે ? એક અઠવાડિયું તો તમારે અત્રે રહેવુંજ પડશે નહિ તો અમારી લોકો હાંસી કરે. વળી હવે અહીંથી જગંનાથપુરી બહુ તો ખ્યાસેક માઈલ છે. તો એક દિવસમાં પહોંચાડી દેવાની હું તજવીજ કરી આપીશ. ”

હરીવલ્લભ બાબુનો આગ્રહ જોઈને આ મંડળને અહિં થોડા દિવસ રોકાવું પડ્યું.

નંદિનીના મૃત્યુની વાત કટક મુકામેજ શરદચંદ્રના સાંભળવામાં આવી, પોતાની સગી બહેન પ્રભાણે મિત્ર એવી નંદિનીના મૃત્યુથી એ અત્યંત દુઃખીત થયો. શરદચંદ્રની બહેન લતા તથા બિંદુ અને નંદિની ત્રણેય બચપણથી એક બીજીની અંતઃકરણની સહીયરો હતી જેથી એ ત્રણે ઉપર શરદચંદ્રની સરખીજ પ્રીતી હતી એ બિંદુ તથા નંદિનીને પોતાની બહેન લતા પ્રભાણે જ માનતો હતો. તાલપુષ્કરમાં નંદિની એક સૌહર્યવર્ત તરીકે વખણાતી હતી એ ન્હાની હતી ત્યારે શરદચંદ્ર સાથે ફરવા જતી, અને તે વખતે તેને હંત કંથા તથા

કેટલીક વાતો કહી સંભળાવીને તેનું મનરંજન કરતી. પછી કેટલાક વરસો વીત્યાબાદ તે ધનપુરના એક યુવાન બહાંગીરદારની પત્ની થઈ હતી. ધનપુરથી તે પિયર આવતી ત્યારે આખા ગામના ઘેરાંઓ તેણીને મળવા જતાં કેમકે પોતે સઘન સ્થિતીની અને યુવાન છતાં, તદ્દન ગર્વ રહીત આનંદી સ્વભાવની હતી, જેથી લોકો ને તેનું ઘણું આશ્ચર્ય લાગતું, પણ તે પ્રસન્નમુર્તી સાક્ષાત લક્ષ્મીદેવી આ લોકને છોડીને તે પંચભુતમાં સમાઈ ગઈ હતી. તેણીના જીવનનો માર્ગ પ્રથમથીજ કાંઈમય પ્રકાશ શુન્ય હતો. જે વધારે અંધકાર યુક્ત થયો એમ શરદચંદ્રને લાગ્યું.

તેણે આ વાત પોતાની બહેન લતાને જણાવતાં તેને ઘણુંજ દુઃખ લાગ્યું. તે છાતીફાટ રડતી હતી. આ પ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ અને જોવા લાયક સ્થળ કહીએ તો એક બંડગીરીનુંજ છે. જે જોવાથી કંઈક ચાંતને શાંતી થાય એવા હેતુથી તે બન્ને બહેન ભાઈએ તે જોવાનું ધાર્યું, એ ડુંગર ઉપર પ્રાચીન બૌદ્ધ વિહારોની ઇમારતો હોઈને, પાસેજ ભુવનેશ્વરનું મંદિર છે. એ સ્થળ જોવાની જગતકિશોર બાબુની માતાને પણ ઇચ્છા થવાથી હરીવલ્લભ બાબુએ સઘળાઓ સાથે જવાની તૈયારી કીધી. કટકથી આ સ્થળ દક્ષીણ બાજુ પંદર માઈલ ઉપર છે. બે હજાર વર્ષ પહેલાં ચકવતી અશોક રાજાએ બંગાલ પ્રાંત પોતાના રાજ સાથે જોડી દીધો, ત્યારે બૌદ્ધ સાધુઓ અને ધર્મોપદેશક ઓરીસા પ્રાંતમાં ગયા તેમણેજ આ વિહારો બંધાવેલા છે. “ બ્યાજ

ગુહા ” આદિ સ્થળો પથરાઓમાં કોરેલાં હોઇને, ત્યાં
ઐકાંતવાસપ્રિય એવા મહાત્માઓ વસે છે. “ ગણેશ
ગુહા ” પણ તેવીજ જાતના કોતર કામના એક નમુના
રૂપ છે. રાણપુર નામનો મઠ મોટો હોઇને દરવાજા પર
સુંદર ચિત્રો કોરેલાં છે. જે જોવાથી પ્રાચીન ચિત્રકારોનું
કૌશલ્ય સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

ભુવનેશ્વર એ સીંહરાજાની રાજધાનીનું શહેર
હતું. પાંચમા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધી ઓરીસા પ્રાંત
પર સિંહવંશના રાજાઓ રાજ કરતા હતા. તે વખતે
આ ભુવનેશ્વર આખા હિંદુસ્તાનમાં એક વખાણુવા લા-
યક વૈભવસંપન્ન નગર હતું, સાતમા સૈકાથી ભુવનેશ્વરનું
મંદિર પ્રસિદ્ધી પામેલ હોઇ તે પાસે બીજાં પોણાસો
દેવળો છે, જે ઉપરથી હિંદુ ધર્મની તે વખતની ઉન્ન-
તિની ખાત્રી થાય છે. ઇમારતો મજબુત પથ્થરની હો-
ઇને તેમાં જોવા જેવું કોતરકામ કરેલું છે. માથે છાંયેલ
પથ્થર વગરની સાંધાવાળી લાંબી શિલાઓ અને સો
સો બસો બસો કુટ ઉંચા બાંધેલા અને કારીગરીથી
ભરપૂર દેવાલયો જોઇને પ્રેક્ષકોને પ્રાચીન વૈભવની ખાત્રી
થતાં અંતઃકરણ ખિન્ન થાય છે.

મોટા દેવળમાં શ્રી ભુવનેશ્વરના દર્શન કરવા
શ્રીમંડળ ગયું. આ દેવળને વિમાન નામનો એક કોઠો
હોઇને તે ગગનચુંબીત છે. અને તેમાં પણ ઘણુંજ
ઉત્તમ ચીતર કોતરકામ કરેલું છે.

આ સઘળાં પ્રયંત્ર દેવાલયો જોઈને આ જાત્રાળુ મહાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે કહેવા લાગ્યા. “ઓ-હોરે ! આ શહેર તો ઘરોને બદલે દેવગોથીજ ભર્યું છે ને શું ? ” તે વૃદ્ધ માતાના ચહેરાપર સુદૃઢ લક્તી-ભાવની છાપ જણાવા લાગી. બંગલામાં આવા પથ્થરના વિશેષ દેવાલયો અન્યસ્થળે ન હોવાથી આ લક્તીમંડળને આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે.

(૨૩૦)

પ્રકરણ ૧૯ સું.

પ્રતિજ્ઞા.

દોહરા.

પવિત્ર સ્થળના દર્શને, પવિત્ર જન-મતિ થાય,
આશા ત્રણા ટળિ જતા, વિભુગુણ મુખથી ગવાય.

કટકથી નિકળીને મહા નદીનું દક્ષણ બાજુનું
સરણું ઓળંધીને આ મંડળ આગળ ચાલ્યું. નદીમાં
પાણી આ વખતે માત્ર દોઢ યે હાથ હોવાથી હોડી વ-
ગરજ મીયાના અને ઘોડું ઉતર્યું. જગંનાથપુરી સુધી
હવે માત્ર પચાસ માઈલનીજ મુસાફરી બાકી કરવી
રહી હતી. વહેલા પોચવા માટે આઠ દસ માઈલપર ભો-
ઈઓના ટપા બદલાવવાની તજવીજ કરવામાં આવી
હતી. બપોરના વખતે ઘડીભર વિશ્રાંતી લઈને રાત પ-
ડવા પહેલાંજ છેલ્લા મુકામે પોચી જવાનો તેમણે નિ-
શ્ચય કર્યો હતો.

જગંનાથપુરી જેમ જેમ નજીક આવવા લાગી,
તેમ તેમ બીજા જત્રાણુ લોકોના મંડળો પણ લેળ
થવા લાગ્યાં. ચોમાસામાં રથજત્રાનો મહોત્સવ થાય છે.
ત્યારે આ રસ્તે દરરોજ હજારો માણસોની આવ જ
થાય છે. કોઈ કોઈ દિવસે તો આ જત્રાણુઓની સંખ્યા

ત્રણ ત્રણ લાખ સુધી પહોંચી જાય છે શીયાળાના દિવસો પ્રવાસ માટે સારા હોવાથી આ દિવસોમાં પણ માણસોની ઘણી ભરતી હોય છે.

મધ્યાહ્ન થવાથી રસોઈ કરવા માટે તથા ઘડીભર વિશ્રાંતી લેવા માટે જાત્રાળુઓએ રસ્તે ચાલવાનું બંધ કર્યું. જગતકિશોરબાળુ અને તેમની સાથેનું મંડળ રસ્તાપરની એક દુકાનમાં ઉતરવાનું રાખ્યું. જ્યારે બીજા બિચારા ગરીબ વર્ગે રસ્તાપરના ઝાડ નીચેની છાયા તળેજ ઉતાર્યા કર્યા ચુલા સળગાવી અરધા કલાકમાં રસોઈ તૈયાર કરી જમી લીધું. બંગાલના જાત્રાવાસીઓએ જ્યારે આવી રીતે ઉદરપોષણનું કામ ઉકેલ્યું. ત્યારે વાયવ્ય પ્રાંતના કાટક લોકોએ તો ચણા અથવા ઘઉંનો લોટ, દૂધ કે દહીં અગર પાણીમાં ડાળને ચડાવી લીધા. મુકામ કર્યા દોઢ કલાક થયો ન થયો એટલામાં પાછા વેલાસર પોચવની ઉતાવળ હતી એટલે તુરત ચાલવાની તૈયારી કીધી. ગરીબ લોકો પીક પર બોલે બાંધીને ચપોચપ ચાલવા લાગ્યા.

જગંનાથપુરી કેટલાક માર્ગદર્શક દ્વારા હતી ત્યારથીજ શ્રી જગંનાથજીના દેવની ધજાઓ અને શીખર જણાવા લાગ્યાં. એટલે સઘળા જાત્રાળુ ચાલતા જરા ઉભા રહ્યા. અને સૂર્યકીરણા આંખપર આવતા અટકાવવાને પોતાના હાથના આંખ પર ધરીને સઘળાઓએ દર્શન કીધાં. “ જગંનાથજીની જય ! જગંનાથજીની જય રાવળા મંડળમાં આ એકજ ધ્વની મચી રહ્યો.

બધાએએ એકી સાથે જયનાદ કયે. જગત-
કિશોર બાળુની મા અને વહુ બાનદાન પડદાનશીન
સીએ હતી, તોપણ આ વખતે તેમનાથી ન રહેવાયું.
તેમણે મીયાનામાંથીજ બહાર ડોકીયાં કાઢી, લકતીવડે
દેવાલયના શીખરના દર્શન કર્યા. બંગાલ અને ઉત્તર
હિંદુસ્તાનમાંથી સો સો માઇલોનો પ્રવાસ ખેડી આવેલ
જાત્રાળુ મંડળને દેવળના શિખરો નજરે પડતાવાર હવે
આપણને ચોકસ શ્રીજગંનાથજીના દર્શન થવાનાજ,
અને તેથી પોતાનો જન્મ સફળ થયો એમ લાગવાથી
આનંદ ધ્વની નિકળી પડયા.

સર્વ મંડળ એક ભાવ અને એકજ વિચારમાં
તલ્લીન બન્યું હતું, જે જોઈને નવીન કેળવણી પામેલ
શરદ્દચંદ્રના મનમાં ખાત્રી થઈ કે ભારતવર્ષમાંના દેવા-
લયો અને તીર્થ સ્થાનો નિરૂપયોગી નથી પણ લાખો
માણસના મનમાં એકજ ભાવ પેદા કરી તેમને એકમત
કરવાનું ઉત્તમોત્તમ સાધન છે.

“ જગંનાથજીની જય ? ” એ નામ ઘોષ જા-
ત્રાળુ મંડળ રસ્તો કાપતાં કાપતાં વચમા મચમાંથી લ
લકાર્યાજ કરતું હતું. જેમકે જયઘોષના નાદના તાત્કાલિક
જ એ જાત્રાળુ મંડળના પગ ઉપડત હોય નહિ ! એમ
આભાસ થતો હતો. સાંજની વખત થઈ અને સઘળા
મંડળે આનંદ સાથે જગંનાથપુરીમાં પ્રવેશ કર્યે.

જગનાથજીના મંદીર ફરતા પંડ્યાઓ ટેહલતા-જ રહે છે. અને “ આ જજમાન તો અમારા છે. તું કયાં લઈ જાય છે ! ” એમ કહેતા ચાપડા ઘતાવતા આગળ થાય છે. અને કેઈ શ્રીમાન માણસ જણાતાં તો ઘણા પંડ્યાઓ પોતપોતાનો દાવો ધરાવતા અંદર અંદર બાધી પડે છે. તેજ મિશાલે જગતકિશોરબાબુના સ્વર્ગધમાં ગળ્યું ઘણાઓ પોતપોતાના સ્વાર્થની બાજુ સાધવા આગળ થયા. છેવટે એક પંડ્યાએ જગતબાબુના કુળમાંહેનો પ્રથમ કેઈ આવેલ હશે, તેનું નામ તેમજ બીજા પણ કેટલાક સગા વહાલાના નામ પોતાની નોંધમાંથી ઘાટલે નિરૂપાયે બીજા પંડ્યા ચાલ્યા ગયા અને એ પંડ્યો બાબુને પોતા સાથે લઈ શહેરમાં આવ્યો.

મધ્ય સ્થિતીના અને ગરીબ જાત્રાળુઓ આ પંડ્યાઓ મારફતે પોત પોતાને રહેવા સાડ સરકારથી પરવાનો મેળવેલા ઘરોની સગવડ મેળવી લે છે. જ્યારે શ્રીમાન ગ્રહસ્થોને માટે પંડ્યાઓ પુરીમાંહેના બીજા સઘન લોકોથી મળી તમના ઘંગલા અને ઘરોની સગવડ કરી આપે છે. જગતકિશોરબાબુ એક ધનાઢય હતા જેથી તેમને પણ એવાજ એક ગ્રહસ્થનું ઘર કાઢી આપવામાં આવ્યું હતું. સાથેનો લોભી પડ્યો પણ પોતાના જજમાનને બીજા કેઈ પ્રીટાવી ન લઈ જાય. એ માટે તેમની આસનાવાસના કરતો રાત્રીએ ત્યાંજ સુઈ રહ્યો.

જગતકિશોર બાબુની માતા સિવાય પ્રવાસના શ્રમે સઘળાને નિદ્રા આવતી હતી. પણ તેણીને હર્ષના અને બીજા દિવસના દાર્યક્રમના વિચારોને લઈ નિદ્રા આવતી નહતી. તેણે શરદચંદ્રને હાકમારી કહ્યું—“ બાબુ શરદ ! આ દેવળ કોણે ક્યારે બાંધ્યું હશે અને જગનાથજીને આ દરીયા કિનારાપરની જગાજ કેમ પસંદ પડી હશે ? એ વિશે હાંધ તારા જાણુવામાં હોય તો હું એટલે વખત જાય આજ તો મને નિદ્રા નથી આવતી ”

“ માજી ! મને એવી દંત કથાઓની ક્યાં ખબર છે ! પણ ભુવનેશ્વરના જુના દેવળ અમોએ જોયાં, ત્યારે શિલા લેખોપરથી તે ચોરીસાના સીંહ રાજાઓએ બધાવાનું જાણુવામાં આવ્યું. આ સીંહરાજા શૈવ હોઈ ને ભુવનેશ્વરના નામથી તે શિવો પાસના કરતા દંતિહાસમાં એવી હકીકત છે, કે સીંહવંશ પછી ગંગાવંશના રાજાઓ સત્તાધારી થયા અને તે વિાણુ ભરત હતા, તેમના એક વંશજે આ દેવળ બાંધેલ છે. શરદચંદ્ર કોસી પાસે આવી ખેસતાં બોલ્યો.

“ ત્યારે એને કેટલાં વરસ થયાં ? તેનું નામ શું ? ” તેણીએ અતુરતાથી પુછ્યું “ તેનું નામ અનંગબીમ હતું, અને સાતસો વરસ પહેલાં તે આદીપર હતો એમ દંતિહાસથી જાણાય છે. અને દંત કથા એવી છે કે “ શ્રી વિષ્ણુ અથવા જગન્નાથજી તેના સ્વ-

નમાં આવ્યા અને કહ્યું કે-પુરીના રેતીના મેદાનમાં
મારું દેવળ બાંધજે. ” તે પરથી તેણે આ દેવળ બાં-
ધ્યું અને ત્યારથી વિપ્લવ લાદિત વધી. ”

“ એહો ! શિવ શું ને વિપ્લવ શું ? દેવ એકજ.
લક્ષ્મીને ગમે તે નામથી તેની લક્ષ્મી કરે. અહીં વિપ્લવ
લક્ષ્મી છે તો કાશીમાં શિવલક્ષ્મી છે. સઘળું એકજ.
સાધુ લકતો તો એમ કહે છે ભાઈ. ”

“ હા. સાધુઓનું એ કહેવું ખોટું નથીજ. પંથ
અને મતમતાંતર જુદાં કરી સઘળા બાળી મરે તોપણ
બધાઓનો પ્રભુ તો એકજ છે એ ચોક્કસ. ” શરદચંદ્રે
પોતાનો વિચાર જણાવ્યો.

“ શરદચંદ્ર ! તારી માતાએ કાશીમાંજ રહેવાનું
ધાર્યું છે, અને તે પવિત્ર તીર્થ ક્ષેત્રમાંજ પોતાની આ-
ખરની જાંઘળી પુરી કરનાર છે એ ઘણુંજ ઠીક છે. વૃ-
દ્ધાવસ્થાએ સંસારની ચિંતા છોડીને પરમાર્થનો રસ્તો
પકડવો એમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. મારા પણ જગત-
બાબુની તગીયત સુધરે, અને તારી બહેન લતાને બા-
ળખત્રયાં થઈને તેનો સુખીયો સંસાર મારા જોવામાં આવે,
એટલે હું પણ મારું બાકીનું જીવિત અહીં શ્રી જગ-
નાથજીના ચરણે અર્પણ કરી દેનાર છું. ”

શરદચંદ્રે કાંઈ ન બોલ્યો. તે પોતાના બીજા-

નાપર જઈ સુતો. મોડી રાત્રી થવાથી ડોસી પણ નિ-
દ્રાધીન થઈ. બીજો દિવસ થયો. સૂર્ય પ્રકાશ સ્વચ્છ
પ્રસરી રહ્યો. મહામંદીરના દરવાજા ઉઠાડ્યા. અને જા-
ત્રાણ મંડળની મંદીરમાં ઘણી ભીડ થઈ. છસો પચાસ
કુટ લાંગો અને છસો ત્રીશ કુટ પહેળાઈને મંદીરનો
ચોક છે. અને તેની અંદર બીજાં પણ ઘણાં નાના
નાના મંદિરો છે. મોટું મુખ્ય મંદિર મધ્યમાં હોઈને
લોગમંદીર નાટમંદીર જગતમોહન અને વિમાન એવા
તેના ચાર ભાગ છે. લોગ મંદિરમાં પ્રભુને લોગ ધ-
રાય છે. નાટમંદિરમાં પ્રભુના યશોગાન વાદન થાય છે.
જગતમોહન જત્રાણુઓને લેળા થઈ દર્શન કરવા જ-
વાનું સ્થળ છે. તથા વિમાનમાં દેવ મુર્તીઓ છે-

વરસમાંથી એકવાર એ મુર્તીઓ વીમાનમાંથી
કાઢીને શ્રીખમમાં લઈ જઈ સ્થળનાવી તેમાં પધરાવ-
વામાં આવે છે. એ સ્થળનાવવા માટે એારીસા પ્રત
માંહેના રાજસ્થાનોમાંથી લાકડા વીગેરેની મદદ આપ-
વામાં આવે છે. અને તેપર જરીયની કપડાં વીગેરે લાકડા
મંડળે આપેલાં હોય, તેનાથી તે શણગારવામાં આવે છે.
એ ત્રણ સ્થાનમાં જગનાથ-જળીભદ્ર તથા સુભદ્રાજીને જો-
સાડીને હુબરો જાત્રાવાસી એ સ્થાને રસ્તાપર જોયે
છે. અને એ વાજતે. ગાજતે જતો વરદેડો રસ્તાપરથી
દેવળના શીખરોપરથી અને ઘરની અગાસીઓપરથી
લોકો જુએ છે. આ માણસોનો મેળાવડો જોતાં જાણે

માનવીઓનો અકાટ દરીયોજ ફેલાયે છે કે 'શું' ? એમ આભાસ થાય છે. અને રથ ચાલવા માંડે છે ત્યારે આનંદની ગર્જનાઓ વડે આપું શહેર ગાળી બેઠે છે. સૂર સરણાઈ ત્રાંસા વીગેરે વાદ્યોનો ગજર થઈ રહે છે, અને તેની અંદર નગારાં તથા ઘંટાઓ અને ઝાલરોના ધ્વનિથી ઉમેરો થાય છે. એ રીતે એકંદર દેખાવ ઘણોજ મનહર થઈ પડે છે.

રથની જાત્રા દરરોજ થોડે થોડે ચલાવવામાં આવે છે. દરરોજ નવા નવા ભાવિક ભકતો આવીને રથને દોરે છે. મુતિઓ શ્રીષ્ઠ મંદિરમાં આવી પુગતાં સુધી રથો ચલાવવામાં આવે છે. જેને અઠવાડીયા ઉપરાંત મુદત લાગે છે. એ દિવસો દરમીયાન જાત્રાવાઝી લોકો શહેરમાંના દેવાલયની અંદરની મુર્તિઓના દરશન કરે છે જુદા જુદા કુંડમાં અને દરીયામાં સ્નાન કરે છે. તથા દેવળમાં વહેંચાતા પ્રસાદનું સેવન કરે છે. હર હમેશ ત્રીસ ચાલીસ હજાર લોકો દરીયાપર અને કુંડ પર ન્હાવા જાય છે, જ્યારે એક લાખ માણસો મહાપ્રસાદ લક્ષણ કરે છે. આ પ્રસાદ એટલો બધો પવિત્ર માનવામાં આવે છે કે બાંચમાં બંચી કોમનો પ્રાક્ષણ પણ અત્તી નીચ જાતીનાની સાથે બેસીને પ્રસાદ જમે છે. જાતી લેહનું અભિમાન રાખનારાઓ આવી રીત અન્ય રથને કોઈ પણ પ્રસંગે વરતતા નથી.

વરઘોડો ફરી રહ્યાખાદ ઘણા જાત્રાળુઓ પોતાના વતન જવા નિકળે છે. પણ તેમાંથીએ વિશેષ લક્ષિતવાળા દેવળમાં રથ પાછો આણી સુકવા માટે થાલે છે. રથ લઈ જવા લાવવામાં લગભગ ત્રણ ચાર અઠવાડીયાં જાય છે. વર્ષા રતુના આ દિવસો પુરીમાં મોટી ધામધુમના અને તહેવારના લેખાય છે.

આ શિવાય ખાડીના દિવસોમાં પણ થોડા ઘણા જાત્રાવાસી જતા આવતા રહેછેજ. જગતકિશોર ખાળુ સાથેનું મંડળ અત્રે આવ્યું તે દીવસે પણ ઘણા મોટો મેળો ભરાયો હતો. સુર્યોદય થવાને ઘણીવાર હતી, તે પહેલાં જગતકિશોર ખાળુની મા તથા વહુ બન્ને પંડયાને સાથે લઈ નીકળી. આ ક્ષેત્રમાં માર્કેડ શ્વેતગંગા અને ઈંદ્રધન એ કુટો ઘણાજ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. જેમાં એમણે સુર્યોદય પહેલાંજ ન્હાઈને રેશમી વસ્ત્રો પહેરીને શહેરમાં જુદા જુદા દેવળોમાં દર્શન કરવા માંડ્યા. કપાલ લોચન, જાગેશ્વર અને લોકનાથના દર્શન કરી તે બહાર મઠમાં ગઈયો. તે એટલી ફરી તોપણ દેવદર્શનોની ઉત્સુકતાને લઈ તેમને જરાપણ થકવો લાગ્યો નહીં.

લતા અને તેની સાસુ ઘેર આવ્યાં ત્યારે સુર્ય નારાયણ આકાશમાં સારી પેઠે ઉંચે આવ્યા હતા. દેવળમાંથી મહાપ્રસાદનાં પાતળ આવતાં હતાં, જેથી રસોઈનો ખટાટોપ કરવાની કાંઈ જરૂર ન હતી.

શ્રીમાન જાત્રાળુ આ મહાપ્રસાદનો ખર્ચ આપે છે અને તે પ્રમાણે આ જગતકિશોર બાળુ પાસેથી પણ તેના પંડ્યાએ વસૂલ કર્યા હોતો.

હસ બને જગતકિશોર બાળુ શરદચંદ્રનો હાથ પકડીને દેવળના સભા માંડપમાં ગયા. તેમની વહુ અને મા સાથેજ હતાં. જતી વખતે બાળુના નાના મંદીરમાં કુલો ચડાવી શ્રીકૃષ્ણ અને કેટલુંક દ્રવ્ય મુકી ને પછી સઘળાં મોટા મંદીરમાં આવ્યાં. દેવળમાં આવીને સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર બીરાબેઠ ત્રણ દેવ મુર્તીઓના તેમણે દર્શન કર્યાં જે બરાબર તેમના અંકરણ પ્રેમભાવથી ઉભરાઇ આવ્યાં, અને મોટેથી જય નાદો ઘોષ કરવા લાગ્યાં. અનિમિષ નેત્રોથી આ ભક્ત મંડળ પરમાત્માની મૂર્તી તરફ એકી ટસે જોતું રહ્યું. જે મૂર્તીના દર્શન કરવા આટલા દીવસોથી પ્રબળ ઇચ્છા ધારેલી, અને જેના માટે આટલો લાંબો પ્રવાસ કરેલ તે મૂર્તીના દર્શન થયેથી ભાવિક ભક્તોને જન્મની સાફળ્યતા થયાનું લાગે, તેમનામાં પૂર્ણ ભક્તી પ્રગટ થાય, અને તેમના નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગે તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? હાથ જોડીને હંડવત કરી સઘળાંએ મૂર્તીનાં દર્શન કર્યાં.

શરદચંદ્ર અને લતાએ પણ અત્યંત ભાવથી પ્રાર્થના કરી. આ મંડળ સાથે બીજા પણ કેટલાક જા-

ત્રાવાસી હતા. પ્રત્યેકે પોત પોતાની શક્તી અનુસાર દેવદ્વારે દ્રવ્ય ધર્યું. બહાર પ્રાંત અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંથી આવેલા ગરીબ મનુરોએ ઘેલીયાની ગાંઠે બાંધેલ ત્રાંબા નાણું છોડી આગળ મુક્યું. શ્રીમાન વેપારીઓની ઝેરીઓએ જરીના કપડાં અર્પણ કર્યાં. તે કાંઈ ગરીબ વેપારીએ ફૂલગોટા ભરેલ શેલું ભેટ મુક્યું. શ્રીમાન સ્ત્રીઓ હાથ કંકણ અને રત્ન હારો અર્પણ કરતી હતી. જ્યારે જગીરદારો સોના મોહરો ભેટ ધરતા હતા, જે તે ભક્તી ભાવથી જગંનાથજી આગળ ભેટ ધરતા હતા.

રક્તે રક્તે સર્વ જાત્રાવાસી મંડળ દેવ દર્શન કરીને ગયું. તોપણ જગતકિશોર બાબુની મા દેવ મૂર્તીની સામે ઉભીજ હતી. તે પાંચ પડીને ઉંડયા પછી અશ્રુપૂર્ણ નેત્રો વડે જગત બાબુ તથા લતાના માથા પર હાથ ફેરવતાં બોલી—“ હે પ્રભુ જગંનાથજી ! મારા આ બાળકને શતાયુષી અને નિરોગી બનાવો. મારી આ નાનકડી વહુને ઘણા છોકરાંની માતા બનાવો. મારી સીતેર વર્ષની ઉંમર થઈ છે, એટલે જગતમાં માફ હોવે કાંઈ કર્તવ્ય બાકી નથી. આજથી આ પુરી માંજ રહીને તારી સેવામાં મારી જીંદગી પુરી કરીશ. હે પ્રભુ ! મને દ્રષ્ટાંત થવા પ્રમાણે સમુદ્ર તીર ઉપર વાસ કરીને મને તારનાર તુંજ દેવ છે ?”

ડોસાના આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી બધાને જાણ થયું. સઘળાંને ઘણુંજ દુઃખ લાગ્યું. જગતમાણુ તથા લતાને ડોસીનો આ વિચાર જાણવામાં નહોતો. તેમના મનમાં તેણીએ પાછાં ઘેર આવીને સંસારના ક્રમે પર દેખરેખ રાખવી એમ હતું. તેથી તે વૃદ્ધ માતા વિના ઘર શુન્યવત લાગશે એમ તેમને ભાસ્યું. તેણીને ત્યાં રાખી પાછા જવાનું તેમને એક ધર્મ સંકટજ આવી પડ્યું. પણ હવે કશો ઉપાયજ રહ્યો નહોતો. કેમકે તેણીએ પ્રતિજ્ઞાનો ઉચ્ચાર કરી દીધો હતો.

લતા રડતાં રડતાં તેને બાઝીને બોલી—“ માણુ તમને અહીં રહેવા હઈ અમારાથી ઘેર કેમ જવાય ? તમે ન હો તો અમને ત્યાં કેમ જોકશે ? ”

“ વહુ ! બેટા, ઘર બધું તમારેજ ચલાવવું જોઈએ. સંસારનો ભાર ઉપાડી શકે એટલી તું હવે મોટી થઈ છે. જગનાથજીએ મારાપર કૃપા કરી તેની જ કૃપાવડે તારા દીવસ આનંદમાં જશે. હવે મારા આવરદાના થોડા દીવસ બાકીમાં છે, જે શાસ્ત્રના ફરમાન પ્રમાણે મારે સંસારનો મોહપાશ છોડીને પરલોકની પ્રાપ્તિના સાધન અર્થે લગવાનના ચરણો પાસે પુરા કરવા જોઈએ. સંસારમાનું મારું કર્તવ્ય થઈ રહ્યું, અને પ્રભુ ચરણ પાસે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા પણ થઈ ચુકી હવે મનેથી અંધવડે સંસાર ચલાવતો જાયો. આપા ”

એક તરફ જ્યારે શરદચંદ્ર લતા અને જગત-
કિશોરબાળુ અશ્રુપુર્ણ નેત્રવડે ક્ષણવાર વૃદ્ધ ડોશી તરફ
તો ક્ષણવાર જગનાથજી તરફ જોતાં ઉભાં હતાં ત્યારે
બીજી તરફ એક જુદોજ પ્રકાર બન્યો. એક સ્વેતવસ્ત્ર-
ધુરખો પહેરેલ તદ્દન અશક્ત સંન્યાસીની દરશને આવી
તેણી તુરતમાંજ સંસારથી વિરક્તતા પામી હોય, અને
અથાગ મનોબ્યાધીથી તેનાપર વૈરાગ્યની 'ઉંડી' અસર
થઈ હોય એમ જણાતું હતું. શરદચંદ્રનું તેણીના તરફ
ધ્યાન ગયું. તેને કાંઈ સ્મૃતી આવી હોય તેમ તેણે
લતાને ઇસારો કર્યો. બહેન ભાઈ તે સંન્યાસીનીનું
ભારીક દષ્ટિથી નિરિક્ષણ કરવા લાગ્યાં કાંઈક પિછાન
હોય એમ લતાને પણ લાગ્યું. તેણે બોલવા માટે હોઠ
ફૂકડાવ્યા, સંન્યાસીની અચાનક આ મંડળ તરફ દષ્ટિ
ગઈ તેણી આ મંડળને જોતાંજ ગમે તે કારણથી જેમ
તેમ જલદી દર્શન કરી, દેવળમાંથી વિદ્યુતના ચમકારા
પેઠે બહાર નીકળી પડી.

લતાના મોઢામાંથી “ કોણ દેવી નંદિની કે ? ”
આટલા શબ્દો પુરા બહાર નિકળ્યા ન નિકળ્યા એટ-
લામાં સંન્યાસીની ત્યાંથી અદસ્ય થઈ ગઈ.

તે કોણ ખરેખર નંદિની હશે ?

(૨૪૩)

પ્રકરણ ૨૦ સુ.

માતૃ પ્રેમ.

ગીતી.

કદ સહન કરી પોષે, બિઠરે જે નવમાસ અતીતી તે,
બાલક દુઃખિત થાતાં, માતાને સહન થાય કેમ ચિતે!

કલકત્તામાં શરદ્યંદ્ર માતાને બિલકુલ ગોઠતું ન હતું, તેને શરદ્યંદ્ર ક્યારે એકવાર પાછો આવશે, તથા પોતાના જમાઈની ખુશ તળીયતના ખબર આપશે ? એટલે પોતાને કાશી જવાનું થશે એજ વિચાર રમ્યા કરતો હતો. અને તેથી એ મંડળના આવાગમનની પરમાત્મા પાસે અહોનીશ પ્રાર્થના કરતી વાટ જોયા કરતી હતી.

જગતકિશોર બાળુની માતાએ પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય જગંનાથપુરીમાં પુર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યું. સાંભળવામાં આવ્યું, ત્યારે પોતાની વેવાણુ ખરેજ સુકૃતી છે, અને તેણે સંસારના સઘળા કાર્યો યથાસાંજ પુર્ણ કર્યા છે એમ મનમાં આવતાં શરદ્યંદ્રની માતાને એક તરફથી જેમ આનંદ થયો તેમ પોતે તેની પ્રતિજ્ઞા કરી સંસારથી વિરક્ત થયા છતાં, પાછું છુટતું નહતું તે માટે તેણીને દીલગીરી પણ તેવીજ થઇ.

શરદચંદ્ર ચાદ આવતાં તેણીને ઘણું લાગી આવતું. તેના વચમા વચમાંથી કાગળો આવતા તેમાં તે પોતાની બહેન અને બનેલી વિશે વિસ્તારથી હકીકત લખતો પણ પોતાની તબીયત વિશે કશુંજ લખતો નહિ તેણી ઘણીવાર રાત્રે દિવસાસે એકલી બેઠી બેઠી પત્ર વાંચ્યા કરતી પણ તેણીના મનનું સમાધાન થતું નહિ.

નંદીની ગુમ થયાનું સાંભળી તેણીની મા કલક-ક-તે આવેલ હતી. તે ઘણીવાર શરદચંદ્રની માને મળવા આવતી, બન્ને દુખની વાતો કરતી બેસતી હતી. તારીણીબાબુની વહુ એ ગમે તેમ તોપણ નંદીનીની માતાજી ! તેનું હૃદય ! નંદીનીની હકીકતથી વિદારણ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

“ તકદીરનો પણ શું અપરાધ ? ” આમ કહેવાની કાંઈ નહિ તો આ તેણીની સોમી વખત હશે. “ જેવી કરણી તેવી પાર ઉતરણી ! કોણ બાણે આગલા ભવે મે શાંચે પાપ ક્યાં હશે, તે આ ભવે મારે આવાં દુઃખ સહન કરવાં પડે છે ! અરર ! પૈસા તરફ બેઠેને મે બે મારી છોકરીને આવા ફટક દલાવેને ન આપી હતે, અને કોઈ ગુણવાન ગરીબ સાથેજ પરણાવી હતે, તોપણ હું આજે તેને દેખત, અને તે મને ઘડપણે ટેકો થઈ પડત ! ” નંદીનીના મા દુખનો નીસાસો મુકતાં બેઠી.

“ બાઈ ? તમે અમસ્તાં શીદ સંતાપ કરો છો ? કાંઈ કોઈના હાથની વાત છે ? વળી જ્યારે લગ્ન થયું, ત્યારે કાંઈ ધનંજય ખરાબ વર્તનનો નહોતો. આરો હુ-શિયાર અને વિવેકી હતો. તે તાલપુષ્કર આવતો ત્યારે ધણીવાર અમારે ઘેર પણ આવતો. અને મને ક્ષ્મ્યા ક્ષ્મ્યા કહી કેવા મીઠા વેણે બોલાવતો ! કેમકે નાંબિની મને ક્ષ્મ્યા કહીનેજ બોલાવતી. એ વખતે તો બાઈ તારા જમાઈને કોણ મુરખ કહે તેમ હતું ? ”

“ જવાબો. હવે એની વાતજ જવાબો. તેની યાદ આવે છે ત્યારે માઈ કાળજી કોરાઈ જાય છે. બાકી ખરેજ એ વખતે તેનામાં એવા સારા ગુણો વસતા હતા ખરા. હજુ પણ તેનું મોટું મન તો તેવુંજ છે. પણ શું ? તેને ખરાબ સંગત લાગી અને તેથી મારી છોકરી બીચારી આજે તેનો લોગ થઈ પડી ! ” તે રડી પડી.

“ બાઈ ! આમ રડવાનું મુકી દો. તે બીચારી હવે દુખમાંથી છુટી એમજ કહેવે ? અહાહા ! કેવી સું-દર છોકરી હતી ? મને ક્ષ્મ્યા ક્ષ્મ્યા કહેતી પાસે આવી બેસતી એ હજી મને સાંભરી આવે છે. અને તેણીને મારી નજર સામી દેખું છું, કે માથું ફરવા માંડે છે અને આંખમાંથી આંસુને બહાર લેહી વરસી રહે છે. પણ શું કરવું ? એ સઘળું દુખ આપણ પાછળ રહે-

નારને, ગયુ તેને તો શું ? શાંતીજ. સંસારનો મોહ બની
હુજ કઠીણ છે. આ સંસારમાં તત્ત્વભાર સુખ તો હુંગર
જેટલું હુખ સમાયું છે. પ્રભુ મારા છોકરાને સુખી કરે
અને તેનો સંસાર ચાલતો થાય તો હુંયે આ જન્મજા
છોડીને હરી હરી કહેતી બેસીશ ! ”

“ બાઈ ! પરમેશ્વર તમારા શરદચંદ્રનું સાફ ક-
રશે. તેના જેવો ગુણવાન અને ડાહ્યો છોકરો મે ક્યાંય
જોયો નથી. મારી ખીંદુ અને હેમબાળુ સાથે સગાભાઈ
કરતાં પણ વિશેષ રનેહથી વરતે છે. અને હમણાજ બુ-
ઓને ! લતાના ધણીની સારવાર માટે તેણે પોતાનો અ-
બ્યાસ પણ છોડ્યો. એ હવે થોડાજ દિવસમાં આવી
પહોંચશે, અને તમારી ચીંતા ટાળશે. ”

આવી રીતે વાતચીત કરતાં સાંજ પડી, એટલે
તે બન્ને દેવદશને જવા નિકળી.

કલકત્તાથી દક્ષણે બાજુ આદિ ગંગાના કિનારા-
પર કાલીઘાટ નામનું પ્રસિદ્ધ દેવળ છે. કેટલાએક સૈકા
પુર્વે ગંગાનો મુખ્ય પ્રવાહ ત્યાંથીજ વહેતો હતો. અને
આ દેવાલય તેના કિનારાપરજ અંધારેલું હતું. પછી
ગંગાનદીનો પ્રવાહ બદલાયો અને એ આદિ ગંગા પુ-
ર્ણ ગઈ. તોપણ એ સ્થળ પ્રથમ પ્રમાણેજ પવિત્ર-
તાની અઘાપિ ખ્યાતી ધરાવે છે. વસ્તુતઃ હાલનું કલ-

કત્તા પ્રથમના કાલિઘાટ એ નામથી હતું અને તેનો અ-
પભ્રંશજ કલકત્તા છે. કાલીદેવીનો ઘાટ એ ‘ કાલીઘાટ. ’

આ પ્રાચીન દેવળમાં ભક્તોની ઘણી ભીડ હોય
છે. ઓછવના દિવસમાં કલકત્તાથી ઘણી સ્ત્રીઓ અહીં
આવે છે. એ નદીમાં જોકે વિશેષ પાણી નથી, તોપણ
તેમાં ભક્તીથી ન્હાઈ રેશમી વસ્ત્રો પહેરી સ્ત્રીઓ દેવા-
લયમાં દર્શને જાય છે. અને ત્યાં ભજન પુજન થઈ રહ્યા
પછી સૌ સૌ પોતાની શક્તી પ્રમાણે ગરીબોને ખેરી-
યાત આપે છે જેથી ભીખારી-આધુઓ-આવાઓ પણ
એ દેવળ ફરતા પુષ્કળ પડ્યા હોય છે.

ઠંડીના દિવસો જેથી એ બન્ને સ્ત્રીઓ ગરમ ક-
પડાં ઓઢી રીવાજ મુજબ મીયાનામાં બેસીને આ પ-
વિત્ર સ્થળે આવી દેવળમાં દર્શન કરી, આનુબાનુ ભ-
રાયેલ જાત્રામાંથી નીકળી એક દુરના ભાગમાં આવેલી
પાર્ણકુટીમાં તે બન્ને ગઈ આશ્રમમાંથી એક વૃદ્ધ બ્રા-
મ્હણ બહાર આવ્યો. જેની ઉંમર સીતેર વરસની હતી.
પણ તે શરીરે મજબુત અને કઠાવર હતો. તેના શ-
રીરપર કરચલીયો પડી હતી. તેના વાળ પાકીને શુભ્ર
થયા હતા. તેણે દેવનામો ચીતરેલ એક વસ્ત્ર પહેર્યું
તથા ઓઢ્યું હતું. એ તાલપુષ્કરના ઘોષના કુટંબનો
શરૂ હતો.

તેની સાથે બીજો એક મધ્યમ વયનો પુરુષ આ-

ગ્યો હતો. તેની મુખમુદ્રાપરથી તે ધર્મ પસાયણ દેખા-
તો હતો. તેણે ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં. માથા-
પરના વાળની જટા ખનેલી હતી. અને તે કાશીનો પ્ર-
હાર્યારી હતો.

શરદ્યંદ્રની માએ પ્રથમ ગુરૂને અને ત્યારપછી
એ પ્રહાર્યારીને સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યા. તેજ પ્રમાણે નં-
દિનીની માએ પણ નમન કર્યું. તેમણે તેણીએને આ-
શીર્વાદ આપી અશ્રમમાં આવવા કહ્યું. ખને આશ્રમમાં
ગઈ.

તે વૃદ્ધે પુછ્યું—“ કેમ કહ્યાણ છે ને ? બાળ-
કો આનંદમાં છે કે ? ”

“ હા. પરમાત્માએ મને આવરદા ભરપુર આપી
છે. પણ હવે અહીં ગોઠતું નથી. ક્યારે એકવાર કાશીએ
જઈ રહીશ એમ હવે થયું છે. લતાના ધાત્રી સાથે તેણી
તથા શરદ જગંનાથપુરીની ભત્રાએ ગયાં છે. ”

“ તે ભત્રાએ ગયાં એ બહુ હીક કર્યું. પ્રભુ તેને
પુર્ણ રીતે આયુરારોગ્ય અને સૌખ્ય આપશે અને વૃદ્ધા-
વસ્થાએ તેજ તને શતિ આપશે. પ્રભુપર વિશ્વાસ રા-
ખજે. તેમાં પ્રમાદ સેવીશ નહિ ”

“ પિતાણ ! હંધરપરની નાંખાજ મને વૃદ્ધાવ-

સ્થાએ તારશે એવી મારી ધારણા છે. પણ અમે સ્ત્રી જાતી ! અમારી બુદ્ધી કેટલીકવાર ખેંચેલી જાય છે અને ખરો માર્ગ ભૂલાવી દે છે. માટે તમે અને આ પ્રશ્ન-ચારીજી બન્ને મને કૃપા કરી સંહાય આપો. ”

પ્રશ્નચારી બોલ્યા—“ બહેન ! હું યથાશક્તિ તને સંહાય આપીશ. તમે કદાચ મને ન ઓળખો, તોપણ હું તમને સારી રીતે પીછાતું છું. તમને મેં કાશીમાં જોયેલ છે. વળી તાલપુષ્કર મારું અજાણું નથી. લતા. ખિંદુ અને નંદિની એ બાળકીયો હતી, તેવારથી હું તેમને ઓળખું છું. જ્યારે તેમના વિવાહ પણ થયા ન હતા. ”

“ ખિંદુ સુખમાં પોતાને ઘેર છે. તેને બે છોકરીઓ છે. બિચારી નંદીની માત્ર આ લોક છોડી ગઈ ! ”

“ શું નંદિની જીવતી નથી ? તે બિચારીને માટે આખા ગામને અભિમાન હતું, કે આજીબાજીના પાંચ દસ ગામમાં તેવી સુંદર છોકરી નહતી. તેની સહીયરોતું તેણીનાપર અતીશય પ્રેમ હતું. શું તે સોના-વરણી ગુણવત્તી બાલીકા ! અહાહા ! મારા નેત્ર આગળ હજુએ એ તરી આવે છે. શું તેણી આ લોક છોડી ગઈ ? તેણીને અંત થયો ? તેને શું થયું ? શાથી તે ગુજરી ? ”

પ્રશ્નચારીએ આતુરતાથી સવાલ કર્યા.

“ મહિનો થયો હોય નહિ હોય, તે ઘરમાંથીજ ક્યાંઈ ગુમ થઈ છે. ઘણી તરફનું તેણીને સુખ ન હતું. અને તેથી આખરે કંટાળીને હુખનો અંત આણુવા માટે, તેણીએ નદીમાં પડતું મુક્યાનું સંભળાયું છે. આ સાથે આવ્યાં છે તે તેની મા થાય છે. ”

“ ના. ખિલકુલ નહિ. આ કહેવાપર મારો ખિલકુલ વિશ્વાસ બેસતો નથી. તેને નદિમાં પડતી વખતે કોઈએ બેચેલ છે ? કદાચ તેણીના હુખનો અંત આવીને તેનો આયુશ્વંદ્ર ગૃહસ્થમુક્ત થતા સુધી પ્રભુએ તેણીને જનસમાજની નજરે ન દેખાય એવી રીતે કોઈ પુણ્ય ક્ષેત્રમાં ગુપ્ત રાખી હોય તો ? ”

“ બ્રહ્મચારી મહારાજ ! ઇશ્વર આપના આ શબ્દો ખરા કરે. અને મને આંધળીને દેખતી કરે ” નંદીનીની માતાએ પગે પડતાં કહ્યું.

“ પરમાત્મા સત્યજ કરશે. શાંતી રાખો. ” બ્રહ્મચારી આગળ બોલવા લાગ્યા “ શું બિંદુને બે છેકરાં થયાંનું તમે કહ્યું કાં ? તે આનંદમાં રહે. તાલપુષ્કળમાં તેણીના જેવી વીનયશાળી બીજી છેકરી નહતી એમ મને સારી રીતે સાંભરે છે. તેણીની બીજી ન્હાની બહેનને પણ મેં બેચેલ છે. ”

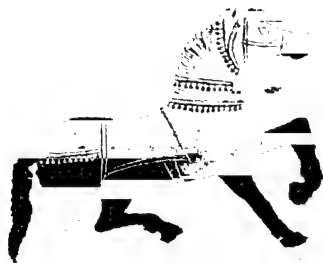
“ હા. તે પણ બિચારી ન્હાનપણમાંજ તેણીની

(૨૫૧)

મા ગુજરી જવાથી તેણીની બહેન સાથે રહે છે. ”

“ પરમાત્મા તેણીનું પણ ભલું કરે. ”

પછી કેટલીકવાર સુધી વાતો ચીતો કરી તદ્દન સંધ્યા સમય થવાથી તે બ્રહ્મચારી અને વૃદ્ધ પ્રાણી સંધ્યાવંદન માટે ઉઠ્યા. અને એ બંને સ્ત્રીઓ મીયાના માં બેસાને પોતાના ઘર તરફ ગઇ.

ગાયન સમારંભ.

શાહુલવિકીડિત.

રાનોમાંહિ સદૈવજે રજળતાં કુરંગ દોડી સદા,
 આવે એ ગુણુ ગાનનો ન ડરતાં ખુવેય પ્રાણો કદા;
 સર્પોતે પણ વેણુનાદ સુણિને આવે તણુ અર્વને;
 છે આનંદનું ચિન્હ ગાયન સદા સુષ્ટ મહી સર્વને

જગતકિશોર બાળુએ આજે પોતાના કેટલાક
 ઇષ્ટ મિત્રોને ગાનતાનના જલસામાં આવવા માટે નિમં
 ત્રણ કર્યું હતું. અને તે પ્રમાણે મિત્રમંડળ આવતુ હતું
 પુરીથી તેજા સારી રીતે આરામ થઈ તખીયત સુધરી
 ને આવ્યા હતા. શરીરમાં પણ હવે સારી શક્તી આવી
 હતી અને તેથી ઉત્સાહ પણ તેમનામાં હવે તેવો સા-
 રોજ પ્રગટ્યો હતો. ફક્ત બીજા ભાઈ વગેરે ધરતુ
 મંડળ તેમના વડિલો પારણત હવેલીમાં રહેતું હતું.
 જ્યારે બાળુ જગતકિશોર પોતાની પત્ની સાથે ડોક્ટર
 ની સલાહથી શહેરમાંના ખુદ્વાભાગમાં ઇલાહેદા સોમ-
 વાડા મકાનમાં રહેતા હતા.

!

જગતકિશોર બાળુ અને તેમની સ્ત્રી વચ્ચેના પ્ર
 રમનો પ્રેમ સંબંધ પલટાઈને હાલમાં ઘણોજ દૃઢ અને

પ્રથમ કોઈ દીવસ ઉત્પન્ન થયો ન હોય તેવા વધ્યો હતો. પોતે સીક હતા ત્યારે તેણીની સુશ્રૂષા અને એક નિષ્ઠતા તથા બીજાના પાસે રાત્રીની રાત્રીયો બેસી કરેલ ઉબગરા, તથા પોતાને નિદ્રા આવે ત્યાં સુધી તેણી પોતાની મીઠી વાણીવડે કેવું મનરંજન કરતી ? એ સઘળી વાતો એક ખજી એક યદ્દ આવતાં જગતકિશોર બાબુનું હૃદય પ્રેમથી ઉભરાઈ આવતું.

આ વખતે લતાની ઉંમર માત્ર બાવીસેક વરસની હતી જગતકિશોરબાબુ જે ઘરમાં રહેતા હતા, તેની સઘળી દેખરેખ અને વ્યવસ્થા તેણી રાખતી. ઘણીવાર સુધી બાબુ તેણીની સાથે પ્રીતીથી વાતો કરતા બેસતા હતા. અને પ્રત્યેક કામમાં તેની સલાહ લેતા હતા. પત્ની પત્નીનો સંબંધ જોકે પ્રથમથી હતો. પણ હાલમાં એક બીજાના અંતઃકરણની જેવી ઓળખાણ પડી હતી, તેવી પ્રથમ ક્યારે પણ પડી નહતી. સંસારમાં આવતા સારા નરતા પ્રવંજોથી પત્ની પત્નીના અંતઃકરણ આવીજ રીતે એકત્ર થવાના ઘણીવાર વખત આવે છે. એકદમ દુઃખદાઈ દેખાતા સંકટમાંથી પણ પ્રસંગે આવા ચીર સ્થાઈ પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ નજરે આવે છે.

જનનબાબુ બહાર દિવાનખાનામાં પરોણાઓના આગત સ્વાગતમાં રોકાયા હતા. ત્યારે લતાગૌરી પણ અંકરના ભાગમાં તેણીને મળવા આવેલ સી સમુદાયની

ખાતર બચ્ચારતમાં રોકાય હતી. પુરીની બત્રાવડે તેણી-
નો સૌમાચ્યતંતુ દ્વંતર થયા વિશે તેણીની બાવનાના
વખાણ થતાં હતાં.

બરદાન રાજકુટુંબના સંબંધી અને રાજના અ-
ગ્રેસર લોક પ્રિય મુસ્સદી વનવિહારી પણ જગતબાબુના
નિમંત્રણથી આવ્યા હતા. તે પહવીધર અને લોકમાન્ય
ગૃહસ્થ હોવાથી જગતબાબુએ તેમનું સ્વાગત ઘણું સ-
ન્માનપુર્વક કર્યું. અશ્વરોહણ અને શિકારમાં વનવિહારીની
બરોબરી કરનાર તે વખતે એ પ્રાંતમાં ખીજે કોઈ
નહોતો. મુરોપીયનોમાં પણ તેની સારી છાપ હતી. સ્વ-
ભાવની ઉદારતા સફાઈદારપણ અને છટાદાર ભાષણથી
મુરોપીયન લોકો તેમને બહુ ચાહતા હતા. વનવિહારીના
અંગમાં તેવાજ પ્રકારનું ઉત્તમ ક્ષત્રીયત્વ હતું,
જે જોઈ મડમોને પણ એ વિશે આશ્ચર્ય થતું. આટ-
લાજ શુભો તેમનામાં હતા એમ નહિ, પણ સરકારી
કામોમાં કાળાના ઘાળાવાળ થએલ વૃદ્ધ અમલદારોને
પણ આશ્ચર્યથી હીપાવી દેવાની તેમનામાં અપુર્વ શક્તી
હતી. આવી રીતે વાકેફગારી હોવા સાથે તે જબરા મ-
હેનતુ અને વ્યવસ્થિત માણસ તે હતા. જેથી સરકાર
દરબારમાં પણ તેમનું સારું વજન હતું. કોઈપણ મહ-
ત્વના સવાલનો નિકાલ વનવિહારીની સલાહ વિના થતો
નહિ. બરદાનની ગાદીને વારસ ન હોવાથી, વનવિહારીનો
ફિકરો ઘણો ચપલ અને યુદ્ધીશાળી હતો તેને

દત્તક લેવાશે એમ બધાનો તર્ક હતો, અને રાણીયે તે-
નેજ દત્તક લેવો એમ કમીશનર સાહેબની પણ ઇચ્છા
હતી. વનવિહારીને મિત્રમંડળ લાલાસાહેબ કહીનેજ બો-
લાવતું.

વનવિહારી પછી બીજું પણ કેટલુંક મિત્રમં-
ડળ આવીયું. જેનોપણ જગતબાબુએ યોગ્ય સન્માન કર્યો.
સઘળા ગ્રામ્ય સાંભળવામાં રોકાયા તે વખત જગતકિ-
શોર અને વનવિહારીનું અંદર અંદર લાગણ્ય શરૂ થયું.

“લાલા સાહેબ !” જગતબાબુ બોલ્યા—“આ-
પને ફરી મળવાનો વખત આવ્યો એ માટે મને ઘણો
આનંદ થાય છે. બરદવાનથી હું નિકળ્યો ત્યારે બચ-
વાની મને ઘણી શંકા હતી !”

“જગતબાબુ ! ખરું કહો તો ફરી તમે પુર્વ
સ્થિતીમાં આવ્યા અને અમને મેળાપ થયો, એ વિશે
અમારેજ સંતોષ માનવો જોઈએ. હજી તમારી ઉંમર
ચાલીસ વરસ નીચે થઈ નથી. પરમાત્મા તમને હવે
સદા સુખશાંતી અને આરોગ્ય બંને એમ અમે ઇચ્છીએ
છીએ.”

“લાલા સાહેબ : બરેજ પ્રવાસને લઈ મને ઘણા
ફાયદા થયા છે. પ્રાચીન રૂપી મુનીઓએ જુદા જુદા સ્થ-
ળે જાત્રાએ જવા માટે કહ્યું છે તે કેવળ ધર્મ વિચારક

કતબ્યના ઊપદેશાર્થેજ નાંહે. પણ તેનાથી હવાપાણીનો, અને જુદા જુદા દેશ રીતીરીવાજો જોવાનો વખત આવતાં ઘણુંજ જ્ઞાન મળે છે એમ હવે મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય બંધાયો છે. ”

“ મારું પણ તેવુંજ માનવું છે. તે ઠીક. પણ તમારાં માતૃશ્રીયે હવે ત્યાં પુરીમાંજ રહેવાનું ધાર્યું છે એમ મેં સાંભળ્યું છે તે ખરું કે ? ”

“ હાજી. તેણીયે તેમ કહ્યું છે ખરું. તેણીની ગેરહાજરીને લઈ ઘડીયે ઘડીયે અચકાઈ રહેવાનો વખત આવે છે. પણ એક અરથે જોતાં તે ઠીકજ છે. વૃદ્ધાવસ્થા સુખશાંતીમાં સંસારની ઉપાધીથી રહિત થતાં વિતાવવાથી પાંચ વરસ વધારે જગતમાં બચી શકશે. તેના વારંવાર કુશળ સમાચાર આવે છે. ”

“ ઠીક છે. જે થયું તે સાડંજ. જાત્રાથી તમારા ઘરમાં પણ તખીયત ઘણી સારી સુધરી છે એમ પણ મેં સાંભળ્યું છે. હા ! પણ પેલી જવાન છોકરી ક્યાંથી લઈ આવ્યા છો ? દાસી તરીકે કામ કરતા છતાં પણ તે કેઈ કુળવાન સરખી જણાય છે. ”

“ હા. તે બાંકુરા તરફની છે. અને આ જાત્રાની મુસાફરીમાંજ તે અમારા સાથે આવી છે. તે પોતા-

(૨૫૭)

ના ધણીને શોધના નીકળેલી છે. ”

“ શું સાચું કહો છો ? આવી સુંદર તરૂણીનો ત્યાગ કરનાર એવો તો પંથર સરખા હૃદયનો હોય ? ”

“ લાલાસાહેબ ! એ રાજમહેલમાંને પંલો મધુએ. તેણીના મટે મહેનત કરી તે તેડી જાય તેમ કરશે હો. ”

“ શ્રીકર નહિ. તે મારે માથે. પણ એવા પહાડી લોકો બેદરકાર બહુ હોય છે. અને બોટલના પ્રસાદથી તો તે તદ્દત આંધળા બને છે. ને ઘરની ઊંચી પણ જીવી જાય છે ! ”

“ હા. એ ખરું. પણ આ બાઈ એકવાર તેને ઘેર જશે તો પછી એ બધુંએ સીધું કરી દેશે. એ ઠીક. પણ લાલા સાહેબ ! આપે અમારા હેમચંદ્રને રાજસ્થાનમાં એજન્ટની જગ્યા પર ગોઠવ્યા એ વિશે હું ઘણુંજ આશ્ચર્ય છું. તે લાયક અને નિષ્કપટી તથા અકલવાળા માણસ છે. તે તમને સંતોષજ આપશે એવી મારી ખાત્રી છે. ”

“ જગતકિશોરબાબુ ! એ બાબતમાં પણ મારેજ તમારા હિપકાર માનવા જોઈએ. કે એવા લાયક માણસને

શોધીને તમે મારા તરફ મોકલ્યા. તેના જેવો લાયક આ-
 દમી આજસુધી મને મળ્યો નહતો. ટુંક સુદતમાં તેણે
 મહાલોની ઘણી સારી વ્યવસ્થા ગોઠવી છે. હેમચંદ્રના
 કહેવાપર જેડુતોનો જેટલો વિશ્વાસ છે, તેટલો રાજ-
 રક્ષી અપાતા લેખોપર પણ નથી. ખરું કહો તો જ-
 મીનદારોની જહાગીરોમાં જાએડા થવામાં મુખ્ય ભુલ તો
 રાજ અને તેના અમલદારોનીજ હું સમજું છું. હિં-
 દુરતાન માંહેના જેડુતોને જો મમતા અને ન્યાયબુદ્ધીથી
 પાળવામાં આવે, તો તેમના સરખા ગરીબ અને વિશ્વાસુ
 જેડુતો પૃથ્વીપર બીજે ક્યાંય જડશે નહિ. ”

“ એ તમારા નવા એજન્ટનું તાલપુષ્કર માંહેનું
 નાનકડું ઘર એ પણ એક ન્યાયની ન્હાની સરખી કે-
 ઈજ છે. ત્યાં પણ એવા જેડુતોના કથુઆના ફેસલા
 થતા. વળી તેની વહુ એવી સદગુણી અને ડાહી છે,
 કે તે એવા જેડુતોની ખેરીઓને બોલાવી ને સમજા-
 વીને ટંટા બંધ પાડે છે. ખરી રીતે તો તકરારો બે-
 સંથીજ સળગે છે. ”

“ સાચું. તે બન્ને તેવાં લાયક છે ખરાં. ખરદા-
 નના રાજમાં તેની માન પ્રતિષ્ઠા દીવસે દિવસ એવીજ
 વધતી જશે એમ હું ઇચ્છું છું. ઠીક સંભર્યું—હેમચા-
 ખુના મિત્ર તમારો આજો શરદ હાલમાં ક્યાં છે ? ”

(૨૫૬)

“ શરદ અમારી સાથે પુરી સુધી આવેલ હતો. પાછા ફરતી વખત ઓરીસાપ્રાંત માંહેના એક સસ્થાનાધિપતી અમારી સાથે થયા. તેમને શરદચંદ્ર પસંદ પડવાથી તેને પોતાના રાજમાં લઈ ગયા. શરદચંદ્ર યુવાન અને ઉત્સાહી હોઈને, નવાં નવાં સ્થળો જોવાની તેને ઘણી હોશ હોવાથી તે ત્યાં જંગલ પહાડો ચુહાઓ ફરીને શું શું પાક થાય છે? વગેરે તપાસ કરી ઘણા રાજના કાનુનોમાં સુધારો કર્યો છે. અને પ્રજા તેનાથી ખુશ રહે છે. વળી રાજાની પણ તેનાપર સારી મહેરબાની છે. ”

“ એ સઘળું શરદચંદ્રને ભુષણાસ્પદજ છે. પ્રબળ ઉત્સાહી તથા નેકીવાળા હોઈને, જંમનામાં નવાં નવાં કામો હાથ ધરવાની ઉમેદ હોય, તેવાનીજ અમને હાલ જરૂર છે. પણ જગતગોળુ ! શરદચંદ્ર પોતાનું ઘરનાર ઇષ્ટમિત્ર છોડીને કેવળ જંગલમાં ભટકવા ખાતરજ ત્યાં રહ્યો હોય તો એ ઠીક છે. પણ લોક વાણી તો એવી છે, કે એમાં કાંઈક પ્રેમ વિષયક નિરાશાના ઉડા તત્ત્વો રહેલાં હોવાં જોઈએ ! ”

“ શું લાલા સાહેબ ! એ પણ આપના જાણવામાં આવી ગયું? ખરેખર તમારી ખુબી માટે મને આશ્ચર્ય લાગે છે. ”

“ જુઓ. મારે કેટલીક બાબતમાં બહુ ખબર-

દારી રાખી પડે છે. મારા મિત્ર કહેવડાવનારા ન હસતે મોઢે મારી સાથે વાતો કરનારા પણ કાલે આ વનવિહારીપર કાંઈ મોટું સંકટ આવી પડે હેઠા પડવાનો વખત આવે તો સંતોષ મનનારા છે. ઘોડા નથી સમજ્યા ? એટલા માટે આંખો અને ઉઘાડા તીવ્ર રાખી હુમેશ મારે વર્તણુ પડે છે. કેટલીક એવી વાતોની ખબર પડી આવે છે, કે ક્યાંથી કેવી રીતે આવી એ વિશે આપ કલ્પના સર પણ કરી નહિ શકો ”

“ તેમ હોય ત્યારે તો એવીજ ખબરદારી ખવી જોઈએ. શરદચંદ્ર વિશે જે તમારે કાને વાત આ છે, તે ખરી છે. એ કલકતામાં હતો ત્યારે એક ણીના સંબંધે તેનું ચિત પ્રણયાકુલ બન્યું છે. અને તારૂણી તે અમારા હેમચંદ્રની સાળી સુધાજી ! ”

“ ઓહો ! ત્યારે તો એ ખુશી થવા જેવું તેમાં ખોટું કશુંજ નથી, વેશવાળની જુની રૂઢીને વગી રૂઢીને લાકડે માકડું બેઠી દેવા કરતાં યોગ્ય સંબંધ કરવો એજ ઉચીત છે, કે જેથી સંસાર સુવ્યવસ્થીત આવે તેને અહીં ખોલાવી દેવો સુધાજી તજવીજ કરીશ. અને શરદને પણ ખરદાનમાં ખીજે ક્યાંઈ ગોઠવી દર્શાવ ”

“ અહો જગતમાણુ ! આજે તો તમને ધન

ના ધનંજય બાબુજ કહેવા પડશે ગાયનનો રંગ જામ્યો છે અને તમે તો તેના જેવોજ ઘાટ કર્યો ત્રીજા મંડળ સાંભળતું બેસે અને તમે એક તરફ લારાઈ બેસી ખાનગી વાતો કર્યા કરો ? ” બેડેલ મંડળીમાંથી એકે કહ્યું.

જગતકિશોર અને વનવિહારી ત્યાંથી ઉઠી મેળાવડામાં આગળ આવી બેઠા. વનવિહારી બોલ્યા—“મિત્ર શુભત્વ ! તમારી ઉપમામાં જરા ભુલ છે. તેઓની માફક જગતકિશોર બાબુએ લતાગૌરીને રંખાડી નથી. પણ સંતોષીત રાખી છે. ”

“ અરે એ ધનંજયનું તો નામજ જરા દોને ! દુષ્ટ કસાઈ ! હમણા વળી એક બુદ્ધિજ વાત મારા સાંભળવામાં આવી છે. ” ત્રીજો એક વચમાંજ બોલ્યો.

“ શું છે ! શું વળી ? ” જગતકિશોરે અધીરા બની પુછ્યું.

“ શું વળી કેમ ? તમારા બાણવામાં નથી ? નંદીની દેવી વિશે તમે કાંઈ સાંભળ્યુંજ નથી ? ” પેલા જુહસ્થે કહ્યું.

“ તે કદાચ નહિ સાંભળ્યું હોય. પણ એ વાત નિશ્ચીત નથી. સંદેહવાળી છે. અને પરમાત્મા તે ખોટીજ કરે. ઠીક પણ પેલી બાગતમાં શરદ્યંદ્રને જરૂર

(૨૬૨)

બોલાવજો હાં. ” વનવિહારીએ રંગમાં લાંઝ ન પડવા
હેવા ખાતર વાતને પલટાવતાં કહ્યું.

“ ખહુ સાફ. ” જગતકિશોર બોલ્યો.

તદન સાંજ પડી દિવાળતી થઈ. નાસતા અને
મેવા મીઠાઈની અડાળીયો તથા ચાના ખ્યાલા આગળ
આવ્યા. આયન સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું. બાદ પાન
સોપારી અન્તર ગુલાબ લાઈ મેળાવડા બરખાસ્ત થયો.

(૨૬૩)

મકરણ ૨૧ સુ.

પત્નીનો અનુતાપ.

શાદ્દલવિકીડીત.

કોઈ કુપ વિશે કહે ઉતરવા શું કોઈ કુપે પડે ?
કોઈ કહે સુણિયે તું ભાઈ ચડિજ શું કોઈ સુણે ચડે !
આતો અકકલનો અરી ખુશિ ધરી સૈયે ચડાવ્યો ચડ્યો,
પરતાવું પડિયુંજ પાછળ થકી જઈ દુઃખ કુપે પડ્યો.
[કવિ ભ. ન. દવે.]

જગતકિશોર બાળુ પરોણા મંડળ ગયા પછી
અંતઃપુરમાં આવીને પોતાની પ્રેમાળ પત્ની લતા સાથે
શરદચંદ્રને બોલાવવા વિશે વાતો કરતા હતા. વનવિહારીએ
સુધાના શરદચંદ્ર સાથે લગ્ન કરવામાં જાતી તર-
ફથી હરકત નહિ થવાનું માથે લીધું છે જેથી તેને
અહીં બોલાવી લગ્ન થયા બાદ બરદાનમાંજ કોઈ જ-
ગાપર તેને ગોઠવી દેવાનું પણ તેમણે વચન આપ્યાનું
જગતબાળુએ લતમને કહ્યું. તેણીને એ સાંભળી ઘણાજ
આનંદ થયો. નિરાશ થઈ ચાડ્યો ગએત્ર બંધુ પાછો
પ્રેમપાશમાં બંધાઈ સુખથી સંસાર ચલાવતો થયે,
સુધા તેની સાથે પત્ની હકથી વરતશે, વિગેરે વિચાર
તેણીના મનમાં આવતાં તે પ્રેમાશ્રુ સારવા લાગી. સુધા

ની વાતપરથી બીંદુ પણ તેણીને યાદ આવી. અને હૃતલાગી દેવી નંદીનીનું પણ તેણીને સ્મરણ થયું. નંદીનીની સ્થિતીથી સુધા સંબધીના પ્રેમાશ્રુ સાથે લતા દુઃખાશ્રુ પણ ગાળવા લાગી.

મધ્યરાત્રી થઈ ગઈ હતી. આખી રાત્રી બાળ-
વાના દીવાનો પ્રકાશ ધીમે કરી નાંખવામાં આવ્યો હતો.
પત્ની પત્નીની ખારીક વાતો હજી ચાલતી હતી. એટ-
લામાં બહારના દરવાજા ઉપર કોઈ થાપ મારતું હોય
એવો અવાજ થતાં, જગતકિશોરભાણુ કાન દઈ સાંભ-
ળવા લાગ્યા એટલે ફરી પણ તેવોજ ધ્વની સંભળાયો.

“ આ વખતે આ કોણુ હશે ? ગદા નોકર
આકરો સુઈ ગયા છે. માટે ચાલ હુંજ દરવાજો ઉઘાડું
આમ કહી જગતકિશોર બિઠ્યા પ્રેમળ લતા પણ તેની
પાછળ પાછળ ગઈ.

દરવાજો ઉઘાડતાં એક અજાણ્ય માણસ અંદર
આવ્યો. આંખા પ્રકાશમાં તે કોણુ એ જગતભાણુ આ-
ળખી શક્યા નહિ. પુરૂષને જોઈ લતા પણ પાછી ફરી
અને બાળુની ખોલીમાંથી જોવા લાગી.

“ આપ કોણુ છો ? અને આટલી મોડી રાત્રી
એ આપનું અહીં કેમ આવવું થયું છે ? ” જગતભા-
ણુએ પુછ્યું.

“ માફ કરી આપના સ્નેહને આ વખતે હું અપાત્ર થયો છું, પણ એક વખતે પાત્ર હતો. ” તે પરોણાએ કહ્યું. “ આપના જીના સ્નેહની યાદ હાસ્ત આપી આપને ત્યાં આ એક રાત્રી ગાળવા દેવાની માગણી કરું છું સવારે હું ઉઠીને આગળ જઈશ ”

શબ્દ ઓળખીતો જણાયો. ધનપુરના ધનાઢ્ય જમીનદાર ધનંજયભાણુ આવી સ્થિતીમાં આવેલ જોઈ જમતકિશોર ચમકયો; ધનંજયનો ચહેરો કૃષ્ણવર્ણુ દેખાતો હતો. આંખો ઉંડી ગઈ હતી. વાળ વિખરાયેલા હતા એકાદા ભ્રમીટની જેમ તેની સ્થિતી આ વખતે જણાતી હતી. તેનું પ્રથમનું વર્તન અને દેવી નંદીનીની હુકીકત યાદ આવતાં અને ઘડી પહેલાં તેના નામ પર પડેલ ફિટકાર સાંભળતાં જમતકિશોરના મનમાં તેના માટે તિરસ્કાર બુદ્ધી ઉત્પન્ન થઈ પણ શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં ધર્મ પ્રમાણે ઘેર ચાલી આવેલ માણસના આ દરાતિથ્ય વિશેની બુદ્ધી તેનામાં જાગૃત થઈ. જગતભાણુ શાંતીથી બોલ્યા—“ ધનંજયભાણુ ! આપને મળ્યાં ઘણાજ દીવસ થયા. પણ આપની સ્થિતી આવી કેમ થઈ ? જે તમને ઘરે આવેલા જોવાથી મોટા મોટા પોતાના અહો ભાગ્ય સમજતા ! તેમને આજે ઘરમાર છોડીને આમ ભટકવાનું શું કારણ ? સોનાના કંકડા જેવી પેદાશવાળી જમીનો અને રાજવાડા જેવા મોટા બંગલાઓની તમારે કોણુ વ્યવસ્થા રાખે છે. ? ”

“ પિતાશ્રીના વખતના કામઠારિજ તે બધું
 બ્યવસ્થા કરે છે. મારા ભત્રીજા હવે મારા વારસદાર છે
 મારા જેવો કમનસીબ એ સંપત્તિનો ઉપલોગ લેવ
 લાયક નથી. મારા હાથથી મહાન પાપ થયું છે. અ
 તેની શિક્ષા હાલ ભોગવું છું. આ ઉદ્ધીગ આત્માને હવે
 ક્યારે વિક્ષાંતી મળશે એમ થયું છે, પણ દુનિયાન
 પીઠપરના કોઈ લાગમાં મને શાંતીજ મળતી નથી
 મારા પ્રથમના આયુષ્યમાં મારાપર પ્રીતી રાખનારાં
 ઘોડાં કુટખો હતાં, તેમાનું એક આપનું કુટખ છે
 મારી સ્વર્ગસ્થ પ્રિયા ઉપર સગી બહેન કરતાં પા
 એ વધારે પ્રીતી રાખતાં હતા. હું તાલીપુષ્કર જતે
 ત્યારે પણ ત્યાં એમને ઘણીવાર મળતાં હતાં. તેમ
 મન ઉદાર અને કોમળ છે. જેથી આજે પણ પ્રીતી
 એ શબ્દ મારી રાધે બોલવાની તે કૃપા કરશે એ
 મને ઉમેદ છે આજની એકજ રાત્રી હું તમારો પરોલ
 છું કાલે સવારે ઉઠી હું મારો આયળનો રસ્તો પકડી
 અને ફરી કોઈ દીવસ પણ તમને તસ્દી આપીશ નહિ

ધર્મજયના આ વૈરગ્યની લાગણીવાળા કર્ણુ :
 ખેડો સાંભળી લતાથી હવે ન રહેવાયું. તેણે લાજ કા
 લી હતી તેમણીજ અશ્રુપાત વરસાવવા માંડ્યા. તે
 સ્થિતિમાં તે આગળ આવીને, ધર્મજયબાબુને આ
 તેડી જઈ એક ખુરસીપર બેસાડ્યા. નંદીની એવ
 આવી રીતે આદર સન્ધાર ઘણી વખત લતાના હાથ

ધનંજયબાબુનો થયો હતો. ધનંજય બુરસી પર બેઠા પછી તે પોતાના પત્નીને ઉદ્દેશીને બોલી—“મારી બહાણી નંદીનીનો પતી મારા બેર આવે, અને વિના ખાતર બરદાસ્ત થયે જાય, એ જોઇને બહેન નંદિનીના જીવને કેટલું દુખ થશે ? તેમણે પોતાના સંસારની ધુળધાણી કરી હોય, તોપણ તે મારી બહેન નંદિનીના તો ધણીજ છે. માટે આપ તેમના મનમે શાંતી થામ એવી વાતો કરતા બેસો, ત્યાં હું નાસતાની તૈયારી કરું છું કેમકે તેમને ઘણી બુખ લાગી જણાય છે. ”

લતા રસોડામાં નાસતા પાણીની તૈયારી કરવા ગઈ. અને જગતકિશોર પરોણા સાથે વાતો કરતા બેઠા. ધનંજયબાબુએ પોતાની તથા પોતાની પત્નીની સઘળી હકીકત કહી.

સઘળી હકીકત કહી રહ્યા પછી પણ તે આગળ બોલતોજ હતો. “હું સંપત્તીથી વિમુખ થયો એવું મને મિલકુલ દુઃખ લાગતું નથી. સોકડ ગઈ તોપણ હજી ખેતર પાદર વાડી મજૂર કાયમ છે. જે પ્રથમ મારા મિત્ર કહેવાતા હતા, જેમને મારા પ્રાણ કરતાં પણ વધારે માનતો હતો, તેજ આ પ્રસંગે મારા તરફ તિરસ્કારથી જુએ છે. મારા વિશે અંદર અંદર નિંદા કરે છે, એ પણ હું સહન કરી શકું છું. પણ એક વાસ્તવ એવી છે કે જે રાત્રી દિવસ મારા મનને બાળ્યા કરે છે. અને તેના વિચારથી હબારે વિંછીના એકી

સાથે દંશ થતા હોય તે સરખી વેદના મને થાય છે. પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ મારા પર વધારે પ્રેમ કરનાર, મારાપર બધો આધાર અને બરોસો રાખનાર, મારી પવિત્ર પત્નીને મારાથી અત્યંત દુઃખ થયું. તે દુખથી રીખાઈ રીખાઈને છેવટ આ લોક તેને છોડવો પડ્યો ! અરેરે ! એજ મારા અંતઃકરણને બાળનાર કારી ધાય છે. તેનો તે ફિકાશ અને લોહી વિનાનો ફિકકો બનેલ ચહેરો અહોનિશ મારી નજર આગળ તથા કરે છે ? સ્વપ્નમાં તેની ગોરી મુર્તી મારા તરફ જોતી ઉભેલી મારી નજરે આવે છે ત્યારે હું ઝમકીને જાગી ઉઠું છું.

મારા મોઢથી દુઃખોદ્ધાર નિકળી જાય છે. તેની હત્યાનું પાપ મારા માથે ચડ્યું છે. અને તે પાપથી મારી આવી દશા થઈ છે. અને તેમને ઘણીજ અસહ્ય થઈ પડી છે ?

“ ધનંજયબાણુ ! આવા પ્રકારની મનની સ્થિતી કરીને કેમ ચાલશે ? સાધવિ “સીનું” મન દુખાવી તેને મરવાની આણીપર પોચાડના સુધીનું પાપ આપે વેરું ખરું ? ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ તેની ગણતરી મોટા પાપોમાં ગણેલી છે. તોપણ જેને પ્રાર્થશ્રીત્ત નથી એવું એક પણ પાપ નથી. પ્રત્યેકનું પ્રાર્થશ્રીત્તથી નિવારણ છેજ. અને તે તમને મળેલ પણ છે. એટલે હવે પ્રભુ ચરણપર નિષ્ઠા રાખો, જેથી તમને શાંતી મળશે. ”

આ શબ્દો તરફ ધનંજયનું ધ્યાન ન હતુંજ એમ કહેશું તોપણ ચાલશે. તે પોતે આગળ બોલવા લાગ્યો—“એકવાર તાલપુષ્કરમાં હું મહારા સસરાને ઘેર હતો રાત્રીનો વખત હોખને સ્વચ્છ ચાંદિની ખીલી રહી હતી. ગામ માંહેના બધા માણસો નિદ્રાવશ થયાં હતાં, તે વખતે તેણી તથા હું બન્ને ફરવા નીકળ્યાં. શાંત સરોવરના કાંઠાપર બેઠી અમે પાણી તરફ જોવા લાગ્યાં તેણીએ પોતાનું માથું મ.રા ખખાપર ટેકવું હતું. જે વખતે અંતઃકરણ સાથે અંતઃકરણો બાહ્યે લગી ગયાં હતાં. આકાશ માંહેના ચંદ્ર ખીંખ સાથે સ્પર્ધા કરતું તેણીનું હાસ્ય વદન મે ઉંચું કર્યું અને તે વખતે, ચુંબન કરી, આકાશ તરફ જોઈ પ્રભુ સાક્ષે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારી વહાલીપર હું અકોનિશ તેવુંજ પ્રેમ રાખીશ. અને દેહમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી તેમાં ફરક પડવા દઈશ નહિ. તે વખતનું ચંદ્ર પ્રકાશીત વદન અત્યારે મારી નજર સામે તરે છે. માત્ર તે ફીકાશ પડતું થયેલ જણાય છે, તોપણ એજ એ મુખચંદ્ર ! તે તારકાયુક્ત આકાશ તરફ આંગળી બતાવીને હું વચન બ્રૂટ થયો તેનું સ્મરણ કરાવે છે ! કેવો હું પાપી ? ”

“ આવી રીતે સંભારીને ગાહક મનને દુખાવશે નહિ. વધારે યાદ કરવાથી કદાચ તમારો મગજ બહેર મારી જશે ? ”

“ શું કહું ? એક વખત હું સીક હતો, એ

સાંભળીને તે પીયરથી તુરત આવી. મને હવા દાડ કરનાર ડોક્ટરે મારી આશા સુકી દીધી હતી. અને આજુબાજુ સારવાર માટે તેમજ તબીબત જોવા આવેલાઓને તે કાંઈ જીજ્ઞેસ્વરે કહેતો હતો. પોતાના રક્તથી મારા મનમાં કવેશ ન થય, એટલા માટે મારી માબહાર ઉઠી ગઈ. પણ મારી એ દેવી માત્ર નિરાશ થઈ નહિ. રાત્રી દિવસ તે મારા પાસેથી જરાપણ ખસતીજ નહિ. ‘પરમેશ્વર મારા સૌભાગ્યનું રક્ષણ કરશે’ આમ કહેતી હીમતથી તેણી મને શાંતી આપતી. તેણીયેજ મારામાં જીવીત આશા જાગૃત કરી અને તેણીની પ્રેમ છાયા તળે મને આરામ થવા લાગ્યો. એ દેખાવ અત્યારે પણ દેખાય છે. તે શાંત અંધારી ઓરડીમાં મારા બિછાના પાસે બેઠેલ તે પ્રેમમુર્તીને હું પ્રત્યક્ષ દેખું છું. અરે હાય ! હું જાણ્યો—અને મારા મુખપણાને લીધે કસાઈપણાને લીધે—તે બિચારીને આ જગત છોડી જવું પડ્યું ! ”

“ ધનંજયબાણ ! હવે એ બાબત સંભારશો તો તમને સોગન છે. ”

“ છેવટનો જવાબ—અરર ! કેવા ભયકારક ? એ બનાવ કેવો દુઃખદાયક ? તે કલકતામાં બન્યો. મારી માડી રસ્તાપર ચાલી આવતી હતી. અને રસ્તાની એક બાજુપર એક બિચારી નિર્જળ સ્ત્રી ઠંડીને લીધે થરથર પુજતી ઉભી હતી. તેણીના મોઢાપર આડીના કા-

નસનો પ્રકાશ પડેલ મે જોયો. તેણીયે પોતાની ક્યામ
ણી નજર મારા તરફ ફેરવી. પણ કંઈએ બોલી નહિ !
તે સ્ત્રીને ત્યાં અંધારામાંજ મુકીને ગાડી આગળ ચાલી
ગઈ. બહારથી જેટલી સુંદર દેખાતી હતી તેટલીજ અં
તઃકરણની મલીન એક કલકત્તાની નૃત્યાંગના મારી બા
બુપર ગાડીમાં બેઠી હતી ! અને મારી ધર્મપત્ની રસ્તા
પર ઠંડીમાં થરથરતી હતી ! હાય એવીજ દુઃસ્ત્રીતીર્થાં
તેણીનો અંત આવ્યો ! ”

નાસતા પાણીની તૈયારી કરી મુકી અરધા ક
લાકથી લતા વાટ જોતી બેઠી હતી. ધનંજયભાણુ દુઃખા
દગાર કાઢતા હતા તે સઘળા તેણી સાંભળતી હતી
તેના અતિશય પશ્ચાત્તાપ યુક્ત નિકળેલા શબ્દો સાંભ
ળી તેણીનું પણ અંતઃકરણ લેદાઈ ગયું હતું. તેણી
મોઢાપરની લાજ બાબુ સેરવી ખુલ્લે મોઢાંચે આગળ
આવી. અને અતિશય દુઃખથી વિદારશ્ચ થએલ હૃદયને
લીધે કંપીત સ્વરે બોલી—“ બાબુસાહેબ ! તમારા મ-
નમાં જો આવડેલો બધો પશ્ચાત્તાપ થતો હશે, તો હવે
થી સદાચારવડે રહેવું એજ કરેલ પાપનું ક્ષાલન છે
એમ સમજો. દેવી નંદીનીને ગમતી વાતોજ જો તમે
હવે કરશો, તો જરૂર તે તમારા અપરાધની દરગુજર
કરશેજ. ”

ધનંજય આ શબ્દો સાંભળીને એકદમ રતબરો.

પોતાની બડબડ અંધ કરી. ઝીણા સ્વરેથી તે બોલ્યો—
 “લતા બહેન ! તમારી એવી ખાત્રી છે, કે તે મારી
 સ્વર્ગસ્થ પ્રિયા મને મારા અપરાધોની માફી આપશે ?”

“હા. અવશ્ય ક્ષમા કરશે.” લતાએ ઉત્તર
 આપ્યું. અને તેણીની આંખમાંથી દાડ દાડ આંસુ પડ-
 વ લાગ્યા. “તમે યોગ્ય રસ્તે ચાલ્યો તો જરૂર દેવી
 નંદિની તમારા પરનો ગુસ્સો ભુલી જશે. દેવીએ જીવતાં
 કેટલાં કષ્ટ અને કેવા તાપો સહન કર્યા છે તે એક
 પરમાત્માજ જાણે છે. તેણીનો સ્વભાવ હું સારી રીતે
 જાણખત્રી. તે એવી કાંઈ અભિમાની ન હતી. અને
 તોપણ તેણીનો કોઈના પરજ એટલો બધો ક્રોધ ન હતો.
 તમારા પર રીસ આણવાની વાત તો દુર રહી, પણ તે-
 ણીનો જે છગ થયો છે તે તે બધો ભુલી જઈ ઉડશે.
 તમને પુણ્યનો માર્ગ બતાવશે.”

અમૃતવૃષ્ટી જેવો આ શબ્દોનો આ ઘાત ધનં
 જયના અનુતપ્ત અંતઃકરણ પર થયો. થોડીવાર સુધી
 કોઈ કાંઈજ બોલ્યું નહિ. એકાદું નકનું બાલક મા-
 તાના પછવાડે જાય તેમ ધનંજય માણુ નિરભિમાન બુ-
 ધ્ધીથી લતા સાથે ગયો. તેણીએ કહ્યા પછી તેણે નાસ-
 તો કર્યો. અને કાંઈપણ ન બોલતાં સુવા માટે ચાલ્યો
 આવ્યો.

ધનંજય પથારી પર સુનો. એટલે તેની આંખ-

(૨૭૩)

માંથી એક સરખાં આંસુઓ ખરવાં હતાં. ઘણીવાર સુધી રડવાથી તેના અંતઃકરણનો ભાર કાંઈક હલકો થયો. અને તેથી જરા શાંતી આવી. આજે કેટલાયે દિવસોથી તેને આવી શાંત નિદ્રા આવી ન હતી. નંદિની ગયા પછી સતોત્રી સતો નિદ્રા શિવાય વિચાર વમળમાં ને વિચાર વમળમાં તેણે કાઢી હતી. પણ આજે તેના પર નિદ્રાદેવીએ કૃપા કરી.

(૨૭૪)

પ્રકરણ ૨૩ સુ.

પત્ની શોધ.

કાહરો.

મુરખ માનવી નહીં કરે, પ્રથમથી કદર જરાય;
નાશ થયે સંભારીને, રડી રડી મન ગભરાય.

બીજા દિવસે સવારે ધનંત્યબાબુએ જગતકિશોરને નંદીનીએ છેવટનો લખેલ પત્ર બતાવ્યો. નંદીની ગુમ થયા પછી તેના હસ્તાક્ષરથી લખાયેલ પત્ર બંગલાના માણસોના હાથ લાગેલ વાચકવર્ગ બાણેજ છે. જગતબાબુએ એ પત્ર લેતાના હાથમાં આપ્યો, તેણી વાંચતાં વાંચતાં તે પણ તેના નેત્રાશ્રુવટ લીંબાઈ ગયો.

પત્ર વાંચતાં લેતાના ભ્રમ અંતઃકરણમાં એક આશાનો અંકુર ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના મત સાથે વિચારવા લાગી કે—“નંદીની ઘણી દૃઢ મનવાળી હતી. ધર્મ તરફ તેનો અત્મા બહુજ દોરાતો. તે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ બીજા અજ્ઞ સ્ત્રીએ માફક કદી કરે નહિ. કાલી ઘાટપરના પ્રહારીણએ તેણીની માને કહ્યું છે કે તેણી કયંઈ પણ જીવતી છે. અને તેણી પોતાનું દુઃખ વિસારે પાડવા તેવા કોઈ પવીત્ર સ્થળમાં રહેલી હોવી જોઈએ. અને તેથી જગંનાથપુરીમાં જે એક સં-

ન્યાસીની દર્શને આવેલ હતી તથા અમને જોતાં વાર અદ્રશ્ય થઈ ગઈ, તે તેણીજ હોવી જોઈએ એમ પણ હવે જોઈએ જાય છે. વળી સાધુ પુરૂષના વચન શું સાચાં ન પડે? બરદાન પાસેના એકસો આઠ દેવળ વીધે આ પત્રમાં કાંઈક હકીકત છે, તો તે ત્યાં નહીં હોય કે? હોય અને તેના પતીને એ મળે તો ઘણું સરું. ખી-ત્યારે પશ્ચાત્તાપથી બહુજ દુઃખી બન્યો છે. તેના પશ્ચાત્તાપનું સાર્થક થઈને તેને તેની પવિત્ર પત્નીને લાભ થશે ! ”

આ જે નવીન બાબત સ્ફુરી આવી હતી, તે વીધે સાંજ સુધી તે દીવસે હા-ના-ના તર્ક વિતર્ક ચાલી રહ્યા હતા. સંધ્યાકાળે ધનંજયભાણુ તથા પોતાની પત્નીને લઈ જગતભાણુ દેવદર્શને નીકળ્યા. એકસો આઠ દેવળો પાસે આવી પહોંચ્યા. આ દેવળો રાજા મહતાબ ચાંદે બંધાવેલાં હોઈ તે હારખંધ એક ખીજાને લાગુ છે. તેના ગગનચુંબી શિખરો ઘણાં ઝુંદર દેખાય છે. રાજા મહતાબચાંદ અહીં દર્શને આવી પ્રત્યેક દેવળ આગળ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતા, ત્યારે તેના શરીરમાંથી પર-સીનાની ધારો ચાલી નીકળતી. માટાં રાણી સાહેબ એટલે રાજા મહતાબના પત્ની અધાપી પણ એ દેવ-ળમાં દર્શને આવતાં. આ દેવસ્થાનના ખસ્ય માટે દર-બારમાંથી જમીન કાઢી આપેલ હોઈને તેમાંથી સઘળી વ્યવસ્થા ચાલે છે. બરદાન આવનારા બાત્રાળુઓ આ દેવળમાં આવ્યા શિવન્ય સહેતા નથી.

જગતકિશોરબાબુ અને લતાએ ભક્તીપુર્વક દર્શન કીધાં. અને જનમનું સાર્થક કરવા માટે દેવી નંદીનીએ પત્રમાં આપેલ ઉપદેશ ધનંજયને પણ આ વખતે યાદ આવતાં તેણે પણ ભાવથી દેવદર્શન કીધું.

સુર્યાસ્તનો વખત થયો હતો. એ વખતે એ દેવળના વૃદ્ધ પુજારીને મળવા લતા તેને ઘેર ગઈ. રીતી પ્રમાણે તેણીએ તેને હંડવત કર્ચા. જેથી વૃદ્ધ પુજારીએ તેણીને આશીર્વાદ આપ્યો. પછી લતાએ નમ્રતાથી પુછ્યું—“ પિતાજી! આપનો નિરંતર દેવસેવામાં વખત જાય છે, તેને લઈ આપ ખરેખર ધન્ય છો. અને આપના આશીર્વાદથી હજારો લાખો માણસના દુઃખ નાશ પામે એ નિઃસંદેહ વાત છે. ”

“ ખૂબ! મારાથી યથા શક્તી દેવસેવા થાય છે ખરી. મહારાજ મહતાબેજે મારી આ જગો પર નીમનોક કરી છે. તે રાજા જેવા ધાર્મિક રાજા આ વખતમાં થવા મુશ્કેલ છે. તેમની વૃદ્ધાવસ્થા ધર્મ તી તોમ્રયુ અડી અગ્યા શિવાય તેમનો એક દિવસ પણ જતો નહી. પણ બિચાર તે છોડીને ગયા! ”

“ પણ પિતાજી! અહી રાજા શણાઓજ માત્ર દરશને આવે છે એમ તો કાંઈ નથી કેમ ? ” લતાએ વાત ઉપાડવાનું બીજા પ્રેર્યું.

“ ના-ના. શીવ મંદીરોતો સઘળાંના મુક્ત દ્વા-

રો છે. જેના અંતકરણમાં શિવ ભક્તી હોય તે બધા નહાનાં મોટાઓને અને આવવામાં હરકત નહીં.”

“ ત્યારે સંસારની આધીન્યાધી કંટાળેલાં, ઇશ ભક્તીનો આશ્રય લેવાવાળાં એવાં કેટલાંએ માણસો આવ્યા હશે! અને તેમને આપે આશીર્વાદ આપી મુક્ત કર્યાં હશે ! ”

“ હા, એવાં માણસો વારંવાર નજરે આવે છે. તેવા હરદેવીઓને શિવચરણે શિવાય અન્યત્ર કયાં શાંતી મળે. ? ”

“ ખરૂં. એક તરણ સુંદર સ્ત્રી અહીં આવેલી તમને સાંભરે છે કે? કદાચ તેણીએ આપને પોતાની કર્મ કથા પણ કહી હશે. આપે પણ તેણીને ધર્મ-માર્ગ બતાવ્યો હશે. ઘણા દીવશ કાંઈ થયા નથી. તાજે તરનીજ વાત છે. અને તે પુરી તરફથી આવી હોય. ”

“ એવાં તો ઘણા માણસો આવે છે. એક તેવી સ્ત્રી આવેલી જણાઈ હતી ખરી. તેણીના ચહેરાપરથી તે બહુજ દુખિયારી દેખાતી હતી. એટલે માફ ધ્યાન સહેજે તેણીના તરફ ગયું. તરણાવસ્થામાંજ તેણીપર વેધબળનો દુઃખ ડુંગર આવી પડ્યો હતો અને તેથી એ રડયા ઠરતી હતી.

“ એ બાઈ વિશે હું પુછતી ન હતી પિતાજી !
હું જેમા માટે પુછતી હતી, તે તો સુવાગણ હોઈને વિ-
ધવા કરતાં પણ વધારે દુઃખ તેણીપર પડેલ છે. ”

જરાવાર ચાલ કર્ગા માફક સ્તંભીને પછી તે
જાલ્યો—“ દિકરી ! તેં કહ્યું તે પરથી મારા ધ્યાનમાં આ-
વ્યું. જરાબર તે વિધવા ન હતી. પણ તેણીયે વિધવા
સરખું ધોળું વસ્ત્ર માત્ર પહેર્યું હતું. પણ તેણીના હાથ
કે અંગામાં કાંઈ દાગીના ન હતા. પરંતુ તેણે આંસુડા
હાંધવા પોતાના હાથ ઉંચા રૂઢી, ત્યારે તેણીના હાથમાં
સુવાગણ સુડકો હતો. પણ મને તેના પહેરવ વસ્ત્ર પ-
રથી વિધવાનો જામ થયો હતો. ”

“ પિતાજી ! આપે મને આ જે ખબર કહી એ
માટે હું આપની આભારી છું. તેણીયે પોતાના દુઃખ
વિશેની કાંઈ વાત કહી હતી કે ? જો હોય તો જાણવા
હું બહુ આતુર છું. કેમકે જેથી મારી ઇચ્છાનો અ-
કુર કાંઈક સતેજ થતો લાગે છે. ”

“ મારા જે કાંઈ જાણવામાં હશે તે સઘળું હું
તને કહીશ. પણ દિકરી ! બેટા ! તેણીયે મારી પાસે કાં-
ઈજ વાત કરી નથી. શું કહું ? ”

“ તાલપુધ્ધર અથવા ધનપુરથી પોતે આવી એમ
પણ કાંઈ જાણી ન હતી કે તે ? ”

“ પોતે અમુક ઠેકાણેથી આવ્યા વિશે કાંઈ-
કહ્યું ન હતું. ”

“ કલકત્તામાં રહેવું એટલે આગમાં પડ્યા સર-
ખું કે એવા ભાવનું તે કાંઈ બોલી હતી કે ? ”

“ તેણીએ પોતાની દુઃખી જીવનકથા બોલેથી કાં-
ઈજ કહી નથી. પણ તેણીના નેત્રમાંથી આવણું બાહર-
વો એક સરખો વહેતો હતો એ કહી આપતાં હતાં. ”

“ પોતાના ધણી વિશે, અથવા પાછું ઘેર જવા
વિશે પણ તે કાંઈ બોલી ન હતી કે ? ”

“ ના કાંઈએ નહિ. ”

“ પોતે ક્યાં જાય છે ? અથવા ક્યાં જઈ રહે-
નાર છે, એમ કાંઈ કહ્યું કે ? ”

“ બીજા જાત્રાળુઓની માફકજ તે જુદા જુદા
તીર્થ સ્થળે જતી હતી. ”

“ તો પિતાજી ! આપને આ કરતાં બીજી વધા-
રે માહેતી નથી કાં ? જો હોય તો કૃપા કરી કહો તેણે
કાંઈ નિશાની આપી હોય, કે સડેજ કાંઈ શબ્દ બોલી
હોય તો કહો. આપના કહેવાપર તેણીના ધણીનું સુખ-
તેની આશા-અથવા તો તેના પ્રાણ અવસાની રહેલ છે. ”

“ બચ્ચા ! બેટા, તે એક શબ્દ પણ બોલી નથી. તેમ કંઈ નિશાની પણ આપી નથી. તે અહીં આવી અને પુળ કરી બીજે દિવસે આગળ રસ્તે પડી. પુળ કરતી હતી ત્યારે માત્ર તે એક સરખી રહ્યા કરતી હતી. ”

આટલી હકીકત બાણી લઈ લતા પોતાના પતી પાસે આવી. અને જણાવેલી હકીકત કહી. અને બોલી—
“ નદિની છવે છે એતો ખાસ. કેમકે તેણીના જેવી સંન્યાસિની જગંનાથપુરીમાં મેં જોઈ હતી. પણ તે વખતે આ બનાવ અમર ન હતો, અને આગળ તપાસ કરવા જતાં તે ગુપ્ત થઈ હતી. ”

જગતકિશોરે પણ ખારીક તપાસ ચાલુ રાખી હતી. દેવળમાંહેના પ્રત્યેક પુબરી યા નોકર ચાકરને નંદિની વિશે તે પુછતા હતા. પણ “ વિધવાના વસ્ત્ર પહેરેલી એક તરૂણ સુંદર સ્ત્રી દેવદર્શને આવી હતી ને બીજે દિવસે ચાલી ગઈ ” એટલીજ વાત પુબરી કે બીજા નોકર ચાકર કહેતા હતા. “ બિચારી ! તેણીનો ધણી તાજેતરમાંજ ગુજરી ગયોલ હશે જેથી કપાળપરના ચાંદલાની જગા તે તાંબેજ ભુંસાયેલ હોવાથી ઉજળી દેખાતી હતી. અરર ! ” એક બાઈ બોલી.

તે બાઈ સાથે બીજા બાત્રાળુ કોણ કયાંના હતા ? બરદાનનાજ રહીશ હતા કે કેમ ? વિગેરે પુછતાં ત્યાં

દેવળમાં રહેનાર એક છોકરો આવી બોલ્યો “ બધાં પરગામના હતા ગાંધપુરગામના ગોવિંદની મા એક તે બધામાં ઓળખીતી હતી. તે પાછી પોતાના ગામે હાલ છે. ”

ઘણીરાત્રી થવાથી લતા મીયાનામાં બેસી પોતાના બરદાન માંહેના ઘરે આવી. જગતભાણુ આવ્યા નહિ. તે ધનંજય સાથે ગાંધપુરમાં ગયા. રાત્રી અંધારી હતી. ખેતર માંહેની પગકેડીયો તદ્દન સાંકડી અને કચોખી હતી વળી ઝાકળથી તે મિંજાએલ હતી. આ બન્ને જુડસ્યો જતા હતા, તે વારે સર્વત્ર સામયુમ થએલ હતું. આકાશમાં તારાઓ માત્ર અમકતા હતા. તેજ માત્ર તેમને રસ્તાના મદદગાર હતા.

પ્રભાત થતાં પહેલાંજ તે બન્ને ગાંધપુર જઈ પહોંચ્યાં. ને તે ગોવિંદની માને જગાડીને એ સ્ત્રી અંધે પુછ્યું. તે યુવાન સ્ત્રી પોતા પાસે બેસીને કેત્રી રહતી હતી તે વાત કહેતાં ગોવિંદની માની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. પણ તેણીયે પોતાના દુખની કથા કોઈનેજ જણાવી નથી એટલું તે બોલી.

“ અહુહા ! કેવી મીડી છોકરી તે ! પણ નશીબજ તેણીના વાંકાં. યુવાનીમાંજ બિચારીના માથે વૈધવ્ય ! અમે ઘણા દિવસ સાથેજ રેલવેથી અને પગ રસ્તે મુસાફરી કરી, ઘણા તીર્થ સ્થળો જોયાં. તે બાઈ ભગ-

વાં કપડાં પહેરનાર સન્યાસિનીઓમાં જતી, અને ઘણીવાર તેમની સાથે બેસતી. તે સન્યાસિનીઓની જેમ ભગવાં વસ્ત્રો પહેરી વિરકત થવું એમ તેણીની ઇચ્છા હતી. અમે એકવાર રસ્તાની બાજુપર ઝાડ નીચે ઉતરી હતાં. જ્યાં તેણી સાઠી રસોઈ કરતી હતી. તે વખતે મેં તેણીને બહુ પુછ્યું. ત્યારે તેણીએ બીજું કંઈ પણ ન કહ્યું અને રકતી હતી. માત્ર એટલું જ છેવટે બોલી કે ‘ પોતાનું પીયેર તાલપુરમાં અને સાસરું ધનપુરમાં છે. ’

તાલપુર અને ધનપુર એ બે શબ્દ સાંભળવા બરાબર પુછનારાઓની કાંઈક આશા સતેજ થઈ. તેમને લાગ્યું કે તે નદિનીજ હોવી જોઈએ.

“ પણ બાપ ? તમારો અને તેણીનો છેવટ રસ્તો ક્યાંથી જુદો પડ્યો ? અને કેટલા દિવસ યયા ? એ સઘળી હકીકત કૃપા કરીને કહેજો. તો ધનપુરની દોલત તમારાપર કૃપા કરશે અને પત્ની વિયોગથી દુઃખિત થએલ પતી તમારાપર ખુશી થશે તથા તમારા ઉપકાર મરણ પર્યંત ભુલશે નહિ. ”

“ શું તેણીનો ઘણી જીવતો છે ? તો પછી એ વિધવા ન હતી એમ કે ? મને પણ તેમજ શંકા થઈ હતી ખરી. તે કાંઈજ બોલતી ન હતી, પણ તેના ક-

પાળપર ઝાંખો કંકુનો નિલક હતો. અમે આ'લાં દિવસ સાથે પ્વાસ કરતાં હતાં પણ તેણીએ પોતાના ધણીના સંબંધે કેઈ દિવસ એક શબ્દ સરખો પણ કહ્યો ન હતો. અહાહા ધન્ય છે ।”

“ તેમ થવું સ્વાભાવિક છે. પણ તમે અને તે કયાંથી જુદાં પડ્યાં એ કહેા. ”

“ મારો અને તેનો માર્ગ જુદો પડ્યોજ નથી. તે આ હું સાથેજ ખરદાન આવ્યાં બીજું પણ કેટલુંક જત્રાણ મંડળ સાથે હતું તે અહીં પણ આવીને યોડા દિવસ રહી હતી. આ પાસેનાજ એક છુંપડામાં તેણી રહેતી. તે પોતાનું ખાવાનું સાદું પોતાના હાથેજ રાંધી ખાતી. પછી આગળ ગામ લોકો તેણીના વિશે પુછપરછ કરવા લાગ્યા જેથી કંટાળીને બે દિવસ પહેલાં, ગયાજીયે બીજી કેટલીક બાઇઓ જનાર હતી તેમની સાથે તે ગઈ. ગયાજી માંહેની સન્યાસિનીઓનાં મંડળમાં જવાની પોતાની ઇચ્છા હોવાનું તેણી કહેતી હતી. ”

એ સાંભળી ધનંજય બોલ્યો—“ જગતખાણુ ! તમારું કામ થઈ રહ્યું. હું હવે એકલોજ આગળની તપાસ કરીશ. કેમકે હવે મને એ શિવાય બીજો ધંધોજ જગતમાં અવશેષ નથી ધરખાશ મુકીને રજાગતો હું તમારે ત્યાં આવ્યો, જ્યાં તમારા ઘેરથી મારી સારી

ખાત્રી કરી. અને હું સજ્જોની સંગતને અને મદદને અપાત્ર છતાં આપેં જાતેં તસદી લઇ મને સહાય આપી. મારા અંતઃકરણ માંહેની એક ચિંતા હવે દૂર થઇ છે. મારી પ્રીય પત્ની જીવતી હોવાનું જાણી, હવે મને ઘણી હિંમત આવી છે. તેનો પતો લાગે ત્યાં સુધી હું આવીજ રીતે લટકવાનો. તેનો પતો લગાડતાં દરમીયાન મારો દેહ પડે તોપણ કુરમાન છે. ”

અરધાનથી બાંકીપુર જવા રેલવેથી એક રાત્રી જોઈએ છીએ. અને ગયાજી જવા માટે બાંકીપુરથી રેલવેની એક શાખા જાય છે. ગયા ક્ષેત્રમાં દેવાલયો હોઈને ત્યાં પિત્રુઓના શ્રાધ્ધ વિધી કરવા જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી હજારો લોકો આવે છે. ગયા શ્રાધ્ધનું પુણ્ય ઘણું મોટું મનાય છે. કૃષ્ણ નદી ઉપર અનેક હારબાંધ ધાટો બાંધેલા હોઈને ત્યાં પોતાના પિત્રુઓને સદગતી મળવા માટે સવાર સાંજ જાત્રાળુઓ ધર્મવિધી કરવામાં મગ્યા રહે છે.

હજારો લોકો ત્યાં દરરોજ આવે જાય છે. ત્યાં એકાદી બાઇ વિશે પતો મેળવવો એ ઘણું મુશ્કેલી લરેલું કામ, વળી તેણીયે પોતાનું નામ નિશાન કેઈને નહિ જણાવતાં જેમ આવી તેમ ગએત ક્ષણ! પણ આવા વિચારથી ધનંજય ના હિંમત થયો નહિ. કારણ પત્નીનો શોધ કરી ફક્ત પોતાનું ક્ષાલન કરવું એજ તેના જન્મની બાકી કામગીરી રહી હતી.

સખત બહારો થતો હતો. તોપણ ખરે ખપોરે ધનંજય ગયામાં રસ્તે રસ્તે ભટકતો ફરતો હતો. તમામ દુકાનોપર તેણે તપાસ કર્યો. ગયાજીમાં પથરના વાસ-ણા વેચવા જ્યાં ત્યાં લોકો બેઠલાં હોય છે, તેમને તેણે પુછ્યું. પીતળની મુર્તી વેચનાર સ્ત્રી પુરૂષો દેવળ ફરતાં ગલીઓમાં દુકાનો માંડી બેઠલાં હોય છે, તેમને પણ તેણે પુછ્યું. દેવળમાંથી જત્રાણ લોકો બહાર નિકળતા હતા, ત્યાં પણ તપાસ કરી. નદીના કિનારે ફરનારા પુ-જારી-બ્રાહ્મણો વિગેરે પાસેથી કંઈ પ-તો લાગે તો મે-ળવના તેણે પ્રયત્ન કર્યો.

હળવે હળવે સંજ પડી. રાત્રી થઈ. તોપણ ધનંજયની તપાસ પુરી થઈ ન હતી. રસ્તામાંથી દુકા-નના થોડા ચણા મમરા ફાંકીને ક્ષુધા શાંત કરી તથા ફટ્ટુ નદીમાંથી પાણી પીછંને ત્રુષાને શાંત કરી. સંધ્યા આરતીનો સમય થતાં ઘંટાનાદ થયો. નદીપરથી ઠંડો પવન આવતો હતો. ધનંજય આ વખતે ઘણાજ થાકી ગયો હતો. એક પથરના થાંભલાને અઢલી બેસતાં બેઠી જગાએ તેને નિદ્રા આવી ગઈ.

રાત્રી અંધારી હતી સઘળે શાંતી છવાઈ હતી. રાત્રીનો ઠંડો પવન વહેતો હતો. દેવળ અને બજારમાં-હેનો ઘોંઘાટ હવે બંધ પડ્યો હતો. એટલામાં ધીરેથી ધનંજયને કોઈ હલાવીને જગાડ્યો. ધનંજય જાગીને જી-

પર જોવા લાગ્યો. ત્યાં તેની પાસે એક વૃદ્ધ પુખ્તરી જો-
લેલ હોવાનું જણાયું.

“ભાઈ ! તું કોણ છે ? આવી અંધારી રાત્રે
અધા જાત્રાવાસી પોત પોતાને ઉતારે ગયા છતાં તું
એકલોજ અહીં પગથીયાપર કેમ પડ્યો રહ્યો છે ?”

“હું ખરદાનથી આવ્યો છું. અને ત્રણ ચાર
દિવસ પહેલાં ત્યાંથી કેટલુંક જાત્રાળુ મંડળ આહીં આ-
વેલ હતું. તેના તપાસ માટે હું અત્રે આવેલ છું. તેમાં
એક તરૂણ સ્ત્રી હતી, તે પાછી પોતાના ઘેર આવે એવી
તેણીના ધણીની બહુ ઇચ્છા છે. ”

“ તે મંડળના નામો તમને ખબર છે ? ” પુ-
ખ્તરીએ પુછ્યું.

ગાઈપુરમાં તે પૈકીના કેટલાંકના નામ ધનંજયને
મળ્યાં હતાં, તેથી તેણે “ હા ” કહ્યું.

“ તો પછી પત્નો મેળવવો કઠીણ નથી. તમે
મારી સાથે ચાલો. ”

તે વૃદ્ધ પુખ્તરી ધનંજયને સાથે લઈ મહા-દે-
વળમાં ગયો. ત્યાં હજારો પંડ્યાઓ દેવળની પરસાળમાં
ફરતા હતા. ત્યાં જઈ વૃદ્ધ પુખ્તરીએ પુછપરછ કરવા
માંડી. એટલે ઘણા પંડ્યાઓ તેના ફરતા આવી ઘેરાયા.

પ-તો મેળવી આપવાથી સાફ ઇનામ મળશે એમ તેમને લાગતાં પોતપોતાના ચોપડા તેમણે જોવા માંડ્યા. કેમકે ગયાજીમાં આવનાર પ્રત્યેક જાત્રાળુની તેમાં નોંધ હોય છે. જેથી પ-તો મળવાનો સંભવ હતો.

એટલામાં એક પંડયો મોઢેથી બોલી ઉઠ્યો—
 “હાં જડયું છે. મારી પાસે તેમના નામનો પ-તો લાગ્યો છે. તે પાંચ માણસ હતાં. એક ડાસો તેની વહુ તથા તેની બે પરણાવેલી દિકરીઓ અને એક તરૂણ વિધવા બાઈ. ”

“ પણ એ બાઈનું નામ શું ? ” ધનંજયે ઉત્સુકતાથી પુછ્યું.

“ મારી ચોપડીમાં તેણીનું નામ લખેલ નથી. કેમકે તેણીએ નામ લખાવવાની ના પાડી હતી. પણ એટલું લખેલ છે, કે તેનો જન્મ તાલપુઠરમાં થયેલ હોય છે તેને બનપુર પરણાવી હતી. ”

“ બનપુર કે ધનપુર ? ”

“ હા. ધનપુરજ હતો. અક્ષર બરાબર સાફ લખાયેલાં નથી. ”

“ તે બધાં હવે ક્યાં છે ? ” ધનંજયે પંડયાને પુછ્યું.

“તે હજી સઘળાં ગયાજીમાંજ હશે. કેમકે સઘળાં દેવળ બતાવવા તેમની સાથે હું પોતેજ હતો. સાંજે તેમણે ગોરદક્ષણા વગેરે ચુકાવી અને જે દુકાનમાં તે ઉતર્યા હતાં ત્યાંજ રાત્રી સુધી રહેવા માટે તે ગયાં. ”

“કયા દુકાનમાં તે ઉતર્યા હતાં એ આપને અખર છે ? ”

“ગોપાળ કંદોઈના દુકાનમાં. ”

“આલો ત્યારે આપણે ત્યાંજ જઈએ. ઉતાવળ કરો. તમારી મેહેનત ફ્રાગટ જશે નહિ. ત્યાં તેનો પતો લાગશે તો હું તમને સાફ ઇનામ આપીશ. ”

અરધી રાત્રે ગોપાળ કંદોઈની દુકાને જઈ તેને જગાડવ માં આવ્યો. તે આંખો ચોળતો બળડતો બહાર આવ્યો અને બોલ્યો—“કેમ ? આટલી મોટી રાત્રે અમો ગરીબ માણસપર તમારો જીવન શો ? તમે કોઈ પોલીસ માંડેના છો ? શહેરમાં ક્યાંઈ ખુન થયું છે કે શું ? ”

તેનો કાંઈપણ જવાબ ન મળતાં ઘોળીયો—ફતુસડો હાથ પર પડવા બરોબર ગોપાળ કંદોઈની આંખ પરથી ઉંઘ ઉડી ગઈ.

“ બાજ રાત્રે તમારા દુકાનમાં જે જાત્રાળુ ઉતર્યા છે, તેમની સાથે મારે થોડી વાતચીત કરવી છે. વધારે વખત નહિ લાગે. ”

“ ક્યા જાત્રાળુ ? ” ગોપાળ કંઠોમાં બોલ્યો.

“ બરદાનથી આવેલ. જેમાં ચાર જૈરાં અને એક પુરૂષ હતો. અને જે ગયા બે દીવસ અહીંજ રહ્યાં હતાં તે. ”

“ તે જાત્રાળુ તો સાંજે જમીને તુરતજ ચાલ્યાં ગયાં છે. જેને ત્રણેક કલાક થયા હશે. ”

“ ક્યાં જવાનું તે કહેતાં હતાં ? ”

“ તે હું શી રીતે કહી શકું. ? હું કાંઈ પે-લીસ નથી. બીજાની ચોવટ મારે શા વાસ્તે જોઈએ ? આમ કહેતાં તેણે દુકાન બંધ કરી.

એટલામાં ધનંજય બોલ્યો—“ લાઈ જરા હસો તો રહે. કહેતો ખરો. એ માણસો કેવી રીતે ગયાં ? ગાડી રસ્તે કેમ ? ”

“ તેમણે હરીયા ગાડીવાળાની ગાડી ભાડે ઠરાવી ચાર બાઈઓ અંદર બેઠી અને મરદ પડખે પડખે ચાલ્યો ગયો. ”

ગોપાળ કંઠોમાં ફપીયો મૂક્યો તેથી ખુશી થતો.

પથારીપર પડયો. અને નિદ્રા દેવીને આધીન થયો.

“ અમારા હાથથી હવે બીજું કંઈ બની શકે તેમ છે કે કેમ ? મને લાગે છે કે આ શોષ કરવી હવે તમે છોડી દો. તે આ તરફ રખડી રખડીને થાકશે, એટલે પાછી તેની મેળે ઘેર પોતાના ધણીને ત્યાં આવશે. રમતા પવનને કદીપણ અટકાવી શકાય કે ? એ જેમ બને નહીં તેમ સ્વચ્છંદ ફરનાર સ્ત્રીને કદીપણ અટકાવી રાખી શકાય નહિ. ” પડયો બોલ્યો.

આ તેનું કહેવું ધનંજયને વજ્ર સમાન લાગ્યું. તે બોલ્યો—“આ તમારો વેદાંતી સિદ્ધાંત તમારી પાસેજ રાખો. માફે કામ હજી થયું નથી. પ્રથમ તે હરી ગાડીવાળાને શોધી કાઢીયે. ચાલો—”

તપાસ કરવાથી હરી ગાડીવાળાનું ઘર હાથ લાગ્યું. ધણીવાર સુધી રાડો પાડી ત્યારે તેની વહુ બગી. તેણીયે બીતાં બીતાં કમાડ ઉઘાડયું. સરકારી લેણીને હક્કો વસુલ કરવા સીપાઈ આવ્યા હશે એમ તેણીને લાગ્યું. અને પોતાના ધણીયે તે રકમ ભરી ન લીધાથી તેને પકડવા સીપાઈ આવ્યાનું લેણે અનુમાન કર્યું.

“ ઘર ધણી ઘેર નથી શાબ. ” રોતા અવાજે આંખો ચોળતાં તે બોલી.

“ તારો ધણી આજે ક્યાંય લાડે ગાડી ભેડી

અયો છે કે ? કેમ અયો છે ખરૂંને ? ” ધનંજયે સુચક સવાલ કર્યો.

“ હા. ગયા છે ખરા. ” તે ળીચારી કંપતાં કંપતાં બોલી. “ પણ એ સાચક છે હો. સરકારના પૈશા કહી ખોટા નહિ કરે. ”

“ બાઈ ! સરકારના પૈશા સાથે અમારે કાંઈ સંબંધ નથી. એક બાઈ બુલી પડી છે તેનો અમે તપાસ કરીએ છીએ. ”

“ અરે પ્રભુ ! હવે મારા ધણીનું શું થયે ? બાઈ ! હું લમને ખાત્રીબંધ વાત કહું છું. કે તેમણે બાણી જોઈને કેઈની વડુ અમર છોકરીને છુપાવી રાખી નથી. એવી કેઈ બેરીને તે લઈ આવે, તેા હું ઘરમાં રહેવા પણ દઉં કે ? સરકાર ! અમે ગરીબ હોઈએ તો પણ સાચક છીએ. મોલ મજુરી કરી પેટ ભરીએ પણ એવા કચાટમાં ન પડીએ. ”

“ બાઈ ! તે અમને ખબર છે. ” આમ કહીને ધનંજયે એક રૂપીયો તેણીના પશુ હાથ ઉપર મુક્યો. “ તારા ધણીપર કેઈની ફરીયાદ નથી. ને એ કાંઈ સુન્દામાંએ આવ્યો નથી. અમથી તું ડરીશમાં. જે બાઈ બુલી પડી છે તેણીને શોધવા તેના ધણીયે અમને મેલ્યા છે. હરીની ગાડીમાં બેસીને તે કયાં ગઈ એજ બહુવાની જરૂર છે. ”

હવે હરીની વહુના જીવમાં જીવ આવ્યો. “ગાડી ક્યાં ગઇ તેની મને ખબર નથી. તેમાં કેણે લઇ ગયા તેની પણ મને ખબર નથી. રાત્રે આઠ બંને ગોપાળ કંદોઇના દુકાનપર તે ગાડી લઇ ગયા અને ત્યાં છીડીયાં અંદર બેઠાં.”

“ ઠીક. પણ તારો ઘણી ક્યાં સુધી જશે ? અને ચેર પાછો ક્યારે આવશે ? તે તો તને કહેતો ગયો હશે ? ” પડ્યો બોલ્યો.

“ હા. અપોરનું ખાવાનું કરી રાખવા અને ત્રીજો પોરે બુદ્ધ ગએથી પાછા આવવાનું તે કહી ગયા છે.”

“ બસ તેટલાનીજ જરૂર હતી. ” આટલું બોલી ધનંજય પડ્યાને લઈ બુદ્ધ ગયાના રસ્તાપર ગયો. “ અહીંથી બુદ્ધ ગયા કાંઈ છેટી નથી. વળી ગાડી ગયા ત્રણજ કલાક થયા છે. માટે પડ્યાજી ! હિંમત ધરો ચાલો, આપણે સપાટાબધ જઈશું તો કદાચ એ ગાડીને રસ્તાપરજ પકડી પાડીશું. ”

પડ્યાએ લાલચના લીધે ખુશી થઇ હા કહી. કેમકે આ પહેલાંજ ધનંજયે તેનાપર દ્રવ્યની દેનગીના મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો. વળી શોધમાં પનો લાગ્યો તો વધારે લાલ મળશે એમ પણ તેને આશા હતી. તે મનમાં એમજ બોલતો હતો કે—“હજી આવી બીજી ચેસાદારોની ઘણી બેરીયો આવા તીર્થ સ્થળમાં નારી

આવે તો સારું કે જેથી હમણાના આ જજમાનવૃત્તીના ધંધા કરતાં તેમા વધારે ફાયદો મળે ! ”

પંડયો શરીરે આલમસ્ત હતો. અને ધનંજયે ચોકસ વિચાર કર્યો હતો, એટલે બંને હીંમતમાં હતા. રાત્રી અંધારી હતી તોપણ બંને જણાઓ સપાટાબંધ ચાલતા જતા હતા. બોલતાં બોલતાં તે ઘણા માર્ગેલ દુર નિકળી આવ્યા. રસ્તામાં એક બે જ.બદ ગાડી મળી. પણ તેમાં બેઠતો હતો એ પતો ન લાગ્યો. તેણે રસ્તામાં મળતા દરેકને પુછ્યું પણ ખરદ્ધાનથી આવેલ જત્રાણુ મંડળનો પતો લાગ્યો નહિ.

અરેણોદય થઇને પુર્વ દિશા આરકત થતી હતી. તે વખતે આપણા બંને મુસાફર ખુદ ગયાજી બધ પહોચ્યા. ગાડીઓ છુટતી તે જગા તેમને થોડીજ મહેનત જડી આવી. અને થોડીવાર તપાસ કરવાથી હરી ગાડી-વાળો પણ તાપણીપાસે તમાકુ પીતો બેઠેલ નજરે પડ્યો.

“ કેમ હરીભાઈ? ગયાજીથી અહી આવવાનું લાડું સારું મળ્યું હશે ? ” પંડયાએ પુછ્યું.

“ ના. ના. પંડયાજી! પહેલાના જેવા પૈસા હવે જત્રાણુ લોકો પાસેથી ક્યાં મળે છે ? અને પહેલાના વખત જેટલા જત્રાણુઓએ હાલમાં ક્યાં આવે છે ? ગાડીના ભાડાં કરનારાઓનો અમારો વખત બહુ ખરાબ

આવ્યો છે. પણ શું કરીયે ? ધંધો તો કરવો. પણ પંડ્યાજી ! હવે તમારા દેણાના પૈસા તમને હવે ઘોડાજ દિવસમાં આપી દઇશ. દીવાળી પહેલાં તમારું દેણું ચુકતો કરી દઇશ. પણ આજ તો વધારે પૈસા મળ્યા નથી. અને ખાયડી છોકરાં ઘેર ભુખ્યાં છે. ” હરીયે કહ્યું.

“ એ તારી ખાયડી આજ ભુખે નથી મરવાની જો. તું ત્રીજે પહેરે ઘેર જઇશ ત્યાં ખાવાનું તીખું તમતમું કેવું ફકડ બનાવી રાખશે ! વળી અહીં ઠાંધ તારી પાસે હતું ઉધરાણીયે આવ્યો નથી. પણ જો મારા સાથે આવ્યા છે તે તને ઇનામ આપનાર છે. આજરાત્રે તું જે માણસો લઈ આવ્યો, તેની હુકીકત કહે એટલે તને એક રૂપીયો હમણાજ અપાવું. ”

રૂપીયો મળવાનું સાંભળી હરીને આનંદ થયો. કહેવત છે કે “ હામ કરે કામ અને લુંડી ભરે સલામ. ” તે બોલ્યો—“ પંડ્યાજી ! પ્રભુ તમારું બહુ કરે. મારાં છોકરાં તમને આશીર્વાદ દેશે. બાકી તેમના વિશે મને કશી વધારે ખબર નથી. ચાર બેરાં ગ્રામીમાં બેઠાં હતાં, એક ઠાંસો સાથે ચાલ્યો આવતો હતો. ”

“ તે તો અમને ખબર છે. પણ તે આવ્યાં કયાંથી અને બેરાં કેવાં દેખાતાં હતાં ? ”

“ બંગાલ માંહેની સારી કુળવાન બેરીઓની જેવાં તેનાં કપડાં ધરેણાં હતાં. એક બાઈ આધેડ ઉમ-

રની હોઇને આથે બે છોકરીયો હતી, તેના જગન થએલ હશે એમ તેના પેરવાશપરથી દેખાતું હતું. ચોથી એક બાઈ વગર બોલે બેઠી આવતી હતી. તેનાપર ઘરેણું નહોતાં. એવી ઘણી વિધવાઓ આ તીરથ કાંઠે આવે છે.

“ તે મણસોઅહીં આવ્યાને કેટલો વખત થયો? અને હાલ તે ક્યાં ગયાં? તથા તારીજ ગાડીમાં પાછાં ગયાજી જનાર છે કે કેમ? ”

“ ના. તેમણે માફે ભાડું ચુકતું કરી દીધું. તે ઉપરથી એકાદ બે દીવસ અહીં રહેશે એમ લાગે છે. અમને અહીં આવ્યા બહુ તો કલાક થયો હશે. બુદ્ધ ગયા એટલે કાંઈ મોટું શહેર નથી. માટે તે તસ્તમાંજ મળી આવશે. ”

“ પંડયાજી ! તમારું કામ હવે થઈ રહ્યું. તમને ઘણી તકલીફ આપી એ માટે દ્યો આ કુલ નહીં ને કુલની પાકળી. આગળનો તપાસ હવે હું પોતેજ કરી લઈશ. ઇશકૃપાથી હવે માફે કામ થઈ રહેશે, એમ મને જણાય છે. ઠીક. તમે હવે આ ગાડીમાંજ પાછાં બેર પોતી બાઓ. ” આમ કહી ધનંજયે ઇસ રૂપીયા કાઢી પંડયાના હાથ ઉપર ચુકયા.

પંડયાજી હરીની ગાડીમાં બેસી ગયાજી સ્વાના થયા. ધનંજયે પાછું પોતાનું તપાસ કરવાનું કામ શરૂ

કીધું. દરેક દુકાન, ધર્મવાડો, અને જાત્રાવાસીને ઊતરવાના સ્થળો તે જોઈ વળ્યો. છેવટે એ સ્ત્રી સાથે જે પુરૂષ કહેવામાં આવતો હતો તે મળ્યો. તેને નમસ્કાર કરી ધનંજય બોલ્યો—“ તમે બરદાનના ખર્ચ કે ? હું પણ તે તરફથીજ આવું છું. તમારી સાથે સ્ત્રીમંડળ પણ જાત્રાએ આવેલ છે. અને તેમાં એક યુવાન સ્ત્રી પણ સાથે છે, એમ મને તમારા પંડ્યાએ કહ્યું. પણ તે તો અહીં ક્યાંઈ જણાતી નથી તે ? ”

“ મને હાલમાં બરાબર દેખાતું નથી, પણ તમે ઘણુંકરી ધનપુરના જહાગીરદાર હશે, એમ હું ધારું છું. અમે આપનીજ જમીનમાં રહીએ છીએ. મારાં બાગ્ય તે તમારાં દર્શન થયાં. ” આમ કહીને તે વૃદ્ધ ડાસાએ પોતાની દીકરીઓને ધનંજયના દુખણા લેવા કહ્યું.

દીકરીઓએ તે પ્રમાણે કર્યું. પછી તે ડાસાના કાનમાં તેની વહુએ કાંઈક વાત કરી. એટલે તે ડાસો બોલ્યો—“ આપના વહુના મરણથી અમને ઘણું દિલ-ગીરી થાય છે. પાછાં તેવાં સારાં ઘરવાળાં આપને મળે, અને બાળબચ્ચાંઓનો વધારો થઈને પ્રભુ તમારી ચડતી કરે એમ અમે માગીએ છીએ. ”

“ શું જા ડાસલાની પીડા ? મળ્યા તેના આશીર્વાદ. ” આમ ધનંજય મનમાં બોલ્યો. “ તમો મારા માટે સારી લાગણી બતાવો છો તેથી હું આભારી છું.

પણ તમારી સાથે જે તરૂણી આવેલ છે, તેના સંબંધની કાંઈ હકીકત તમારા જાણવામાં હોય તો મને કહો જોઈએ ! ”

તે ઠાસાએ ધનંજય તરફ શંકાની નજરે જોયું. કલકતામાં ધનંજયે જે આમરૂના માંઠડા બાંધ્યા હતા, તે તેના જાણવામાં આવેલ હતા. તે ઉપરથી એ ભાગી આવેલ સ્ત્રીના સંબંધે આ ભાઈના સારા વિચાર નહિ હોય, એમ તેના મનમાં આવતાં તે જોડ્યો—“ તે સંબંધે મારા વિશેષ કંઈ જાણવામાં નથી. તે બાઈ કોઈ યુવાન વિધવા હોઈને જત્રાથે અમારી સાથે આવેલ છે. મિચારી તીર્થ સ્થળમાં આવવાનું કહેતી હતી. એટલે અમે તેણીને સાથે લીધી. પણ તેણી જે કંઈ જોટા વિચારથી આવા ધામમાં આવી હોય તો પછી પ્રભુનો કે-પજ સમજવો જોઈએ. અમે તો સીધાં માણસ અમારે તેની શી પંચાત ? ”

ધનંજયે ક્રોધથી પોતાનો હોઠ ચાબ્યો. તેનું માથું ભમવા લાગ્યું. તે ત્યાંથી ખુદ્દ અચાના મોટા પ્રસિદ્ધ દેવળ તરફ ગયો. નિરાશાને લઈ હવે તેના ગુડાગળી ગયા હતા. અત્યાર સુધીની હીમત હરાઈ ગઈ હતી. તે અતીશય થાકીને લોથપોથ થઈ જવાથી દેવળના પડખાર પર આડે પડખે થયો. તે જરાબર તેનાપર નિદ્રાદેવીનો અમલ શરૂ થયો.

(૨૬૮)

પ્રકરણ ૨૪ સું.

પતી-પત્ની.

છાપય.

અવનીમાં સંબંધ પ્રેમ બંધનથી પુરે,
અંમલ તેનો સર્વ જીપરે નહિ અધુરે,
ઉદમને વળિ કમ ઉભયનો ભેટો મળતો,
તેલ વાટથી જેમ દીપ તેજસ્વી બળતો.
પતી પત્નીનું ભેડકું જુદાં માત્ર શરીર,
પ્રેમ સાંકળે સાંકળ્યાં બન્નેના મન સ્થિર.

આપણા આર્યાવર્તમાં ઘણા પુણ્યક્ષેત્રો છે. પણ
સુકમોથી ભુષીત થયેલ ભુમી એ દષ્ટીએ ભેદભરે તે.
જુદા અથા સરખું અન્ય નથી એમ કહીશું તો ચાલશે.
એશુ પ્રીસ્ત પહેલાં પાંચસો વર્ષ જે સ્થળે હાલ ધન-
જય સુતો હતો, ત્યાં એક મોટા મહાત્મા મનુષ્યોની
દુઃખદ સ્થિતિનો વિચાર કરી દુઃખ સુકત થઈ નિર્વાણ-
પદને કેમ પામવું તેનું ચીંતવન કરતા બેઠા હતા. એ
મહાત્મા તે પ્રસિધ્ધ બૌદ્ધ ધર્મ સંસ્થાપક શાક્ય મુની
જોતમ બુદ્ધ ! એ મહાત્માએ સ્થાપેલ ધર્મના અનુયા-
યીઓ જુદા જુદા દેશમાં વસે છે. અને દુનિયાનો એક
અતુર્યથ ભગ એ ધર્મનો છે. અહિંસા-દયા-ક્ષમા-શાંતી
એનો બુદ્ધ દેવે ઉપદેશ કર્યો. તેના ઉપદેશનો પંચ

માત્ર ભારતવર્ષમાંજ ચાલીને અટકી રહ્યો નહિ. પણ ચીન-જાપાન-બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશના લોકોએ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો. એટલુંજ નહિ પણ તાતાર અને સયમિ-રીયા સરખા દૂર દેશમાં પણ તે પ્રચલીત થયો.

ભરતખંડના ચક્રવર્તીરાજ અશોકે ખ્રીસ્તીસન પહેલાં ત્રીજા સૈકામાં ઐશ્વ્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો. અને તેના પ્રસાર માટે દૂર દૂરના દેશોમાં તે ધર્મના ઉપદેશકો મોકલ્યા. અને તેમણે શાક્યમુનીએ ઉપદેશેલાં તત્ત્વોનો ઐશ્વ્ય કર્યો. સ્ત્રીરીયા-મીસર-માસીડોન-સાયરીન અને એપીરસ એ પાંચ પાશ્ચાત્યરાષ્ટ્રોમાં ઐશ્વ્ય ધર્મ પ્રવર્તવા લાગ્યો.

એવા ધર્મચુસ્ત અશોકના પાછળ કેટલાંએક વર્ષ વીત્યાબાદ હાલતું પ્રસિધ્ધ દેવળ ખંધાયેલ છે. જે જીર્ણ સ્થિતીમાં આવતાં તેનું અતિહાસિક તત્ત્વ ધ્યાનમાં આ-ણીને ખ્રીષ્ટીય સરકારે રીપેર કરાવેલ છે. એજ દેવળના પથ્થારપર ધનંજય નિરાશ થઈ પડ્યો હતો.

ભગવાન સવિતાનારાયણ ઉદ્યાચલપર આરૂઢ થયા હતા. અને તેના સુવર્ણરૂપ કિરણોથી દેવળનું શિ-ખર અને બાબુનો ભાગ પ્રકાશીત થયો હતો. બુદ્ધ ધર્મ લોકોની પુજ્ય દેવમુર્તીઓનો મોટો સંગ્રહ ત્યાં હતો. બુદ્ધ બુદ્ધ દેશના જાત્રાળુના ટોળે ટોળાં પણ આ-મતેમ કરતાં હતાં. વૃક્ષોની છાયા તળે કેટલાક ચુલાઓ સળગાવી રસોઈની તજવીજ કરતા હતા. મેવો મીઠાઈ

અને ફરાળની ચીજોની દુકાનો પણ દેવળની બાબુમાં પથરાયેલી હતી. સવિતાનારાયણના આગમનથી વ્યવહાર ક્રમ થઈ થયો હતો.

દેવાલયના પડથાર ઉપર સુતેલ ધનંજયની બાબુએ એક બી બેઠેલ હતી. તેણીએ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. પણ તે બાંધ્ય ધર્મી સાધ્વી ન હતી પણ હિંદુ સંન્યાસિની હતી. કેશ કલાપ ઉપર તેણે ભાગવતું કપડું બાંધ્યું હતું. તે વસ્ત્રનો કેટલો એક ભાગ તેના ચહેરા પર અને નીચે સ્કંધ સુધી લટકતો હતો. અને તેથી ધુરબાની ગરજ સહેજે સરતી હતી. શરીર પરના શ્વેત વસ્ત્ર ઉપરથી ઠેક ફરતું કાષાય રંબનું બીજું કપડું બાંધ્યું હતું સંન્યાસિનીના હાથમાં હાલો ભેંધતો દંડ પણ તેણી પાસે હતો. પગમાં પાદમાત્ર ન હતાં. નિદ્રીસ્ત ધનંજયના તરફ તે ઉપરા ઉપરી જોયા કરતી હતી. અને જ્યારે જ્યારે તેના તરફ તેણીની દ્રષ્ટી સ્થીર થતી ત્યારે તેના નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ આવતાં.

ધનંજય બાગીને ઉપર જોવા લાગ્યો ત્યારે સુર્ય દેવ ઘણા ઉપર આવ્યા હતા. પોતા તરફ ફેણ એકી દ્રષ્ટીએ જોયા કરે છે એ ધનંજયે જોતાં ધરાબર તે ચમક્યો. અને આંખો મીચી ગયો. તે આકાશ તરફ બંને હાથ જોડી દ્રષ્ટી કરી બોલ્યો—“ઓ દયાધન પ્રભુ! જો હું આ દેખું છું તે સ્વપ્ન હશે, તો હવે

મને ફરી કેઈ દિવસ પણ જાગત થવા દઈશ નહિ.”

“ ઘરમાર ન હોવાથી નિરાધાર બની દુનિયાની પીઠપર લટકતી આ લીખારણુ પાછળ પાછળ આમ અહીં શા સાડે આવ્યા ? ”

તે સંન્યાસિનીના મોઢેથી કોમલ સ્વરે નિકળેલ શબ્દો સાંભળી ધનંજયની અંતઃ ચક્ષુઓ આગળ ભુત-કાળનો ચિત્રપટ ખડો થયો.

“ શું પરમાત્માએ મારા કપાળે ચડેલ સ્ત્રી હૃત્યાના પાપનો કાઢ લોહી નાંખ્યો કે ? એ મારી દેવી ! મારી વ્હાલી નંદિની ! મારી અર્ધાંગના સતી ! મારા સામે ઉભી છે એ તુંજ છે કે ? ”

તે સંન્યાસીનીએ શાંત પણ્લાથી ઉત્તર આપ્યો.
“ હવે હું આપની નંદિનીએ નથી અને અર્ધાંગનાએ નથી ! આ મારા શ્વેત વસ્ત્રોપરથીજ હવે હું કોઈની પત્ની નથી. માફ સર્વસ્વ મેં ઇશ્વરાર્પણ કર્યું છે. જે આપ જોઈ શકો છો. ”

થોડીવાર ધનંજય સુપ રહ્યો. ફરી તે બોલ્યો
“ દેવી ! તારા હાથ મારા તરફ કર જોઉં. તેને સ્પર્શ કરીને તું જીવતી છે, કલેશ યુક્ત મનની બ્રમણાથી મને અમરતો તેમ બ્રમ થતો નથી એ વિશે મને ખાતરી કરવા દે. ”

નંદિનીએ હળવેજ પોતાના હાથનો તેના હાથને સ્પર્શ કર્યો. તે ઝાળખીતા હસ્તનો સ્પર્શ થતો તેણી જરા કંપીત થઈ. તુરત તેણીએ પોતાનો હાથ ખાંચી ખેંચી લીધો.

“ બહાલી નંદિની ! તારા પગને હવે અડકવા દે તારી પાસે મારે ક્ષમા માગવી છે. સુખોપલોગ લોભ વવાના તારૂંચના વખતમાં તારાપર મેં દુખના દુઝર નાખ્યા. છેવટે તારે મારો અને મારા ઘરનો ત્યાગ કરીને આવી રીતે ભટકતી ફરવાનો વખત આવ્યો ! ”

ધનંજયે ભિત્તમ સ્વભાવની નંદિનીના પગે પડી તેનાપર અશરૂઓનો અભિષેક તે કરવા લાગ્યો. પગ છોડાવી તેણી એક બાજુ ઉભી રહી. અને પછી શાંત તાથી બોલવા લાગી—“ પાછળની વાતો હવે સંભારશે નહિ. આપણામાં હવે ભુતકાલનો કરોળ સંબંધ રહ્યો નથી. આપને ક્ષમા માગવી હશે તો તે પ્રભુ પાસે માગો. તેના શિવાય બીજામાં પાપ ક્ષાલન કરવાની શક્તી નથી.”

“ પરમાત્મા મને મારા પાપની ક્ષમા કરે એ દલે બસ થયું. તેના શિવાય બીજો મારે તરવાનો માર્ગ જ રહ્યો નથી એ સત્ય છે. પણ નંદિની ! મને કેવાં કેવાં દુઃખ સહેવાં પડ્યાં છે, એ જો તારા બાજુવામાં આવે તો તું એ મને ક્ષમા કરશે. બનેલ બનાવના કૂર વિશામ્યો મને રાત્રી દિવસ બીહીવરાવે છે. મછી મને

માથાનો દુખાવો ઉપડી આવે છે. અને નિદ્રા આવતી નથી. મારા હાથથી તારા જીવનની કેવી ખરાબી થઈ, એ વિચાર મનમાં આવે છે ત્યારે મુંઝાઈ જઈ છું. મનને શાંતી થવા મેં કેટલાયે પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે સહજા વ્યર્થ ગયા. સ્ત્રી હત્યાના અઘોર પાપથી મારા શરીરમાંનો સઘળો વ્યવહાર બંધ પડી જતો, એમ મને થઈ આવતું. ”

“ અરર ! આપને દુઃખણું કુટ લોગવવાં પડ્યાં હશે એમાં શક નથી. પણ ત્રિવિધિતાપથી બળતા પ્રાણીએ પરમાત્માના ચરણનો આશ્રય લેવાથી શાંતિ પ્રાપ્ત થાયજ. ”

“ રાત્રી વખતે ભયંકર સ્વપ્નો પડતાં. મધ્યરાત્રીના સમયે સ્ત્રીહત્યા મારા હાથથી થયાનું દેખાતું, તે કોઈ દિવસ સ્ત્રીનું પ્રેત નદીમાં તરતું હોય એમ સ્વપ્નમાં ભાસ થતો. આવી રીતે દરરોજ ભયંકર સ્વપ્ન જોતો, એટલે બીહીને હું રાડો પાડી જતો. જગ્યા પછી એક પ્રેમાળ સાધવીના સુખમાં મેં કેવું જોર કાલવ્યું ? મેં અરસિકે સુગંધિ પુષ્પને કેવી રીતે પગતળે ચગદી નાખ્યું ? એ વિચાર આવતાં હું અત્યંત રડી પડતો, પણ તે વખતે મને શાંતી આપવા કોણ પાસે હોય ? ”

“ શિવ ! શિવ ! આપ હવે એવું કંઈ ન

બોલો. સંસારથી મુક્ત થઈને ઇશ્વર સેવામાં મેં મારું
જીવન અર્પણ કરેલ હોવાથી સંસારના સુખ દુખની વાતો
સંભળી કાનને અપવિત્ર કરતા એ મને હવે ઉચીત
નથી. ”

“ નિવૃત્તિ માર્ગમાં પ્રાપ્ત થનારી શાંતી મારે
તે સંસારના સુખ દુખનો ત્યાગ કર્યો. પણ મને તો
ક્યાંઈએ શાંતી મળીજ નહિ, તારા સંબંધનું સ્મરણ
આપનારી પ્રત્યેક વસ્તુ તું મુક્તી ગણેતી તમામ વાતો.
ઓ નંદીની ! મારી આંખમાં સૌંદર્ય પ્રમાણે યુવતી હતી
ક્ષણે ક્ષણે મારા હૃદયમાંથી રક્તગિંદુઓ ટપકતાં હતાં.
છેવટે કેલકતાનું ઘર મને સ્મશાન સરખું દેખાવા લાગ્યું.
જેથી એ છેડીને હું રતે રતે ભટકવા લાગ્યો. હું
ગિંદુના ઘેર ગયો. કેમકે સૃષ્ટીની પીઠ ઉપર શાંતીનો
વાસો કહિયે તો ગરીબી હાલતમાં દિવસ નિર્ગમન
કરતી ગિંદુને ત્યાંજ ! વળી બાહ્યાવસ્થામાં સેણીનું
તારાપર અત્યંત પ્રેમ હતું અને હજીપણ ઘણાજ હેતુથી
તે તને સંભારતી હશે. મારા કૃત કર્મને માટે હું તે-
ણીની દયા માગીશ તો તે મને ક્ષમા કરશે અને મારા
મનને શાંતી આપશે એવી મારી ખાતરી હતી. ”

ગિંદુનું નામ નિકળતાંજ નંદીનીની આંખમાં
આંસુ આવી ગયાં ગિંદુના સહવાસને હવે આપણે સ-
દંતર ચુક્યાં એ વિચારથી પ્રવેતવઅધારી નંદીનીના
અંતઃકરણમાં ભગિની પ્રેમનો ઉમળકો આવી ગયો.

“ ગિરિને મળવા હું તેણીના ઉતરિ ગયો. પણ તે તે પહેલાંજ કલકતા છોડીને તાલપુષ્કર ગઈ હતી. અને તાલપુષ્કરમાં તો આ કૃષ્ણ મુખ દેખાડવા જમા નહતી ! પછી મને લતા યાદ આવી. દિવસ કે રાત્રી છે. તેનો કાંઈપણ વિચાર કર્યા શિવાય હું ધનપુરથી ધરદાન ચાલતો થયો. રસ્તામાં કોઈ જગ્યાએ જોડુતંત્રા ઝુપડામાં ઘાસની પથારી પર પડ્યો રહેતો છેવટે એક દિવસે મોડી રાત્રે હું ધરદાન પહોંચ્યો ચાલવાનો મહા વરો ન હોવાથી પગે ફરફેલા ઉપડી આવ્યા હતાં લતા ને ઘેર જઈને દરવાજો ખખડાવવા લાગ્યા જ્યારે મારો હાથ કંપતો હતો. લતા અને તેણીનો ધણી પુરીની બાત્ર એથી લોડા દીવસ પહેલાંજ ઘરે આવ્યાં હતાં તે મણે મારી સારી ધરદાસ કરી તેણીએ મારી દુઃખી કથા સાંભળી લીધી તેણીની છાતી ભરાઈ આવી હું તારૂં સ્મરણ હૃદયમાં રાખી તેને પ્રિય લાગે એવું વર્તન રાખુ તો તું મને ક્ષમા કરશે ” એમ તેણીએ કહ્યું જેથી મને શાંતી વળી પરમાત્મા તેણીને અહોનીશ સુખ રાખે !

ધનંજય આગળ બોલતો બંધ રહ્યો. તેના નિસ્તેજ ગાલોપરથી અશરૂનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. જરા શાંત થવા પછી તે ફરી આગળ બોલવા લાગ્યો—“ દેવી આપણા પ્રેમની છેવટ નિશાની તરીકેનો જે પત્ર તું મુકી ગઈ હતી, તે હમેશાં હું મારી છાતી સાથે સાંચવી રાખતો. એ પત્રથીજ એકસા આઠ દેવળો તરફ

આવવાનો મને વિચાર સુઝ્યો. ત્યાં સુધી લતા અને તે-
ણીનો ઘણી સાથે આવ્યાં હતાં. તેમને તારા આવી રીતે
થયા વિશે માહેતી ન હતી. તોપણ ગઈપુર સુધી પતો
મેળવી દીધો. અને તું ગયાજી આવ્યાના ખબર ત્યાંથી
મને મળ્યા. ગઈ કાલે અહીં આવી. દેવળમાં તથા જ-
બારમાં મેં તારો તપાસ કર્યો. નદી તીરપર સ્વપ્નમાં મને
તારાં દર્શન થયાં. વધારે શું કહું ? પરમાત્માએ મારી
નંદિની-મારા પ્રાણુ-મારો પ્રાણનો આધાર-મને પાછો
આપ્યો ? ”

સર્વ સંગનો ત્યાગ દેખાડનારા શુભ વસ્ત્રોનો નં-
દિનીએ રિવકાર કરેલો હતો, તોપણ પતીના એ શબ્દો
સંભળીને નિસર્ગ સિદ્ધ સ્ત્રી સ્વભાવનું તેનામાં પ્રાણ-
વ્ય વધ્યું. તેણીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. અને નેત્રમાં
અશરૂ અમકવા લાગ્યાં. જરા કંપીત રવે તે બોલી-

“ પાપની ક્ષમા આપવાનો અધિકાર માનવીને
નથી. પાપોનું ક્ષાલન એક પરમાત્માજ કરી શકશે. મારા
જેવી કોઈ ગરીબ અબલાની પ્રાર્થનાનો બે કાંઈ ઉપ-
યોગ થાય, તો અહોનિશ તે જગનિયંતા પાસે આપને
પાપ મુક્ત કરવા પ્રાર્થના કરવાનીજ. આપને ઘણી
દુઃખદ માનસિક યાતનાઓ લોગવવી પડી. પોતાના હા-
થથી થએલ ભુલનું આપે પ્રાચીન પણ લીધું છે.
વળી ઇશ્વર સાક્ષીથી હું કહું છું, કે મરતાં સુધી મારા
અંતઃકરણમાં આપના વિશે કદિ કોઈ મુક્ત વિચાર એક

પળવાર પણ આવનાર નથી. ”

“ નંદિની! તું પુણ્યાત્મા છે. તને ધન્ય છે ! મે તારો મોટો અપરાધ કર્યો છે, છતાં મારાપર તેં ક્રોધ આણ્યો નહિ, એ વાત મારા હૃદયમાં નિરંતર રમતી રહેશે. હવે તું તારા દુઃખી જીવનની કથા કહે જોડ ! ”

“ મારી હકીકત એ દુઃખની કથા નથી. સચ્ચી-દાનંદ પરમાત્માના ચરણોનો જેણે આશ્રય લાંધો, તેની પાસે દુઃખ નહેજ નહિ. પરમાર્થ દીક્ષા લઈ જાત્રાઓ કરવામાં, અને પુણ્યકાર્યો કરવામાં પોતાનું જીવન પુરું કરનારી ઘણી સ્ત્રીઓ આપણા દેશમાં છે. અને એવી દૂર દૂરની જાત્રાઓ કરી આવેલ અનેક સ્ત્રીઓના પુણ્ય-દર્શનનો લાભ થયો છે. શ્રી ગંગાજીનું મથાળ જે ઐ-મુખ ત્યાંની ધરત્ત રાશીઓ તેમણે જોઈ છે. કાશ્મીર માંહેના હિમાચ્છાદિત પર્વતોપરના દેવાલયોના તેમણે દર્શન કર્યો છે. શ્રીરામ અને સીતાદેવીના સહુવાસે પ-વિવ્રતા પામેલ ગોદાત્રટના તીર્થ સ્થળો જોવા તે દક્ષી-ણમાં ગઈ. શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની દ્વારિકા તેમજ કાવેરી અને તુંગભદ્રા આદિ પવિત્ર નદીઓ, તથા રામેશ્વર પણ તે જઈ આવેલી છે. જુદા જુદા પુણ્યતીર્થોમાં જઈ, પ-રમાત્માના લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપના દર્શન કરવાં. અને પ્રભુનાં પ્રાણીઓ જે કોઈ દુઃખી હોય તેમને બનતા પ્ર-યાસે શાંતિ આપવી, એજ તે સાધવિઓનું વ્રત છે. પવિત્રતાથી રહીને પોતાનું જીવિત તેણીઓ પુરું કરે છે.

તેમણે મને પોતાના આશીર્વાદથી પાવન કરેલ છે. અને સહાય આપવા વચન પણ આપેલું છે. તેમની સંગાથે રહેવાથી હું આ દુખમય સંસારને ભુલી જઈશ. હવે આ ધોળાં વસ્ત્રોને બદલે તેમના જેવાં લગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરીશ અને તેમના જેમ પરમાર્થમાં જીવન ગાળીશ. એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. કેમકે ખરું સુખ પરમાર્થમાંજ છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે.

“ દેવી ! તારો ઉદ્દેશ ખરેખર પૌઠ, અને આજ સુધીના તારા જીવન ક્રમને શોભે એવોજ છે. પણ તીર્થસ્થળો ફરવાથીજ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે, એમજ તને લાગે છે કે ? સંસારમાં રહીને પોતાના દીન બાંધવોને અને ભગિનીઓને સહાય આપે છે, ગોર ગરીબને મદદ કરે છે, જગતમાંહેની માત્રામાં ન લપટાતાં સત્માર્ગથી વરતે તેની પ્રભુ ખબર નથી લેતા. શું, એમ તારું માનવું છે ? ”

“ ના. તેમ મારી માન્યતા નથી. સંસારમાં સદાચરણથી રહેવાથી પરમાત્માને જેવો સંતોષ થાય છે, તેવો દેવળમાં ઘોડશોપચારી પુજા કરતાં ગેસીને થતો નથી. એમજ ધર્મશાસ્ત્રો પણ કહે છે. પણ સંસારમાંના કર્તવ્યો સારી રીતે, અને આવેલ સંકટોથી ન ડરતાં તે પુણ્ય કરવાનું સામર્થ્ય જેનામાં ન હોય, તેવો જ નિવૃત્તી માર્ગ ગ્રહણ કરે છે. કૃપાનાથ ! હું એવા દુર્બળ માનવી માંહેનીજ છું મારી ફરજ મારાથી પુણ્ય

થઈ નથી એટલેજ તે સંન્યાસીની થઈ પુર્ણ કરનાર છું”

“ પણ દેવી નંદીની ! તું તારા કર્તવ્યમાં ચુકીજ નથી શિવાય હમણાં સુધી તેં કહીજી તપાચરણ કર્યું છે. આવી કહીજી તપશ્ચર્યા પ્રાચીન ઋષિ મુનીઓએ પણ કરી નહિ હોય, પ્રત્યે માંહેના હુષો સકુન કસ્વાનો તારામાં જે મનો નિગ્રહ છે, તેવો કવચિતજ દોષ મહાત્મામાં હશે ! કર્તવ્ય પરાંક-મુખ એવો તો નીચ હુજ છું માફ મન મલિન વીચયાધિન થયું. હુજ અત્યંત દુર્બળ છું જેથી મનેજ તારા સહાયની જરૂર જન્મી રહ્યો છું પહોંચે તારા પતિ સાથે રહી, તેને સંભારી બેસાવવાની શું તારી ઇચ્છા નથી કે ? ”

“ કૃપા કરી હવે મને એવા મોહમાં ના નાખો. અમો સ્ત્રિયો એટલે અગળા અમારાં મન બહુ દુર્બળ હોય છે. ”

“ ઠીક મારી વાત રહી, પણ તારી માતાને તારા શિવાય બીજું શાંતિ સ્થાન નથી, માતાને વૃદ્ધાવસ્થાએ સુખ આપનાર સદગુણી દીકરીજ હોઈ શકે, તો તેનો પણ તું શું ત્યાગ હવે કરવાની કે ? જેણીયે પ્રાણ કરતાં પણ તને વહાલી ગણી તેને પણ તું છેવટ વૃદ્ધાવસ્થાએ શંતી નહિ આપે કે ! ”

“ મુકો જવા હો એવી વાનો, આવી રીતે મારી પાછળ ન પડો. મારાથી પાછું આવી શકાય

નહિ. એમ જાણવા છતાં આ માયાની જાગ મારા ફર-
તી ચામાટે બીજાવો છો, પાથરો છો ? ”

“ શું તારી પ્રિય ભગીની બિંદુને પણ મળ-
વાનું તારા મનમાં નથી આવતું કે ? આજ સુધી તારા
પર નિઃસીમ પ્રેમ રાખનારી તને સંભારતી રહેશે તેના
બન્ધ્યાં તને મીતીથી ‘ મારીબા-મારીબા ’ કરતાં બો-
ળડા શબ્દોવડે તને સંભારે, તેમને પાસે લઈ રમાડવાનું
પણ તને મન નથી થતું કે ? તારી લતા બહેન તારા
માટે અત્યંત શોકાકુલ છે, તેને મળીને તેણીને પણ તું
શાંતી નહિ આપે કે ? વળી સુધા ચરણના સાથે મે-
માવશ થઈ છે, તેણીનું પણ તું સમાધાન નહિ કરીશ
કે ? ઘેર પાછું આવવાની જરૂર છે. તારાપર કેટલાંએ
કામો બાકી છે. શું કર્તવ્ય કરતાં એક સંન્યાસિનીની
વૃત્તીમાંહેના કર્તવ્ય તને વધારે શ્રેષ્ઠ જણાય છે શું ? ”

“ પણ હવે મને ઘરજ રહ્યું નથી ” રડતાં જ-
ડતાં નંદીની બોલી સંબંધી માણસોના નામે સાંભળી
તેની છાતી ભરાઈ આવી તે રડી પડી.

“ કેમવારૂ નંદીની ? મારી પ્રાણેશ્વરી દેવી !
તને આ અનુત્પત્ત પતી પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે
છે. દેવી ! આપણે બન્નેએ કેટલાક વરણા પુર્વે કેવા
આનંદમાં દીવસો નિર્જામન કર્યા, તેનું તું સ્મરણ કર-
તને જોઈ મારા અત્માને કેવી શાંતી થતી તે તું યાદ
કર. પશુ પછી કુસંમતને લઈ હું આજ બન્ધો પાપના

પર્વતો રચ્યા, પણ મારી બહાલી પ્રિયા ! ખરેખર તારા પ્રેમની મને કોઈ દીવસ વિન્મૃતી ધર્મજ નથી, તું તારૂં જીવન લતિકા ખિલતી હતી તે વખતેય પણ તને જોઈ ને, આજના જેટલો સંતોષ મારા મનને થતો ન હતો, તારૂં જીવન આજના બાદ બાહુ પાશમાં તને પ્રેમથી બંધ કરતાં એ વખતે તું જેટલી પ્રિય લાગતી, તે કરતાં પણ હવે તું મને વધારે પ્રિય લાગે છે દેવી ! મારી પ્રિય નંદીની ! હવે મારી ઉપેક્ષા ન કરો, હવેથી તને મારો શુભામ સમજી લેવો, એ તારા હાથમાં છે. પરમાત્માએ અઘોર પાપમાંથી મારો છુટકારો કર્યો છે તો પણ હવે હું સદાચરણથીજ વરતીશ ”

નખશિખાંત નંદીનીની શરીરચળી કંપવા લાગ્યું પ્રેમથી હૃદય ભરાઈ આવતાં તેણીનાથી બોલી શકાતું નહતું. સર્વ મનોવિકાર કબજે રાખી શકાશે, જીવન માંહેની સઘળી વાતો વિસરી જઈ શકાશે. પણ જે એક નિષ્ઠ સ્ત્રીએ સઘળા મનોભાવ વડે કોઈ એક પુરૂષ ઉપર પ્રેમ બાંધેલ હશે, તે પુરૂષના પ્રેમને તે સ્ત્રી વિસારવા શકતીમાન નથી, તે તેણીનાથી નહીજ બને મનમાં પ્રગટ થએલ સ્ત્રી સ્વભાવ વિરૂદ્ધ મનોવૃત્તિને દાખવાનો નંદીનીએ ઘણાં પ્રયત્ન કર્યો, અને તે કહેવા લાગી પણ તેણીના એ સ્પન્દોમાંજ મનની નખખાઈ અજે પાત પ્રેમની જાગૃતી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી.

“ આ મરીજ અળતાને સંકટમાં ન નાખો,

મારા મનની દુર્બળતા આપથી અબાણી નથી, પરમાત્માએ આપણનો સંબંધ બાંધેલ અને તેણેજ પાછાં વિષ્ણુતાં કર્યા છે તો પછી સ્વીકારેલા પોતપોતાના માર્ગનેજ આપણે સ્વીકારવા અને તે સંભાળવા એજ ઉત્તમ છે મને સંસારમાં હતી ત્યારે જે આનંદ થતો ન હતો તે આ ઈશ્વરે પાસનામાં મને પ્રાપ્ત થાય છે. આપને પ્રભુ જીવનનું સાર્થક કરવાનો—જહાગીર માંડેના ખેડુતોને મજદૂર કરવાનો—દેશની યથા શક્તી સેવા બજાવવાનો જે પરમાત્માએ પાછા આપને પુર્વ સ્થિતિએ આજ્ઞા તેની અનન્ય ભાવથી ઉપાસના કરવાનો એ માર્ગ ખુલ્લા છે. યઃકશ્ચિત સ્ત્રીના પ્રેમ કરતાં આ કર્તવ્યો ખરેખર વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આપ એ માર્ગ સ્વીકારો. અને મારો લીધેલ રસ્તો મને ગ્રહન કરવા દો. મારા મનને હાલના ગ્રહણ કરેલા માર્ગમાંજ શાંતિ મળશે. ફરી કેટલાક વરસે ત્યારે આપણો મેળાપ થશે ત્યારે આપણું તારણ ન ટથઈને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થએલ હશે, ત્યારે પરસ્પર શુદ્ધ સાત્વિક પ્રેમથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ પાળતાં આપણને ઠીક લાગશે અને કઠીણ પડશે નહિ. જે આપણો સ્વાર્થી પ્રેમ સંબંધ નષ્ટ થયો છે, તેને પુનરુજ્જીવિત કરવાની એ વખતે આપણને ઈચ્છા નહિ થશે. ”

“ પ્રિય નંદીની ! હું કર્તવ્ય બ્રૂટ થયો, મારાથી પ્રમાદ સેવાયો એ વાત ખરી, પણ જે તું આ પતિતને હથેલ દબાવ, તો તે થયેલ જીવનની આછી બરપાઈ

કરીશ હું તારી સાથે નિષ્ઠુરતાથી વરત્યો, અને કુમાર
ગ્રહણ કર્યો તેનાથી મુક્ત થવા મારે તારૂંજ સહાય
જોઈએ, પ્રત્યક્ષ પ્રભુ પાસે મારું માથું નમાવવા હું
ભુલ્યો, પણ તે તારી પાસે આજે આનંદથી નમાવું છું
તું મારી ઇષ્ટ દેવી છે. તાહરો કૃપાપ્રસાદ આ દાસપર
થવા દે હવે કસોટી ના કર. ” આમ કહી તે નંદીની-
ના પગમાં પડ્યો.

“ ઉઠો, ઉઠો જિભા થાઓ. ” અતીશય રડતાં
રડતાં તેને ઉઠાડતી નંદીની બોલી—“ મેં આ માર્ગ
સ્વીકાર્યો છે તોપણ મારો સ્વી સ્વભાવ નષ્ટ થયો
નથી હું ચોક્કસ કહું છું કે આપ મારા પ્રાણેશ છો.
અને હું આપની પત્ની છું, એ હું કોઈ દીવસ વિસ-
રવાની નહિ. પૃથ્વીની પીઠ ઉપર હું ગમે ત્યાં ફરતાં
હોઉ તોપણ આપના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ આ હૃદય-
માંથી કદી ઓછો થનાર નથીજ, મારો દેહ ઇશ્વર સે-
વામાં અર્પણ કરેલ હોય તોપણ એ ઇશ્વરેજ સ્વીજન-મ
આપેલ હોવાથી પુર્વસ્મૃતિ મનમાં રાખવામાં આવે તો
પણ પ્રભુને કોપ વશે નહિ માટે હું આપને જ્યારે
આટલું કહું છું તો પછી મને મારો રસ્તો ગ્રહણ ક-
રવા હશે. આપની મુર્તિ મારા હૃદયમાં અડોલીસ વાસ
કરશે. અને તે જનનિયંતા પાસે આપનું હું અહો-
નીશ લલુ ઇચ્છીશ. આ વિરાગના શુભવશો મેં પકે-
યો છે એટલે હવે સંસારમાં પાછું મારાથી અવાય
નહિ. ”

“ છટ દેવી ! એમ બોલ નહિ. તું સ્ત્રી જાતી

તું શિરો રત્ન છે. પતિવૃત્ત્યની વિમલ ધ્વજ છે. સ્ત્રી કર્તવ્ય માટે જો તારી ખુદી ખરેખર બાંધત હશે, તો જરૂર એ વેરાગી વસ્ત્રો આડે આવશે નહિ. વિવાહ વખતે જે કંઠણ તેં ધારણ કર્યું હતું તે અઘાપી તારા હાથમાં છે, તેનો ત્યાગ તેં હજી કર્યો નથી. જે ઉપર થી હજી તેં સંન્યાસિનીની દીક્ષા લીધી નથી. વિધી-પુર્વક દીક્ષા લીધા પુર્વે પુર્વાશ્રમમાં જવાને કાંઈ હરકત નથી. તે કંઠણ ઊપરથીજ હજી તારાપર મારો હક છે એ સાબિત થાય છે, તું મારી ગ્રહ દેવતા છે. તારો સ્વભાવ અત્યંત વિમલ ગંગાજલ સમાન છે, તારું અંતઃકરણ પ્રેમનો સાગર છે. તું સત્વગુણી પ્રેમલતી આદતી દેવ મુર્તી છો તારા પ્રેમાનુગ્રહને પાત્ર થવાનો, તારી ધ્યાન મુર્તી સામે માંડીને તારા ગુણો મારામાં દાખલ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. ”

દેવાલયના શિખરપર અને અન્યત્ર બાહ્યરવિના સુવર્ણ કીરણોનો પ્રકાશ પથરાયો હતો. જે કે તે પ્રેમાળ અને ક્ષમાશીલ સાધવી ઊપર આકાશમાંથી સુવર્ણ પુષ્પોની વૃષ્ટીજ થતી હોય એમ દેખાવ જણાતો હતો. એટલામાં બાબુના દેવાલયમાંથી પ્રાતઃકાલની પુજા સમયનો ઘંટાનાદ થયો. એક સ્થિતિ બ્રૂટ પશ્ચાત્તાપ કરવાથી પુર્વ સ્થિતિએ આવ્યો, પત્નીના શુદ્ધ પ્રેમવડે એક પતિત પતીનો ઉદ્ધાર થયો. એવુંજ જાણે તે ઘંટાનાદ જગતને જણાવતો હતો.

નંદિની અને ધનંજયના હૃદય એકત્ર થયાં, એક માર્ગે દોડ્યાં, અને એકજ ક્ષર્યમાં પ્રેમ્યાં.

મકરણ છેલ્લું.

ઉપસંહાર.

ઘણના ધાય સદ્દા થકી દેવ બની પુબાય,
કસોટીયે જાડિ તાજ સહિ સુવર્ણ કજ પરખાય.

તાલપુષ્કરની વનશ્રી વસંત રૂતુ વડે શણગારા-
રાયલી છે. આમવૃક્ષોને મોહોર આવવાથી તેના સુગંધ-
વડે વનપ્રદેશ માનવીના મનને આનંદ આપે છે. વનો
પવનો વૃક્ષોના કુમળાં પાત્રોવડે સુશોભિત દેખાય છે.
અને તેની સાથે માધવી બર્ધ જુધ આદિ પુષ્પોના સુ-
વાસ ગ્રાણુ દેવતાને ત્રપ્ત કરે છે. ભારતવર્ષના કનીને
અત્યંત પ્રીય જે કમલપુષ્પો તે પણ જળાશયમાં ખીલી
રહ્યાં છે. તેને લઈ પ્રત્યક્ષ કમલાદેવીજ પોતાનું સામ્રા-
જ્ય ગબાવી રહી છે કે શું એમ આલાસ થાય છે.

કલકત્તાના બંદીખાના જેવા રહેણાકનો અનુભવ
લઈને હેમચંદ્ર તથા જિંદુ પાછા પોતાને ગામ આવી
રહેલ છે. હેમચંદ્રને હવે કેટલુચે કામ હોય છે. તેની
ઓસરીપર કેટલાએ ખેડુતોની ભીડ હમેશ થાય છે.
સાંજને વખતે જિંદુ પોતાની સહુયત્રીઓને મળવા બેઠ
છે. સુર્યોદય પુર્વે તે સરોવરપર જ જ નહાઈ ધોઈ આવે
છે. તે ત્રીજે પહોરે પોતાની કાકીને મળવા જતી જ્યાં

દેવીનંદીની પાછી પોતાના ઘણી ધનંજયભાણુ સાથે આ-
નંદમાં દિવસો ગુબ્બરતી હોવાનું જાણી કાઢી-ભત્રીજી એ
બન્નેની આંખમાં આનંદાશરૂ આવતાં. તેણીના બાલકો
પોતાની દાદીની ફરતાં ફરી, તેને બાળ ચેંટાઓથી આ-
નંદીત ઠરે છે.

શરદ્વંદ્ર પણ પોતાની નવપરણીત પત્ની સાથે
ઘેર આવ્યો છે. કેટલાએ દિવસ-માસ અને વરસો સુધી
નિરાશા પ્રબળ બ્યાપી હતી, તોપણ બન્નેના અંતઃકરણ
એક બીજાથી જિલકુલ છુટાં પડ્યાં ન હતાં. જેને વન-
વિહારી બાળુના શુભ પ્રયત્નથી ઉત્તેજન મળ્યું છે. ગયા
વરસે જે એક છોકરવાદપણમાં પોતાની બહેનના ઘરે
બિલાડાં સાથે રમતી ફરતી તેજ હવે તારૂંચ્યાવસ્થામાં
પ્રવેશતી બાલાની જેમ ઘરનું સઘળું કામકાજ પોતેજ
કરે છે. પત્નીના માટે ખાવા પીવાનું પણ તેણીજ તૈયાર
કરે છે. અને સાંજે શરદ્વંદ્ર ઘેર આવે ત્યારે તેનું
સ્વાગત કરી, પોતાની ખોલીમાં સદલજ ચાલી જાય છે.

તારિણીભાણુ હવે ઘણાજ વૃદ્ધ થયા હતા, તે
ચેનશન લઈ ઘેર આવ્યા છે. શરદ્વંદ્રની સારી છાપ
પાડવા માટે લોજન પ્રિય બંગાલી બાળુઓની જ્ઞાતી
નોતરવા સુચના આપવાથી તે પ્રમાણે શરદ્વંદ્રે ઘણાજ
ઠઠમાઠથી એ કામ બજાવવાથી અન્ય સાથે વેવિશાળ
થયેલ સુધા સાથે લગ્ન કરવા માટેનું દુષણ તેનાપરથી
નિકળી જતાં, તેણે સારી માન્યતા મેળવી છે.

નંદિની પતિ આજ્ઞાનુસાર સંસારમાં નિયુક્ત થવાથી તેણી થોડા દહાડા પીયેર રહેવા તાલપુષ્કર આવી છે. તેણીએ સન્યાસિનીની કંકની ફેંકી દીધી હતી અને ત્યાંથી તેણીએ નહિ અનુભવેલ પતિ સુખ ભોગવવા તે ભાગ્યશાળી નિવડી હતી. પ્રથમ પ્રમાણે દેશની કપડાં અને કિંમતી દાગીનાઓથી તે વિભુષીત રહેવા લાગી તાલપુષ્કરમાં આવીને માતાને પગે લાગી, અને તે જિંદગીને પણ ઘણાજ પ્રેમથી ભેટી પડી. સુધાને જુહીણીપદે પોચેલી જોઈ આનંદીત થઈ. તેણીએ પોતાના ગળામાં હેની એક મોતી-માળા કહાડી સુધાને પહેરાવી.

પોતાની ભોભાઈને જોવા માટે તથા સન્યાસિનીને સંસાર નિયુક્ત થતો જોવા માટે લતા પણ ઘણી આતુર હતી. પણ તેણી હાલ પ્રવાસ સહન કરી શકે તેમ ન હતું. જગતકિશોરની ક્ષમાએ-જગતબાળુની માતુની બત્રા અને પ્રતો સફળ થયા વિશે અને થોડાજ દિવસમાં જગતબાળુને ઘરે નહાતું બાળક રમતું થવાતું જણાતું હોવાતું નંદીનીની માને આનંદપૂર્વક લખી જણાવ્યું. જેવી જિંદગી અને નંદિનીને પણ અત્યાનંદ થયો. સુધા બોલી કે-“હવે મારી બહેન નંદીની એક એ બાબતમાં બાકી રહી. પણ તેણીનેયે હવે પ્રભુ કૃપા થશે.” સઘળાં હસી પડ્યાં.

દિવસે પ્રમાણે મહિના નિકળી જતા હતા. એક દિવસે સાયંકાળે નંદિની તાલપુષ્કરના સરોવર પર ગઈ

હતી. જે વખતે અંદ્રોહય હજી થયો ન હતો. તેથી સ-
હેજ અંધકાર વ્યાપેલ હતો. તે ઝાંખા પ્રકાશમાં આંખુ-
આંખુનો દેખાવ ઘણો રમણીય દેખાતો હતો. તાલવૃક્ષની
ઊંચી ડાળીઓના કુમખા ગગનચુંબી હતા. અને તેમાંથી
પ્રદોષવાયુ તાલપહોંમાંથી સુરવર ધ્વની ઉત્પન્ન કરતો
વહેતો હતો. સર્વત્ર શાંતતા હતી. માત્ર તે શાંતતાનો
લગ એક કેકીલાના ગાનથીજ થતો હતો.

સરોવર માંહેના નિર્મલ જલ દર્પણમાં આકાશની
તારકાઓ પોતાના સૌંદર્યનું નિરિક્ષણ કરતી હતી. નં-
દિનીના માથાપરની સાડી પવનગતીને લઈ નીચે ઉતરી
પડતાં તેણીના જાનરવણ કૃષ્ણકેશ મુખચંદ્ર કરતા અને
વક્ષસ્થળ ઊપર લટકતા હતા. પવનગતીથી તેના અંગ
ઊંપરનું વસ્ત્ર પણ ઊડતું હતું. આવી સ્થિતિમાં તે સ-
રોવરની પાળપર ઊભી ઊભી પોતાના જીવન સંબંધે
પોતા સાથેજ વિચાર કરતી હતી, જ્યાં ક્યાંઈથી પણ
અવાજ થયાનું તેણીને લાગ્યું.

થોડાજ અવકાશમાં પાછળની ઝાડીમાંથી એક
તરણ મંદગતીએ આવ્યો નંદિની સાશંકે દ્રષ્ટીથી પાછું
વાળી જોતાં લજ્જત થતી એક તરફ નીચું જોઈ ઊભી રહી.

“વાહ ! અહીં આટલી બધી લાજનું શું પ્રયો-
જન ? અહીં કોઈ પરાયું માણસ છે શું ? કહે-કહે. કે
કાંઈ વિરાગવૃત્તીના વિચારો ચાલતા હતા ? અને તેમાં

પ્રેમ વિનીમયથી કાંઈ લાંગાણુ પડ્યું? ” ધનંજય ધન-
પુરથી વિયોગી રહીતી વધારે સહન ન કરી શકવાથી
તેણી પાછળ તાલપુકર આવ્યો હતો, તે આવીને બેઠ્યો.

કેણુ? આપ! હાજતો વળી લાંગાણુ પાડનાર આપે
ખરાજતો! નહીંતર આજે આવી રીતે મા ! ખલાપર
હાથ મુકવાનો પ્રસંગ શાને આવતે ?

“એક વર્ષ પહેલાંનું આ સ્થાનનું પ્રેમકાર્ય સાંભરે
છે કે? આકાશી ચંદ્ર સાથે આ મુખચંદ્રનું સાદ્રસ્ય
થતાં ગાલને દતાદતની શિક્ષા થએલી! ” ધનંજયે
નંદીનીના મુખને હાથ અડકાડતાં કહ્યું.

“ જી હા. સારી રીતે યાદ આવે છે. અને ત્યાર
બાદનું બૌદ્ધ ગયાજીમાં સંન્યાસીની પદ છોડાવતાં કરેલ
પ્રણય ચિન્હ પણ આપ ભુલી ગયા નહિ હશે! પણ
વહાલા ! આટલી ટુંક મુદત પણ વેગળા ના રહી
શક્યા કે? ”

“પ્રીતી સાંકળેથી જકડાયેલ કેદીથી મોઠલા રહી
શકાયજ નહિ.”

આમ કહી ધનંજયે-લગ્નજીવી નીચે જોઈ ઉભેલ
નંદીનીના કંઠમાં બાહુ પાશ નાંખ્યો. નંદીની એ વખતે
પુષ્પીત જાતી લનાની પેઠે મનોહર દેખાતી હતી. સ્કુ-
રણ પામતા નંદીનીના ઓષ્ટનું ચુંબન કર્યું અથવા તો

ધનજયે નંદીનીનો અધરોષ્ટ અખંડ પ્રેમદર્શક ચિન્હ-
થી અંકીત કર્યો. નંદીની લલ્લના દમ્બાણથી છટકીયે
તુરત ઝાડીમાં ચાલી ગઈ જેમકે સ્પર્શ સુખને લીધે,
શરીરપર ઉભાં થયેલ રોમાંચ લલ્લથી આરકત થયે-
લ મુખમંડલ—હૃદયમાં થતું સ્કુરણ—અંતઃક જીમાં આ-
વેલ આનંદની ભરતી છુપાવવાજ તે તારણી ચાલી
ગઈ હોય !

x x x x

રાત્રી પડી ને સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતા પ્રસરી રહી
હતી. અને નભમંડલમાં નંદીની દેવીના યશોગાન ગાતાં
અસંખ્ય નક્ષત્રો તાલપુષ્કરના નર્મલ શાંત જલધીમાં
પ્રતિબિંબીત થતાં હતાં ! ! !

પ્રિય વાચક વૃંદ ! અત્ર વિરમીશું. ઇષ્ટ કૃપા તો
કેઈ અન્ય પ્રસંગે મળીશું. અતુ-

ગમ્મતસાથે જ્ઞાનચાપનારા પુસ્તકા

પુસ્તકનું નામ	કીંમત રૂ-આ-પૈ
મહનચંદ્ર અને નવનીતકળા ભાગ ૧-૨	૧-૮-૦
કમળાલક્ષ્મી	૧-૦-૦
કુસુમલતા	૧-૦-૦
લેહઆપુરાણ	૦-૧૨-૦
કેશવકૃતી	૧-૮-૦
કલાપીના કેકારવ	૨-૦-૦
અસોભાવન વૈશનવનીવારતા	૧-૮-૦
તુલસીકૃત રામાન્ય મોટું હિંદુસ્તાની ભાષામાં	૨-૦-૦
—નાનું ચુટકો—	૧-૦-૦
પ્રેમ સાગર	૧-૮-૦
અમરચરીત્ર ભાગ ૧લો	૧-૪-૦
જાદુકળા પ્રકાશ ભાગ ૧-૨-૩ સંપૂર્ણ	૧-૦-૦
અનંતરંગ યાને રસીક રંગ વિમાસ	૧-૦-૦
દેવતાધજાદુગર સુંદર ચિત્રો સાથે	૦-૮-૦
દેવવિદ્યા જાદુધવિદ્યા	૧-૦-૦
હિન્દી તીલેસમાન	૧-૦-૦
કામરૂપેશનીધરજાગ ૨૦ સુંદર ચિત્રો સાથે	૧-૮-૦
કળીરદાસ નોંદેલ	૧-૦-૦

લોજા કુમાર	૦-૧૨--૦
કુંદનઅને કુસમ નોંડેલ ભાગ ૧લો	૦-૧૨--૦
પ્રેમ કીસોરી નોવેલ	૦--૮--૦
છેલ ઝરા-સતી મુખ્યાં	૦-૧૨--૦
દામાણ નોંડેલ	૦-૧૨--૦
રમણ રસીક નોવેલ	૦-૬--૦
ટોલામાફની વારતા	૦-૬--૦
હોથલ પદમણી	૦--૫--૦
કામની ચરીત્ર અને પ્રપંચી પ્યારનોવેલ	૦--૮--૦
સુવર્ણ કુમારીનોંડેલ	૦--૮--૦
લાલ કમળા નોંડેલ	૦--૪--૦
સુંદર મણી નોંડેલ	૦--૪--૦
મનહરમોતી નોંડેલ	૦--૪--૦
અંગીતલીલાવતી નાટક દેશીનાટકની	૦--૪--૦
ચોરાસીવેણુવની વારતા	૦--૮--૦
મનહર મોતી "	૦--૪--૦
સુંદરમણી	૦--૪--૦
મણી મેના "	૦--૪--૦
સુંદર રસીક "	૦--૪--૦
વિજાસસુંદરી અને જાદુનો પતંગ ભાગ ૧લો	૦-૬--૦
લોજરાજા અને કવિ કાળીદાસ	૦-૮--૦
ચેળીઅનેરજકન્યા	૦-૮--૦
સતીઅહરા અને કાળીદાસ	૦-૮--૦

છેલનીવારતા રમુજીદાર	૦-૧૨-૦
લાલનીલીલા તથા છુદાપતીનો ખજવો	૦-૮-૦
ચંદ્રકાન્ત ભાગ ૧લો	૨-૮-૦
ભાગ ૨જો	૨-૮-૦
ભાગ ૩	૨-૮-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ	૧-૮-૦
સ્વર્ગનું વિમાન	૧-૦-૦
સ્વર્ગની કુંચી	૧-૦-૦
સ્વર્ગનો ખજનો	૧-૦-૦
સાચું સ્વર્ગ	૧-૮-૦
સ્વર્ગની સીડી	૧-૮-૦
માણી તન માળા	૧-૦-૦
સુંદર વિલાસ	૦-૮-૦
નિર્ણય સીંધુ મુજ સહીત ચુ ભાષાંતર	૮-૦-૦
ધર્મસીંધુ " "	૬-૦-૦
મનુ સ્મૃતી	૩-૦-૦
પારાશર સ્મૃતી	૧-૮-૦
શિવ પુરાણ	૩-૦-૦
મહાભારત યથ પદમાં	૨-૮-૦
પુરુષોત્તમ મહાત્મ (અધીકમાસની કથા)	૦-૧૨-૦
તુલસીકૃત રામાયન	૫-૦-૦
ગીરધનકૃત	૨-૮-૦
મહાભારત	૧-૮-૦

જાજલાલા (સેલ્ફ ઈંગલીશ ઇનસ્ટ્રક્ટર)	૧-૪-૦
ગ્રેકટીઅઓફ મેડીસીન (ઓપધીનો અનુભવ)	૬-૦-૦
મીઠા જહુર	૦-૬-૦
સયદે હવસ	૦-૬-૦
જહીરી સાપ	૦-૬-૦
અસીરે હિસ	૦-૬-૦
ખુમસુરત બલા	૦-૬-૦
ખાખે હસ્તી	૦-૬-૦
ખુરે નાહક	૦-૬-૦
ઠલે નજર	૦-૬-૦
સુફ્ફે હખુન	૦-૬-૦
અમૃત	૦-૬-૦
ખજમે ફાની	૦-૬-૦
હાગે હસરત	૦-૬-૦

સુચના—પોળેજ તથા વી. પી. ખર્ચ દરેક પુસ્તકનું જુદું પડશે આ દ્વિતીય કોષ્ટ પશુ શાળા પયોગી કાપણ સંબંધી શાસ્ત્રી સંબંધી વૈદક સંબંધી, નાટકો, નોબેલ, ગરબા ગરબી-ઓ રાસ રાસડા, બાજનો, ધિંગરે પુસ્તકો લખી જણાવ્યેથી જોગર મુજબ તારકાલ મોકલવામાં આવશે.

મેનેજર અને માલીક:- ધી કોરોનેશન એકવરદાઇ
અર પત્રઓફીસ-પીરમશા રોજ-અમદાવાદ

